

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ**

**Б.А.Абдукаримов, Ғ.Ҳ.Қудратов, М.Қ.Пардаев, А.Бектемиров,
Ш.А.Султонов, Ф.Б.Абдукаримов, У.Н.Нормуродов, З.С.Артиков.**

*5A230102 – Иқтисодиёт (хизматлар соҳаси) мутахассислиги магистратура
талабаларига мўлжалланган*

**Савдо иқтисодиёти муаммолари
фанидан
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ
(1-қисм)**

Самарқанд – 2014 й

Б.А.Абдукаримов, Ғ.Ҳ.Қудратов, М.Қ.Пардаев, А.Бектемиров, Ш.А.Султонов, Ф.Б.Абдукаримов, У.Н.Нормуродов, З.С.Артиков. **“Савдо иқтисодиёти муаммолари”** курсидан маърузалар матни (1 қисм). Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2014. 234 бет.

Маъруза матнининг мақсади магистрларга савдо корхоналари фаолияти бўйича чуқур билимлар бериш; уларнинг кўсаткичларини таҳлил қилиш усулларини чуқур ўрганишни таъминлаш; бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда савдо соҳасининг прогнозлаш ва режалаштириш усул-услугларини баён этиш; уларни амалиётда қўллаш йўллари талабаларга тушунтириш, бозор конъюнктурасидаги ўзгаришларни баҳолай билаш; тижорат муаммоларини ҳал қилишга ижодий ёндошиш; ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ислохатларни савдо соҳасида амалга оширилиши юзасидан стратегик ва жорий қарорларни ишлаб чиқиш, уларни амалиётда ижросини таъминлаш, савдони ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари аниқлаш каби масалалар тўғрисида назарий ва методологик билимларга, кўникмаларга эга бўлишини таъминлашдан иборат.

Маъруза матнидан профессор-ўқитувчилар, катта илмий ходим-изланувчилар, мустақил-изланувчилар, магистрлар, малака ошириш курслари тингловчилари, раҳбарлар, мутахассислар ва талабалар ҳам фойдаланиши мумкин.

Такризчилар:

И.ф.д., профессор **А.С.Солиев**

И.ф.д., профессор **К.Б.Уразов**

СамИСИ “Иқтисодиёт” кафедраси 2014 йил 5 сентябрь 2-сонли баённомаси билан маъруза матнини чоп этиш масаласи мақулланган ва ушбу масалани кўриб чиқиш институт ўқув-услугий кенгашидан сўралган.

СамИСИ ўқув-услугий кенгашининг 2014 йил 26 сентябрь 2-сонли баённомаси билан наشريётда чоп этишга тавсия қилинган.

Кириш

Китобда барча мавзулар бозор иқтисодиёти хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикасида ўтказилаётган ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий ислоҳатларни савдо соҳасида жорий қилиниш жараёнини замон талабларидан келиб чиққан ҳолда ёритиш, савдонинг муаммолари ва ечимлари тўғрисида муаллифларнинг фикр ва мулоҳазаларини билдириш асосида ёзилди.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш, кўп мулкчиликни ташкил қилиш, уларнинг асосида бозорнинг инфратузилмасини яратиш, жамиятни иқтисодий механизмини тубдан янгилашга олиб келди. Бу жараёнда савдо соҳасини иқтисодий муносабатлари, ахборот тизими ва ҳуқуқий муҳити бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирилмоқда.

Ушбу шароит савдо соҳаси корхоналари ва шаҳобчаларининг моҳияти, табиати, товарлар ва хизматлар бозоридаги ўрни, мавқеини ва аҳамиятини тубдан янгиланишга олиб келди.

Бу жараёнда рўй бераётган айрим ходисаларни мисол келтирамиз.

Улар қуйидагилардан иборат:

биринчидан, савдо соҳасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг бошланғич даврида мулк муносабатлари тубдан ўзгартирилди, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш соҳада амалга оширилди;

иккинчидан, ушбу соҳаларда давлат ва кооператив тизимларни монополь фаолиятига барҳам берилди;

учинчидан, савдо корхоналари ва шаҳобчаларининг мақсад ва вазифалари, олдинги маъмурий-бошқарув тизимидагига нисбатан бутунлай янги тус олди;

тўртинчидан, бозор иқтисодиёти савдо соҳаси корхоналари ва шаҳобчалари фаолиятни юритиш тартиби янгиледи ва бу соҳаларда тадбиркорлик бизнеси шаклланди;

бешинчидан, ушбу соҳада ҳар хил ташкилий-ҳуқуқий шакллар вужудга келди;

олтинчидан, бу соҳа фаолиятида ташқи муҳит ўзгарди, уларнинг микро, мезо ва макро даражадаги алоқалари бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирилди;

еттинчидан, ушбу соҳанинг иқтисодий механизми тубдан ўзгарди. Булар фаолиятида маъмурий тарзда товар тақсимотлари кўрсаткичларини режалаштириш ўрнига иқтисодий усулларни ишлатиш, иқтисодий эркинлик, мустақил бошқариш, мулкни тасарруф қилиш ва унга эгалик, ўз ресурсларини мустақил ишлатиш, иқтисодий ва ҳуқуқий жавобгарлик кабилар кириб келди.

Бундай шароитда савдо корхоналари ва шахобчаларининг иқтисодий-молиявий барқарорлиги, тижорий ютуқлари улар фаолиятининг самарасига боғлиқ.

Ушбу масалани ҳал қилиш соҳадаги кадрлар малакаси, касбий маҳорати ва кўникмаларига боғлиқ.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, ушбу соҳа учун юқори малакали тадбиркорлар, раҳбарлар, иқтисодчилар, менежерлар ва маркетингларни зарур, уларга бошқарув ва иқтисодиёт тўғрисида чуқур билимлар ва кўникмалар бериш муҳим аҳамият топиши заруратини эътиборга олинган ҳолда ушбу китоб ёзилган.

Ушбу китоб иқтисодий фанлар олдига ҳозирги замон талаблари асосида соҳа учун етук мутахассислар малакасини ошириш мақсадидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган. Савдо соҳаси учун малакали иқтисодчилар, менежерлар, маркетинглар ҳамда савдо соҳасидаги тадбиркорларга корхонани бошқариш ва иқтисодий воситаларни ҳаётда қўллаш учун чуқур билим ва кўникмалар беришга қаратилган.

Ушбу маърузалар матни 2 қисмдан иборат бўлиб, 1 қисмда 10 та мавзу ва 2 қисмда 10 та мавзу ўз аксини топган.

1-Маъруза. САВДО ИҚТИСОДИЁТИ МУАММОЛАРИ КУРСИНИНГ НАЗАРИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

- 1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий фанларнинг ўрни ва аҳамияти**
- 1.2. Савдо иқтисодиёти муаммолари курсининг предмети, мазмуни ва вазифалари**
- 1.3. Савдо иқтисодиёти муаммолари курсининг бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги**
- 1.4. Савдо иқтисодиёти муаммолари курсининг усуллари**

1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий фанларнинг ўрни ва аҳамияти

Илмий иш, илмий фан, ҳаётдаги ҳар хил ходисаларни ўрганади ва улар билим тармоқлари ўртасида қатъий тақсимланган бўлиши шарт. Чунки фанлар ўз соҳасини, чегараланган соҳани ўрганади. (бу тўғрисида батафсил кейинроқ тўхталамиз).

Инсон ҳаётининг ва фаолиятининг бирламчи негизини моддий борлиққа боғлиқлиги ташкил қилади.

Инсон қандай фаолият билан шуғулланмасин, қандай иш юритмасин, доимо ўз мақсадига эришиш учун зарур бўлган моддий воситаларга дуч келади.

Кўз олдингизга келтиринг, бир гуруҳ одамлар, янги ўзлаштирилмаган ерга кўчиб келди. Нимадан иш бошлайди? Уларнинг асосий мақсади нима бўлишидан қатъий назар, уларни энг аввало яшаш учун зарур бўлган моддий воситаларни яратиш, топиш, бирламчи масалага айланади. Улар нималар?

Инсонларнинг асосий, зарурий эҳтиёжлари бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак, уй- жой яратиш учун улар ерни ўзлаштириш, ўрмонлардан дарахтларни кесиш, уй қуриш, матолар ишлаб чиқиш, чорвачилик ва ҳайвонот (мол, қўй, товуқ, эчки кабилар) билан шуғулланиш каби ишлардан бошлайди. Кейинчалик, уларга ўзларини юқорироқ, (маънавий, диний, эстетик) эҳтиёжларини қондириш учун қандайдир меъёрга зарур бўлган меҳнат

харажатларини сарф қилиш зарурияти туғилади. Буларга, нималар киради? Мактаб, шифохона, мачит (церковь). Бундай иншоатларни қуриш учун меҳнат ва моддий воситалар сарфланади.

Уларга ўқитувчи, мулло, врач, (ҳаким, табиб) кабилар керак бўлади. Уларни эҳтиёжларини таъминлаш керак бўладими? Албатта керак! Булардан ташқари инсониятни эҳтиёжи кенг, унга маданий хордиқ чиқариш иншоатлари керак ва ҳоказолар.

Шундай қилиб инсониятни мақсади қандай бўлишидан қатъий назар, доимо ва ҳар ерда, ҳар қачон, у моддий воситаларсиз ҳаёт кечири олмайди. Лекин моддий бойликлар инсон эҳтиёжини қондириш нуқтаи назаридан бир хил аҳамиятга эга бўлмайди.

Инсон назарида бу моддий бойликлар икки хил категорияга бўлинади. Уларнинг **бир қисми унга табиатан** берилган бўлиб, улардан фойдаланиш учун инсониятдан ортиқча меҳнат ва моддий харажатлар сарф қилиш талаб қилинмайди. Буларга ҳаво, қуёшнинг нури, сув кабилар киради. (бу ерда ҳаётнинг бошланғич этапи тўғрисида гап кетяпти.) Албатта илмий – техник тараққиёт асосида ҳаётнинг ривожланиши бу гуруҳ моддий борлиқлар учун ҳам ақлий ва жисмоний меҳнатни, моддий ресурсларини сарф қилиш заруриятини туғдиради. Булар табиатан берилган инъом ҳисобланади. Улар эркин тақсимланади, ҳаммани эҳтиёжига яраша, сарф қилган меҳнатни ёки жамиятда тутган ўрни, мавқеидан қатъий назар. Иккинчи категория моддий борлиқ ҳаётда чегараланган бўлиб, инсоннинг меҳнати билан, табиатдаги моддий борлиқни ўз эҳтиёжига мослаштириш натижасида ишлаб чиқилади.

Бу **иккинчи категория** моддий бойликлар кам, ёки уларни яратиш чегараланган бўлиб, уларни ишлаб чиқиш учун меҳнат моддий ва молиявий харажатлар зарур бўлади. Шунинг учун ҳам улар хўжалик юритиш натижасида вужудга келган воситаларга киради.

Мана бу моддий бойликлар хўжалик юритувчиларни ва иқтисодчи –

назариётчиларни қизиқтирадиган, улар ўрганадиган, тадқиқот қиладиган жараёндир.

Шуни таъкидлаш жоизки, бу моддий бойликни кичик бир қисми йўқ бўлса, ёки исроф қилинса, у йўқотиш, зарар сифатида қабул қилинади, чунки уни ўрнини тўлдириш учун янгидан ресурсларни харажат қилиш, вақт сарфлаш зарур бўлади. Шунинг учун бу бойликлар алоҳида аҳамиятга сазовор бўлиб, улар инсонларнинг моддий фаровонлигига боғлиқдир. Улар хўжалик юритувчининг алоҳида эътиборига олинади, баҳоланади. Хўжалик юритувчилар, истеъмолчилар, бу типдаги моддий борликни тежамли сарфлашга ҳаракат қиладди. Шунинг учун ҳам уларни ишлаб чиқиш, мақсадга мувофиқ ҳисоб – китоб асосида, хўжалик фаолияти юритиш натижасида вужудга келади.

Хўжалик фаолиятининг мақсадга мувофиқлиги икки томонлама характерга эга.

Биринчидан, техникавий, яъни табиий ресурсларни инсон эҳтиёжларига энг янги, қулай воситалар асосида мослаштиришдир. Хўжалик фаолиятини техник томонларини техник фанлар ўрганади. **Иккинчи томони** – инсон фаолияти меҳнати билан боғлиқ бўлиб, инсонларнинг манфаати билан боғлиқ, яъни кам харажат қилиб, кўп натижага интилиш, кўпроқ эҳтиёжни қондиришга интилиш.

Бу томондан хўжалик фаолият юритишни иқтисодий принциплари вужудга келади. Бу муносабатларни иқтисодчилар, иқтисодий фанлар ўрганади. Инсоният тарихига назар ташласак, жамиятни ташкил қилинишида сиёсат ва иқтисодий жиҳатлардаги фарқлари аниқланади.

Сиёсат инсоният ҳаётда тарихан онгли (фаҳм орқали) тартибга солиш орқали жамиятни бошқаришни таъминлаган. Давлат бошқаруви ғояси ўша даврлардан, дохий (қабила бошлиғи), қариялар кенгаши, халқ мажлиси қабилаарда ўз аксини топган.

Қадимий шарқда эрамиздан 3000 йиллар олдин нарсаларни кирага бериш, ундан фоиз олиш, солиқ олиш каби категориялар ишлатилган. Қадимий Мисрликлар, Греklar олди – сотди, пул, баҳо, савдо, фойда, кредит каби иқтисодий категорияларни ишлатганлар. Ўзбек тилидаги «Иқтисодиёт» - арабча сўз бўлиб, тежамкорлик маъносини англатади ва грекча «Οἰκονομία» (Экономика), яъни «Οἶκος» - уй, хўжалик ва «πotos» - қоида, тартиб, қонун мазмунини билдирувчи сўзлар бирлашмасидан олинган бўлиб, уй хўжалигини қонуни, бошқариш мазмунини билдиради. Шунинг учун ҳам бўлса керак, иқтисодий фанлар ўрганадиган категориялар қадимги Греция, Миср олимлари қаламига мансуб бўлган асарларда учрайди (Соқрот, Ксенфонт, Платон, Аристотель, Эпикур).

Қуръоннинг Юсуф сурасида берилган маълумотлар бўйича эрамиздан 3000 йиллар олдин Юсуф пайгамбар Миср шохига: «Мени шу ернинг хазиналари устига қўйинг, чунки мен (уларни) тўла – тўқис сақлайдиган ва (тўғри тасарруф қилишни) қилишни биладиган кишиман» деб айтганлар. Бундан келиб чиқадики, инсонлар қадимдан хазиналарни сақлаш, сарф қилишни иқтисодий томонларини билган. Яна шу нарсани айтиш жоизки, қуръоннинг «Талоқ» сурасида «Оллоҳ барча нарса учун миқдор – ўлчам қилиб қўйгандир» деб ёзилган. қуръонда Мерос, судхўрлик, садақа, омонат, закот, фитр каби иқтисодий категориялар ҳам ишлатилган.

Марказий Осиё алломаларининг асарларида иқтисодиётга таълуқли зоялар, хўжалик юритиш бўйича фикрлар кўпдан кўп учрайди. Уларнинг қаторига Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос ҳожиб, А.Темур, Улугбек, А.Навоий, Бобур каби мутафаккирларни ижодлари киради. Темур тўзуқларида иқтисодиётга, давлатни бошқаришга оид ва ҳозирги замонда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш йўл – йўриқлари ва қоидаларини топиш мумкин. Унда давлатни таркибий тўзилишидан тортиб, давлат бюджети даромадлари ва харажатларини шакллантириш, меҳнатни тақдирлаш, маош тўлаш, солиқ ундириш, жарималар, иному – эҳсонлар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

А.Темур асарларида давлатнинг иқтисодий сиёсатини асосини ташиқил қилган категорияларга хазина (бюджет)ни киритган. А.Темур ибораси билан айтганда, давлатнинг тақдирини ҳал қиладиган уч нарса мавжуд, улар подшоҳ, хазина ва аскар хисобланади. Давлатнинг даромади, харажатлари, солиқ, маош (иш ҳақи), моддий ва маънавий рағбатлантириш, нафақа, жарималар, иному – эҳсонлар кабилар хазинанинг элементлари сифатида қаралган. Иқтисодий масалаларга А.Темур алоҳида эътибор берган, унинг етти та вазиридан иккитаси махсус ушбу масалаларга жавоб берган. Биттаси эгасиз қолган мол – мулкларни тасарруф этиш ишлари вазири, иккинчиси, салтанатнинг кирим–чиқим ишларини бошқарувчи вазир, яъни молия вазири. «Тажрибали, ишбилармон вазирлар салтанат устунларидир. Улар мамлакат ободонлиги. Хазина бойлигини доимо кўзда тутадилар. Давлат, салтанатга фойда келтирадиган ишларни бажаришга тиришиб ҳаракат қилади» - деб «Темур тўзуқларида» ёзилган¹.

А.Темур барча давлат арбобларига, ходимларига, хизматчиларига уларни лавозими даражаларига қараб меҳнатига ҳақ тўлатган. Энг асосийси, бу масалани ҳал қилишда табақалаш (дифференция) қоидасини ишлатган. Масалан, оддий сипоҳий минган отининг баҳосида, баҳодирлар 2-4 от баробарида, ўнбоши қарамоғидаги аскарга нисбатан икки баробар, юз боши ўн бошидан уч баробар ортиқ маош олиши белгилаб қўйилган. Амир ул – уломоларнинг маоши ўз қўл остидагилардан ўн баробар ортиқ бўлиши белгиланган.

Ижтимоий маданий тараққиёт ривожланиши билан давлат бошқарув функциялари мустаҳкамланиб ва турғунланиб борган. Иқтисодий ҳаётда бундай эмас. Ибтидоий жамият давридан то капиталистик тўзумгача бир – бири билан онгли равишда бирлашмаган якка хўжаликларни кўзатамиз. ҳар бир хўжалик субъектлари ўз ташаббуси, ўз ихтиёри, таваккалчилигига асосан иш юритган. Уларнинг бирлиги, жамиятнинг ва халқ хўжалигининг иқтисодий муносабатлари орқали амалга оширилган.

Ижтимоий меҳнат тақсимои чуқурлашиши, бозор муносабатлари шаклланиши билан хўжалик юритишни онгли равишда тартибга солиш ғояси туғила бошлайди. Чунки у уюштирилмаган иқтисодий фаолиятни (минглаб хўжалик субъектларини) онгли равишда тартибга солмаслик ижтимоий ҳалокатларга олиб келиши мумкин.

Ҳозирги замон савдо шаҳобчалари ва иқтисодиёти (халқ хўжалигининг) уюштирилган, давлат томонидан тартибга солинадиган хўжалик субъектлари бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб, тарихдан иқтисодий назария шаклланиб келган ва иқтисодиёт (экономика) атамаси ишлатиб келинган. Ҳозирги кунда «Иқтисодиёт» бир неча хил мазмунда ишлатилади.

Биринчидан, «Иқтисодиёт» деганда, хўжалик (халқ хўжалиги, тармоқ ҳудуд, бирлашмалар, корхоналар ва фирмалар) тушунилади;

Иккинчидан, «Иқтисодиёт» бу ишлаб чиқариш, тақсимот, муомала ва истеъмол фазаларида вужудга келган инсонлар, хўжалик субъектлари ўртасида моддий ва бошқа бойликлар билан боғлиқ муносабатлардир;

Учунчидан, «Иқтисодиёт» бу сиёсат, яъни давлат сиёсати, давлатлараро алоқалар ва ҳоказолардан иборатдир.

Ва ниҳоят тўртинчидан, «Иқтисодиёт» бу фан.

Фан – бу табиат, жамият ва тафаккур, ижтимоий тараққиётни таҳлил қилиш ва умумлаштирилган билимлар йиғиндисига тушунилади. Бу

билимлар орқали инсоният табиат сирларини чуқур ўрганиш имкониятига эга бўлади, техника ва технологияни, ҳамда ижтимоий тараққиётни муҳим муаммоларини ҳал қилади.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти чуқурлашиши, бозор муносабатлари шаклланиши билан хўжалик юритишни онгли равишда тартибга солиш ғояси туғила бошлайди. Чунки у уюштирилмаган иқтисодий фаолиятни (минглаб хўжалик субъектларини) онгли равишда тартибга солмаслик ижтимоий ҳалоқатларга олиб келиши мумкин.

Инсоният ижтимоий – иқтисодий фаолият юритиш жараёнида учта бир – бирига боғлиқ бўлган муаммоларга дуч келади. Булар қанақа муаммолар?

Биринчидан, нима ишлаб чиқариш ва қанча миқдорда?

Иккинчидан, қандай ишлаб чиқариш ва қанча харажатлар зарур бўлади?

Учинчидан, ким учун ишлаб чиқарилади ва улар қандай тақсимланади?

Жаҳон амалиётидан маълумки ривожланган давлатларда ҳам, юқоридаги масалаларни ҳал қилишда бир талай негатив ходисаларга дуч келмоқда. Буларга, **инқироз(кризис)лар, монополизм, инфляция, ишсизлик,** истеъмол бозоридаги номутаносиблик, ресурсларни, товар ва хизматларни дефицитлиги, пул муомаласидаги нуқсон ва камчиликлар кабилар киради.

Келтирилган учта фундаментал муаммони ҳал қилиш, келтирилган камчиликлар, нуқсонларнинг ечимини топиш ўз ўзидан ҳал бўлмайди. Бунинг учун уларни ҳал қилиш усуллари ва механизмини тўғри топиш, истеъмолчилар талабини тўла қондириш йўлларини излаш, юқори самарали ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, уни бошқариш, тармоқлараро ва хўжалик субъектлари ўртасидаги иқтисодий алоқаларни боғлаш, сотувчи билан истеъмолчилар орасидаги муносабатларни такомиллаштириш, иқтисодий ходисаларни уйғунлаштириш каби масалаларни ҳал қилиш зарурияти туғилади.

Президентимиз ўзларининг **“Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари”** номли асарларини бугунги куннинг энг долзарб муаммоси – бу 2008 йилда бошланган жаҳон молиявий инқирози, унинг таъсири ва салбий оқибатлари, юзага келаётган вазиятдан чиқиш йўлларини излашдан иборат эканлигидан бошлаб, жаҳон молиявий инқирозининг мазмун-моҳияти, келиб чиқиш сабабларига батафсил тўхталиб ўтдилар. «Бу инқироз америка қўшма штатларида ипотекали кредитлаш тизимида рўй берган танглик ҳолатидан бошланди. Сўнгра бу жараённинг миқёси кенгайиб, йирик банклар ва молиявий тўзилмаларнинг ликвидлик, яъни тўлов қобилияти заифлашиб, молиявий инқирозга айланиб кетди. дунёнинг етакчи фонд бозорларида энг йирик компаниялар индекслари ва акцияларининг бозор қиймати ҳалоқатли даражада тушиб кетишига олиб келди. буларнинг барчаси, ўз навбатида, кўплаб мамлакатларда ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш суръатларининг кескин пасайиш кетиши билан боғлиқ ишсизлик ва бошқа салбий оқибатларни келтириб чиқарди»¹.

Британиянинг нуфузли газеталаридан бири бўлган «ГАРДИАН» жаҳон молиявий инқирозининг асосий айбдорлари рўйхатини эълон қилди. мазкур рўйхатнинг олдинги ўринларида ақшнинг таниқли сиёсатчилари ўрин олган бўлиб, унда инқироз фақатгина иқтисодиёт ривожланишининг навбатдаги ҳаракатлантирувчи кучи эканлиги таъкидлаб ўтилган. Аксарият молиячи-иқтисодчилар вужудга келган молиявий инқирознинг ҳақиқий сабабларидан бири сифатида ривожланган мамлакатларда иқтисодиётни ҳаддан зиёд ортиқча эркинлаштириш сиёсатининг «меvasи» эканлигини, яъни «ўз-ўзини бошқарувчи бозор» гоёсини илгари суриш орқали давлатнинг миллий иқтисодиётга ва хусусан молиявий бозорларга аралашувини чекланганлиги билан ҳам изоҳламоқдалар¹.

Монополия – бозорда якка ҳукмронлик. Ўз ҳукмини ва тазйиқини истеъмолчиларга ўткази олишига қодир куч.

Инфляция - мамлакатда баҳонинг умумий даражасининг кўтарилиши жараёнидан иборат бўлиб, илгари бунинг сабабини қозғоз пуллардан ахтаришар эди. Лекин пул чиқариш қаттиқ назорат остига олинганда ҳам инфляция ҳолати мавжудлиги аниқланган, яъни гап фақат давлатнинг пул чоп этиши имконияти мавжудлигида эмас экан. Унинг сабаблари кўп ва улар бир неча хил кўринишда бўлади. Иқтисодий ислохотлар, ишлаб чиқариш тўзилишининг кенг ҳажмдаги ўзгариши, умуман, бир иқтисодий тизимдан иккинчисига ўтиш каби ўзгаришлар албатта инфляция билан боғлиқ бўлади. Чунки, бундай ҳолатлар талаб ва таклиф мувозанатининг ўзгариши, пулга бўлган ишончнинг пасайиши, нарх-навоининг тезлик билан ўзгариши, аксар ҳолларда унинг кўтарилиб бориши натижасида юз беради.

Бунинг икки томони таъсирлидир: биринчиси талаб инфляцияси бўлса, иккинчиси ҳаражатлар инфляциясидир. Тижорат, фирмалар, ҳукумат юзага келаётган заруриятлар туфайли ишлаб чиқариладиган товарларга нисбатан кўпроқ пул сарф этади. Бу таклифга нисбатан талабнинг ўсишига олиб келиб, ўз навбатида, баҳоларнинг кўтарилиши билан яқунланади. Ҳаражат инфляцияси ишлаб чиқариш ҳаражатларининг ўсиб бориши воситасидир. Бундаги баҳонинг ўсиши ресурсларга ҳаражатларнинг ортиб бориши ва бунинг эса товарлар баҳосида ўз аксини топиши инфляцияни кучайтиради. Айтайлик, энергия, хомашё ва материаллар қимматлашуви ҳаражатлар инфляцияси сабабларидир. Бунда иш ҳақининг ўсиб бориши, кўтарилаётган баҳоларни олдиндан кўзлаб, ишчиларнинг иш ҳақини ошириш учун ўринишлар ва шунга ўхшаш бошқа ҳаракатлар кучаяди ва бу инфляцияда ўз аксини топади.

Инфляциянинг олдини олишда нормал товар-пул муомаласи жараёнини таъминлаш, унинг учун пулнинг маълум миқдорда бўлиши, унинг на кўп ва на оз бўлишига қарши кураш энг маъқул йўл. Бу талаб ва таклиф мувозанатини таъминлайди. Баҳо кўтарилишининг олдини олишга қаратилган барча чора-тадбирлар инфляцияга қарши қаратилган ҳаракат ҳисобланади.

Ишсизлик деганда бекор юрганлар тушунилмайди, балки иш қидириб маҳаллий меҳнат органларидан рўйхатга ўтганлар ҳисобланади. Шу туфайли оддий бекорчи билан ишсизнинг фарқи бор. Ишсиз деганда ўн олти ёшдан бошлаб то пенсия билан таъминланиш ҳуқуқини олишгача бўлган ёшдаги, ишга ва иш ҳақига (меҳнат даромадига) эга бўлмаган, иш қидирувчи шахс сифатида рўйхатга олинган, меҳнат қилишга, касбга тайёрлаш ёки қайта тайёрлашдан ўтишга, малакасини оширишга тайёр меҳнатга қобилиятли шахс тушунилади.

Ишсизлик малакасини қараб чиққанда унинг турларига ҳам алоҳида аҳамият бериш лозим. Ишсизликнинг қуйидаги турлари мавжуд: **фрикцион, структуравий, иқтисослашган, даврий, мавсумий, ихтиёрӣ ва яширин ишсизлик.**

Буларни ҳал қилиш назарий ва амалий билимларни мустаҳкам эгаллаган, олинган билимларни муайян илмий, ишлаб чиқариш, иқтисодий,

ижтимоий вазифаларни ҳал этишда ижодий қўллай оладиган, уни ниҳоясига етказиш бўйича оптимал қарор қила оладиган мутахассисларга кўпроқ боғлиқдир.

Бундай маҳоратларга, кўникмаларга эга бўлиш иқтисодий фанларни ўрганиш орқали амалга ошиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти раҳбарларга янги иқтисодий фикрлашни, янгича иш юритишни, минглаган субъектлар ва истеъмолчилар билан ўз фаолиятини, жараёнларни ўз манфаати ва мақсадига йўналтиришни, уларни чуқур таҳлил қилиш, келажак учун режалаштириш каби муаммоларни ҳал қилиш йўллари билиш талабларини қўяди. Буларсиз рақобатчилик шароитида ҳар қандай корхона, фирма инқирозга учраб қолиши эҳтимолдан ўзоқ эмас.

Савдода жамиятни ривожлантирувчи иқтисодий қонунлар кўриниш шакллари ўз аксини топади. Шундай экан, савдони бошқариш асосида иқтисодий қонунлар талабларини объектив ҳолда кўра билиш ва унга асосан қарорлар қабул қилиш зарур бўлади. Масалан, иқтисодий қонунлардан бири меҳнат унумдорлигини иш ҳаққига нисбатан тезроқ ўсишидир. Бу қонуннинг талаби бўзилса, пул муомаласи мувозанати бўзулишига олиб келиши, ортиқча пул вужудга келиши, инфляция, товарлар дефицити пайдо бўлиши каби ноўрин ҳодисалар вужудга келиши муқаррардир.

Иқтисодиёт фанлари ва амалиёт хўжаликни оқилона ва самарали бошқариш учун унга мос хўжалик юритиш механизмини ишлаб чиққан. Унга мос иқтисодий дастаклар (баҳо, солиқ, фойда, иш ҳақи кабилар) категориялар, кўрсаткичлар, усулларини (иқтисодий ёки маъмурий усуллар, режалар, нормаллаштириш кабилар) хўжалик юритувчилар ўз мақсадларига мувофиқ бошқарув объектларида ишлатадилар. Савдо иқтисодиёти муаммолари фани юқорида келтирилганларнинг мазмуни ва моҳиятини очиб беради, уларни хўжаликни бошқариш учун ишлатиш шакл ва усулларини ўргатади.

Ҳар қандай хўжалик субъекти, жумладан савдо умумий овқатланиш

шаҳобчалари ўз кўрсаткичларини иқтисодий ҳисоб – китоблар орқали асослашлари зарур.

Бу жараёнларни амалга ошириш учун иқтисодиётни малакали тушунадиган мутахассислар зарур.

Бундай мутахассисларни тайёрлашда савдо иқтисодиёти муаммолари бошқа иқтисодий фанлар билан бир қаторда катта аҳамиятга эга.

«Савдо иқтисодиёти муаммолари» иқтисодий фанлар тизимида алоҳида ўрин тутди. Иқтисодий фанлар бир қанча мустақил фанлардан иборатдир ва улар бир – бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, мураккаб тизимни ташкил қилади.

1.2. Савдо иқтисодиёти муаммолари курсининг предмети, мазмуни ва вазифалари

Объект латинча «objectum» сўздан олинган бўлиб, ўзбекча нарса, буюм мазмунини билдиради. Фалсафада эса, объект сўзи биздан ташқарида ва бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган борлиқ, воқеълик, моддий дунё, мавжудод мазмунида киши фаолияти, диққат эътибори қаратилган ҳодиса, предмет ёки шахс маъносида ҳам ишлатилади. Оддий ҳаётда объект корхона, ташкилот, муассаса ёки бирор бир фаолият ўтказиладиган жой маъносида ишлатилади.

Ҳар қандай фаннинг ўрганадиган, унинг мақсади қаратилган объекти мавжуд. Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг объекти нима ҳисобланади? Савдо деганда, бозор, магазин, ларёк, яъни савдо билан шуғулланадиган жой, бино кўз олдимизга келади. Лекин бинони, магазин ёки ларёкнинг жойлаштирилиши, қурилиши, архитектураси ва бошқа техникавий жиҳатлари объект сифатида ўрганадиган фанлар мавжуд.

Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг методологияси, унинг мақсади, диққат эътибори савдо фаолиятида содир бўлаётган иқтисодий

жараёнга қаратилади. Яъни савдода рўй бераётган иқтисодий реалликни ўрганишга қаратилади.

Биз юқорида келтирилган «Объект» сўзини фалсафий мазмунидан келиб чиқсак, Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг эътибори унда содир бўлаётган иқтисодий жараёнлар, яъни товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларчиларга етказишда рўй бераётган иқтисодий жараёнларга қаратилади.

Бу ерда товарларни ташиш, сақлаш, қадоклаш каби технологик жараёнлар эмас, ушбу жараёнларни ва олди – сотди жараёнида рўй бераётган иқтисодий жараёнларни кўз олдимизга келтиришимиз зарур.

Предмет сўзининг мазмуни икки хил, биринчидан, нарсаси, моддий восита, ходисаси сифатида, иккинчидан, ҳаёл, фикр қаратилган нарсаси, унинг мазмуни ёки фаолият қаратилган ҳодисаси, жараён деб тушунилади.

Фан предметини аниқлашда биз сўзнинг иккинчи мазмунидан келиб чиқиб аниқлашимиз зарур.

Савдо иқтисодиёти муаммолари иқтисодиёти фани ўз объектида рўй бераётган реал иқтисодий жараёнлар, ҳодисаларни ўрганиб, уларнинг аҳамияти, ҳолати ва келажагини ёритиб, маълумот ёки хулосалар беришни ўрганиши зарур.

Ушбу фаннинг объекти бўлмиш савдо жараёнида рўй бераётган иқтисодий реаллик қандай, қачон ва нимада намоён бўлади, ҳозирги ҳолати ва келажақда қанақа натижа беради? – деган саволларга жавоб бериш учун фаннинг предметини, унда қўлланиладиган усулларни, мақсад ва вазифаларни назарий жиҳатдан асосли аниқлаб олишимиз зарур. Бунинг учун савдо фаолиятида шаклланидиган иқтисодий жараёнлар, (реаллик), ходисалар қандай воситалар орқали вужудга келишини аниқлаб олиши керак.

Умуман, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш (ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш ва истеъмол) жараёнидаги фаолиятлар, жумладан

савдода ҳам содир бўлади.

Жамиятда такрор ишлаб чиқариш жараёни қуйидаги омиллар орқали ҳаракатда бўлади:

Биринчи омил – инсон омили, унинг меҳнати;

Иккинчиси омил – меҳнат воситалари, яъни капитал;

Учинчиси омил - табиий ресурслар, ер;

Тўртинчи омил - тадбиркорлик.

Бу омиллар орқали жамиятда инсон эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликлар яратилади, ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга етказилади, истеъмол ташкил этилади.

Бу жараёнда «ер – меҳнат - капитал» тадбиркорлик орқали бирлаштирилади.

Бу омилларни бирлашиши натижасида техник – технологик, илмий техник, ижтимоий – сиёсий, маданий – маънавий ва маърифий жараёнлар қаторида иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар ҳам рўй беради.

Бу иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар жараён иштирокчиларининг (Давлат, тармоқ, соҳалар, жамиятлар, бошқармалар, концернлар, корпорациялар, корхоналар ва ҳ.к.)хўжалик механизмида ўз аксини топади.

Бундан келиб чиқсак, Савдо иқтисодиёти муаммолари фани ўз объектида содир бўлаётган хўжалик механизмини ўрганишга қаратилган деб хулоса қилиш мумкин.

Бу масалани бизлар 4 мавзуда батафсил ўрганамиз.

Савдо иқтисодиёти муаммолари фанини ўрганиш тўғрисида гапирар эканмиз албатта унинг асосий вазифларини аниқлаб олишимиз керак.

Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг вазифалари қуйидаги асосий омиллардан келиб чиқади.

Биринчидан, савдонинг иқтисодиётда тутган ўрнидан.

Савдони ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол

жараёнининг қон-томирларига ўхшатиш мумкин. Савдо истеъмол товарларини истеъмолчиларга етказди, айрибошлашни таъминлайди. Савдонинг самарали ишлашидан бутун жамиятнинг ривожланиши, халқнинг моддий ва маънавий фаровонлиги, уларни эркин вақти, давлатнинг ташқи иқтисодий алоқаларини мустаҳкамланиши;

Иккинчидан, савдо фаолиятида рўй бераётган иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларни доимий ўзгариб туриши, унга кўпгина омиллар таъсир қилиш натижасида шаклланади;

Учинчидан иқтисодий кадрларга қўйиладиган талаблардан (уларнинг касбий маҳорати, билимдонлиги, тадбиркорлиги, башорат қила билишлиги ва ҳоказолар) келиб чиқадиган омиллар. Келтирилган фазилатлар савдо иқтисодиёти муаммолари фанини ўрганишда шаклланиб боради.

Бу омиллардан келиб чиқиб, савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг асосий вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг асосий вазифалари:

- иқтисодий ҳодисалар ва жараёнларни ўлчов бирликлари, кўрсаткичлари ва критериялари (баҳолаш мезонлари) аниқлаш усулларини ўрганиш;
- савдо хўжалик механизмини ўрганиш, баҳолаш, келажакка башорат қилиш;
- бўлажак иқтисодчи мутахассисларни савдо корхоналари фаолиятини таҳлил қилиш, режалаштириш, келажакгини башорат қилиш усуллари билан қуроллантириш;
- барча турдаги савдо корхоналарининг ривожланиш тенденциялари ва қонуниятларини аниқлаш, таклифлар бериш;
- савдо корхоналарида бирлаштирилган омиллардан (ер, капитал, меҳнат, тадбиркорлик) самарали фойдаланиш йўллари белгилаш.

1.3. Савдо иқтисодиёти муаммолари курсининг бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги

Инсоният тараққиёти фаннинг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, фан инсоният жамияти тараққиётини таъминлаган.

Фан жуда мураккаб, кўп қиррали, кўп хил ҳодисалар ва жараёнлар тўғрисидаги билимлар тизими сифатида намоён бўлган. Шу билан бир қаторда ижтимоий онг сифатида ҳам қаралиши зарур.

Билимлар йиғиндиси (tizими) ва ижтимоий онг сифатида фан инсоният жамиятининг ривожланишини маълум бир босқичда шакллана бошлаган.

Милоддан аввалги II мингинчи йилнинг охири ва I минг йилликни бошларида Вавилонда далаларни ўлчашида, ирригацион қурилмалар ва биноларни қуришида математика ва геометриядан кенг қўлланганлари тарихий манбаларда келтирилган. Бизда ҳозир қўлланилаётган 1 соатнинг 60 минутлиги, 1 минутнинг 60 секундлиги, айланманинг 360 градуслиги ўша даврларда ўйлаб топилган ва амалда қўлланилаган. Ушбу даврдан тиббиёт (медицина), кимё (химия), зоология, ботаника, биология, грамматика, тарихишунослик шакллана бошлаган.

Бу даврда фан ягона бўлган, ҳаммаси фалсафа деб ҳисобланган. Масалан: Грецияда милоддан аввалги VIII-VII асрларда табиатни қўзғатувчилар ва амалий кўникма эга бўлган шахслар файласуф деб ҳисобланган.

*Буюк файласуф (философ), астроном, геометриянинг асосчиси **Пифагор** милоддан аввалги V-IV асрларда яшаб ўтган.*

VI асрнинг II-ярмида Жанубий Италиянинг Элеи шаҳрида материалистик фалсафа мактаби яратилиб, у “Элеи мактаби” деб номланиб шарқ ва ғарбга машҳур бўлган.

Фаннинг вужудга келиши даврини ибтидоий жамиятнинг шаклланиши ва ривожланиши шароитида инсон фикрлаш қобилиятининг вужудга келиши, меҳнат қуролларини ясаши ва маданий воситаларни (қояларга расмлар чизиш) яратишини бошлаган даврдан ахтариш керак деб ҳисоблаймиз.

Тарихий тадқиқотлар шундан далолат берадики, ибтидоий одамларнинг фикр юритиши асосида меҳнат қуролларини яратиш ва диний дунё қарашлари “Юқори палеолит” асридан пайдо бўла бошлаган. Бу аср тарихий манбаларга қараганда эрамиздан олдинги XV ва XIV минг йилликларга тўғри келади.

Милоддан аввалги VI - IV асрларда фалсафа нафақат бошқа фанлар билан тигиз боғлиқ бўлган, айтиши мумкинки у уларни ўз ичига олган.

Милоддан аввалги III – асрга келиб фалсафадан махсус фанлар ажралиб чиқиб, алоҳида ва тез ривожлана бошлаган.

*Милоддан аввалги V-IV асрларда “Тубсиз кичик миқдорлар” назариясини **Анаксагор** (милоддан аввалги 500-429 йиллар) илгари сўрган. У **Демокрит** (милоддан аввалги 460-370 йиллар) ва **Эвдокс Книдский** (милоддан аввалги 408-355) асарларида ўз аксини топиб, амалда геометрияда ва айниқса стереометрияда (шар ҳажмини ўлчаш, конус ва ҳ.к.) ишлатилган.*

***Ксенофонт** (милоддан аввалги 430-353 йиллар) ўз асарларида тарихий, сиёсий, иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар тўғрисида ёзган. **Ксенофонт** иқтисодиёт фанига асос солган.*

*Ўзининг кўп қиррали илми билан **Эратосфен** қойил қолдиради (милоддан аввалги 276-193 йиллар). У математика, физика, география, тарих, филология ва хронология фанларини мукамал билган. У ерни думалоқ шар сифатида ифодалаб, Александрия (Искандария) да куннинг ботишида офтобнинг ердан четланишини қўзатиб, ер шарининг ўзунлигини 39700 км деб ҳисоблаган, ҳақиқатда эса ер шарининг ўзунлиги 40000км дур.*

*Юқорида келтирилганлар қаторига дунёга машҳур бўлган қўйидаги олимларни келтириш мумкин. Файласуф олим **Гераклит** (милоддан аввалги VI-аср охирида); Афиналик астроном **Метан** (милоддан аввалги V-асрнинг II-ярми), у грекларни ой календари кун календари билан солиштириб йил давомини 365 кун эканлигини аниқлаган. Уни тўзган календари ҳозирги ишлатилаётган Юлиан календаригача ишлатилган. Буюк тиббиётчи **Гиппократ** (милоддан аввалги V- IV аср)файласуф, файласуф **Сакрот** (милоддан аввалги 496-369 йиллар), **Платон** (милоддан аввалги 429-347 йиллар) Академия деб номланган фалсафий мактабни асосчиси, **Аристотель** (милоддан аввалги 384-322) **иқтисодиёт фанини отаси** деб ҳисобланади*

Қулдорчилик фармацияси даврида фан ягона бўлган ва бўлинмаган. Фалсафа деб юритилган.

Ижтимоий меҳнат тақсимооти таъсири остида жамият тармоқлар, соҳаларга ажралгани каби фан ҳам ҳар – хил турларга бўлиниб келган, такомиллашган, тармоқлашган, интеграциялашган ва ривожланиб келмоқда.

Умуман фанлар тизими жамиятнинг таркибини намоён қилади. Барча фанлар иккита катта гуруҳга ажратилади. Табиий-техник фанлар ва ижтимоий фанлар.

Бу фанларнинг бир – бири билан боғлиқлиги мавжуд. Фанларнинг бир – бири билан боғлиқлиги уларнинг усулларида, объектларида, субъектларида ва ниҳоят бир – бирини махсулидан фойдаланишдан келиб чиқади. Чунки табиий ва техник фанлар ҳам, ижтимоий фанлар ҳам ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларини ўрганиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Ижтимоий фанларнинг назарий ва методологик асосини фалсафа ташкил қилади. Ижтимоий фанлар тизимида иқтисодий фанлар алоҳида ўринга эга. Иқтисодий фанлар бир қанча мустақил фанлардан иборатдир ва улар бир – бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, мураккаб тизимни ташкил қилади.

1.3.1-чизмада иқтисодий фанлар тизими келтирилган. Чизмада келтирилган фанлардан ташқари айрим соҳалар, иқтисодий жараёнларга оид бошқа иқтисодий фанлар ҳам мавжуддир.

Барча иқтисодий фанлар бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқликда бўлиб, ҳар бирини жамият иқтисодиётини ривожлантириш ва такомиллаштиришда ўзига хос аҳамияти бор.

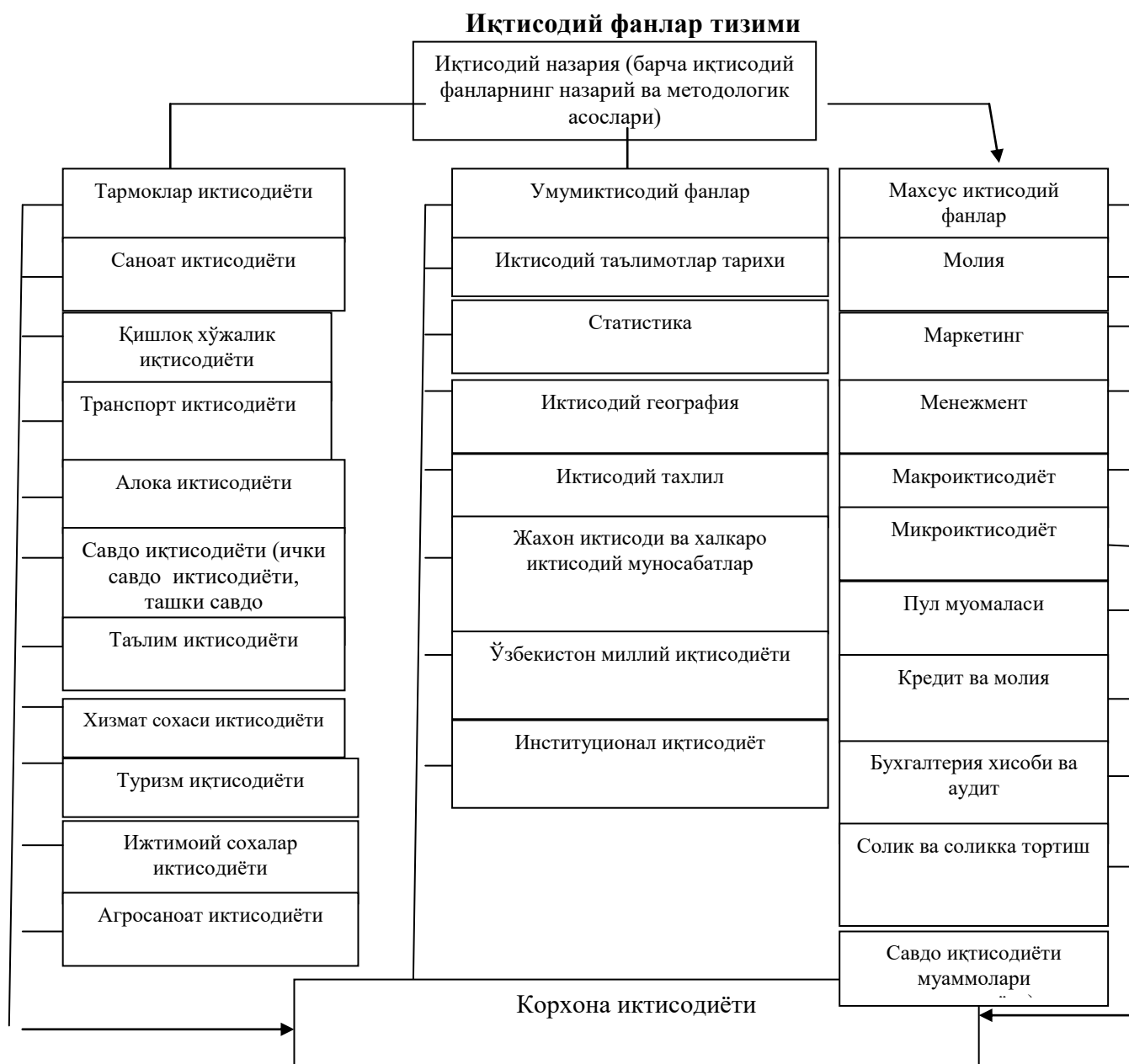
Объект латинча «objectum» сўзидан олинган бўлиб, ўзбекча нарса, буюм мазмунини билдиради. Фалсафада эса, объект сўзи биздан ташқарида ва бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган борлик, воқеялик, моддий дунё, мавжудод мазмунида киши фаолияти, диққат эътибори

қаратилган ҳодиса, предмет ёки шахс маъносида ҳам ишлатилади.

Оддий ҳаётда объект корхона, ташкилот, муассаса ёки бирор бир фаолият ўтказиладиган жой маъносида ишлатилади.

Ҳар қандай фаннинг ўрганадиган, унинг мақсади қаратилган объекти мавжуд.

1.3.1. чизма

Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг объекти нима ҳисобланади? Савдо деганда, бозор, магазин, ларёк, яъни савдо билан шуғулланадиган жой, бино кўз олдимизга келади. Лекин бинони, магазин ёки ларёкнинг жойлаштирилиши, қурилиши, архитектураси ва бошқа техникавий жиҳатлари объект сифатида ўрганадиган фанлар мавжуд.

Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг методологияси, унинг мақсади, диққат эътибори савдо фаолиятида содир бўлаётган иқтисодий жараёнга қаратилади. Яъни савдода рўй бераётган иқтисодий реалликни ўрганишга қаратилади.

Биз юқорида келтирилган «Объект» сўзини фалсафий мазмунидан келиб чиқсак, савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг эътибори унда содир бўлаётган иқтисодий жараёнлар, яъни товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларчиларга етказишда рўй бераётган иқтисодий жараёнларга қаратилади.

Бу ерда товарларни ташиш, сақлаш, қадоқлаш каби технологик жараёнлар эмас, ушбу жараёнларни ва олди – сотди жараёнида рўй бераётган иқтисодий жараёнларни кўз олдимизга келтиришимиз зарур.

Предмет сўзининг мазмуни икки хил, биринчидан, нарса, моддий восита, ходиса сифатида, иккинчидан, хаёл, фикр қаратилган нарса, унинг мазмуни ёки фаолият қаратилган ходиса, жараён деб тушунилади.

Фан предмети аниқлашда биз сўзнинг иккинчи мазмунидан келиб чиқиб аниқлашимиз зарур.

Савдо иқтисодиёти муаммолари фани ўз объектида рўй бераётган реал иқтисодий жараёнлар, ходисаларни ўрганиб, уларнинг аҳамияти, ҳолати ва келажагини ёритиб, маълумот ёки хулосалар беришни ўрганиши зарур.

Ушбу фаннинг объекти бўлмиш савдо жараёнида рўй бераётган иқтисодий реаллик қандай, қачон ва нимада намоён бўлади, ҳозирги ҳолати ва келажакда қанақа натижа беради? – деган саволларга жавоб бериш учун

фаннинг предметини, унда қўлланиладиган усулларни, мақсад ва вазифаларни назарий жиҳатдан асосли аниқлаб олишимиз зарур.

Бунинг учун савдо фаолиятида шаклланадиган иқтисодий жараёнлар, (реаллик), ҳодисалар қандай воситалар орқали вужудга келишини аниқлаб олиши керак.

Умуман, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш (ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш ва истеъмол) жараёнидаги фаолиятлар, жумладан савдода ҳам содир бўлади.

Жамиятда такрор ишлаб чиқариш жараёни қуйидаги омиллар орқали ҳаракатда бўлади:

Биринчи омил – инсон омили, унинг меҳнати;

Иккинчиси омил – меҳнат воситалари, яъни капитал;

Учинчиси омил - табиий ресурслар, ер;

Тўртинчи омил - тадбиркорлик.

Бу омиллар орқали жамиятда инсон эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликлар яратилади, ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга етказилади, истеъмол ташкил этилади.

Бу жараёнда «ер – меҳнат - капитал» тадбиркорлик орқали бирлаштирилади.

Бу омилларни бирлашиши натижасида техник – технологик, илмий техник, ижтимоий – сиёсий, маданий – маънавий ва маърифий жараёнлар қаторида иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар ҳам рўй беради.

Бу иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар жараён иштирокчиларининг (Давлат, тармоқ, соҳалар, жамиятлар, бошқармалар, концернлар, корпорациялар, корхоналар ва ҳ.к.)хўжалик механизмида ўз аксини топади.

Бундан келиб чиқсак, савдо иқтисодиёти муаммолари фани ўз объектида содир бўлаётган хўжалик механизмини ўрганишга қаратилган деб хулоса қилиш мумкин.

Бу масалани бизлар 4-маърузада батафсил ўрганамиз.

Савдо иқтисодиёти муаммолари фанини ўрганиш тўғрисида гапирар эканмиз албатта унинг асосий вазифларини аниқлаб олишимиз керак.

Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг вазифалари қуйидаги асосий омиллардан келиб чиқади.

Биринчидан, савдонинг иқтисодиётда тутган ўрнидан.

Савдони ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол жараёнининг қон-томирларига ўхшатиш мумкин. Савдо истеъмол товарларини истеъмолчиларга етказди, айрибошлашни таъминлайди. Савдонинг самарали ишлашидан бутун жамиятнинг ривожланиши, халқнинг моддий ва маънавий фаровонлиги, уларни эркин вақти, давлатнинг ташқи иқтисодий алоқаларини мустаҳкамланиши;

Иккинчидан, савдо фаолиятида рўй бераётган иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларни доимий ўзгариб туриши, унга кўпгина омиллар таъсир қилиш натижасида шаклланади;

Учинчидан иқтисодий кадрларга қўйиладиган талаблардан (уларнинг касбий маҳорати, билимдонлиги, тадбиркорлиги, башорат қила билишлиги ва ҳоказолар) келиб чиқадиган омиллар. Келтирилган фазилатлар савдо иқтисодиёти муаммолари фанини ўрганишда шаклланиб боради.

Бу омиллардан келиб чиқиб, савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг асосий вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг асосий вазифалари:

- иқтисодий ҳодисалар ва жараёнларни ўлчов бирликлари, кўрсаткичлари ва критериялари (баҳолаш мезонлари) аниқлаш усулларини ўрганиш;

- савдо хўжалик механизмини ўрганиш, баҳолаш, келажакка башорат қилиш;

- бўлажак иқтисодчи мутахассисларни савдо корхоналари фаолиятини

таҳлил қилиш, режалаштириш, келажагини башорат қилиш усуллари билан қуроллантириш;

- барча турдаги савдо корхоналарининг ривожланиш тенденциялари ва қонуниятларини аниқлаш, таклифлар бериш;

- савдо корхоналарида бирлаштирилган омиллардан (ер, капитал, меҳнат, тадбиркорлик) самарали фойдаланиш йўллари белгилаш.

1.4. Савдо иқтисодиёти муаммолари курсининг усуллари

Ҳар қандай илмий фан ўрганадиган предметдан келиб чиқиб, ўз усуллари (методларини) яратган. Метод грекча «methodos» сўзидан олинган бўлиб, тўғридан тўғри «Бирон нарсага йўл топиш» маъносини билдиради. Ўзбек тилида метод сўзи усул маъносига тўғри келади.

Фан усули (методи) деганда табиат ва жамиятда содир бўлаётган ходисалар ва жараёнларни билиш, ўрганиш ва тадқиқ қилиш учун фанда қўлланиладиган воситалар мажмуаси тушунилади. Усул – бизнинг фикримизча, жамият сирларини объектив фикрлаш, назарий мушоҳада қилиш ва амалиётга жорий этиш воситалари сифатида қаралиши мумкин.

Усул, фалсафий маънода қаралса, фан ўрганадиган предметни инсон фикрида нусхаланиши ёки шаклланишини билдириб, уларни ўрганиш қуроли сифатида қаралади.

Онгли равишда, илмий асосланган фан усуларини қўллаш, ҳар бир фан учун янгиликлар яратиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Қадимги ислом дунёсида олимлар табиат ва жамиятни ривожланишини, тафаккурни такомиллаштиришни ўрганишда «Ривожланиш-шаклланиш» назариясини ишлатишган. Ушбу назария асосида фикр юритишни «Оллоҳ-инсон-модда-вақт-иқтисодий раванқ» усули ишлатилган. Шу билан бирга, билиш жараёнининг ривожланиши асосида илмий фикр юритишнинг умумий усуллари ҳам яратилган. Улар қаторига деалектика, индукция, дедукция,

анализ ва синтез кабилар киради.

Келтирилган усулларни қисқача мазмунини ёритиб ўтамыз.

Боболаримиз ишлатган «Ривожланиш - шаклланиш» назарияси, Оллоҳнинг яратувчанлиги, унинг бирламчилигини асослаб, кейин инсон – модда – вақт – иқтисодий раванққа қараб ривожланиш амалга ошишини асослайдиган фикр юритиш усулидир.

Диалектика-грекча «diaiektike» сўзидан келиб чиқиб, табиат, жамият ва тафаккурнинг умумий қонунларини ўрганиш усули сифатида вужудга келган.

Қадимий фалсафа табиатда ва жамиятда бутун борлиқ ўзгарувчанлигини асослаган, ҳодисалар, жараёнларнинг бир ҳолатдан иккинчи қарама-қарши ҳолатга ўтишини исботлаган. Аристотель диалектикани эҳтимол фикрларни исботлаш тўғрисидаги фан деб қараган. Бутун борлиқ, мавжудодни ҳар бири ҳам бор, ҳам йўқ; ўзи ўзига тенг ва тенг эмас; ўзига ўхшайди ва ўзидан қарама қарши ҳолатга ўтади. Шунинг учун ҳам борлиқ тўла қарама-қаршилиқдан иборат, ягона ва қўп; мангу ва ўтувчан; ўзгармас ва ўргарувчан; тинч ҳолатда ва ҳаракатда; ўзига ўхшайди ва ўзидан қарама – қарши ҳолатга ўтади. Бу жараёнларни ўрганиш усули сифатида деалектика вужудга келган.

Диалектика – оддий мушоҳададан абстракт фикрлаш, ундан амалиётга ўтишни билдиради.

Аслида, тарихда диалектика – тортишув ўтказиш қобилияти, яъни савол – жавоб орқали тортишув ўтказиш қобилияти ҳамда нарсалар, тушунчаларни шакллар ва турларга таснифлаш маҳорати деб тушунилган.

Шундай қилиб фалсафанинг табиат, жамият ва тафаккурини ўрганиш усулига диалектика деб тушунилади.

Иқтисодий реаллик ҳам бутун жамиятдаги борлиқнинг бир қисмидир.

Шунинг учун, иқтисодий реалликда содир бўлаётган ҳодисалар ва жараёнларни ўрганишда барча иқтисодий фанлар, шу жумладан савдо иқтисодиёти муаммолари фани ҳам диалектика усулидан кенг фойдаланади.

Индукция латинча «inductio» сўзидан олинган бўлиб, хабар олиш маъносини билдиради. Фикр юритишнинг бир тури бўлиб, тадқиқ қилиш усулидир. Умуман, индукция тадқиқот қилишда, хулосаларни асослашда хусусий микдордан, айрим воқеликдан умумийликка ўтиш усулидир. Иқтисодий жараёнларнинг таҳлил қилишда умумий назорат билимга эга бўлиш учун унинг алоҳида томонлари, эмперик асослари ўрганилиб, хулоса қилинади.

Дедукция латинча «deductio» сўзидан олиниб сўзма – сўз «чиқариш» маъносини билдиради. Дедукция ҳам индукция каби фикр юритишни бир тури ва тадқиқ қилиш усули бўлиб, индукция усулининг тескарисини англатади. Дедукция усули ишлатилганда умумийликдан хусусийликка қараб фикр юритилади ва тадқиқот олиб борилади.

Индукция ва дедукция мантикий фикр юритишга асосланган. Иқтисодий тадқиқотлар ўтказилишидан айрим белгиларни таҳлил қилиб, унинг асосида умумий жараёнга баҳо бериш ёки унинг тескари ҳоллари юз беришига кўп тўқнашамиз.

Анализ ва синтез грекча «analysis» ва «syntesis» сўзидан олинган бўлиб анализ – бўлиш ва ажратиш, синтез – мувофиқлик, муносиблик маъносини билдиради. Анализ ва синтез тадқиқот усули бўлиб, умумий мазмуни яхлитликни алоҳида таркибий бўлимларга (хусусийликка) ажратиш ва яхлитликни алоҳида таркибий бўлимлардан умумийликни яратиш жараёни тушунилади. Булар ҳам тадқиқотни мантикий усулларидадир. Иқтисодий амалиётда бу усуллардан кенг фойдаланилади. Бунга асос бўлиб, «Иқтисодий таҳлил назарияси», «Хўжалик фаолиятининг иқтисодий таҳлили» деган фанларнинг мавжудлиги ҳисобланади.

Савдо иқтисодиёти муаммолари илмий фан сифатида юқорида келтирилган фалсафанинг усулларида ва бошқа фанларда ишлатиладиган кўп арсеналли усул ва услубларни ўз предметини ўрганишда ишлатади. Улар

каторига солиштириш, гурухлаш, индекс, занжирли боғлаш, балансли боғлаш, графиклар, иқтисодий математик ва бошқаларини киритиш мумкин. Табиий йўналтирилиши бўйича бу усул ва услублар иқтисодий жараён ва ходисаларни таҳлил қилиш, илмий тадқиқот ўтказиш, прогнозлаш режалаштириш қуроллари сифатида ишлатилади. Бир қатор аломатлари бўйича бу усуллар сон ва сифат таҳлили, солиштириш, кўзатиш, эксперимент ўтказиш, системали таҳлил, моделлаштириш, экстраполяция, интерполяция кабиларга бўлинади. Шулар билан бир қаторда статистик, математик, башорат (гипотеза), монографик, эксперт усуллари кенг ишлатилади.

Таянч иборалар: жамият, иқтисодиёт, фан, моддий борлиқ, объект, предмет, усул.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Моддий борлиқ нима, улар қандай турларга бўлинади?
2. Инсоният ҳаётда қандай муаммоларга дуч келади?
3. Фан нима?
4. Иқтисодиёт сўзининг мазмунини ёритиб беринг?
5. Иқтисодиёт фанлари тизимига қандай фанлар киради?
6. Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг объекти нима?
7. Савдо иқтисодиёти муаммолари фанининг предмети?
8. Савдо иқтисодиёти муаммолари фани қандай усулларни ишлатади?

2-Маъруза. САВДО БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ТИЗИМИДА

- 2.1. Товар муомаласи соҳасининг моҳияти**
- 2.2. Бозор иқтисодиёти тушунчаси, қонунлари ва қоидалари**
- 2.3. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари**
- 2.4. Бозор муносабатлари шароитида савдонинг моҳияти, аҳамияти, функциялари, вазифалари, ривожланиш босқичлари**

2.1. Товар муомаласи соҳасининг моҳияти

Инсоният тараққиётини негизини ижтимоий меҳнат тақсимоти белгилайди. Ижтимоий меҳнат тақсимоти инсоннинг яшаш эҳтиёжидан келиб чиқади.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида товар ишлаб чиқариш билан бир қаторда товар айрибошлаш вужудга келган. Товар ишлаб чиқариш инсониятни тараққиёт тарихи билан чамбарчас боғлиқ.

Товар айрибошлашни объекти ишлаб чиқариш учун ва инсонлар эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий бойлик бўлиб ҳисобланади. Маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчига етказиш моддий ва иқтисодий мазмунга асосланганлиги сабабли товар алмашуви жараёни 2 хил шартга жавоб бериши шарт:

биринчидан, инсонни қандайдир эҳтиёжини қондира билиши (сифат нуқтаи назаридан шаклан ва мазмунан ҳар хил бўлиши мумкин);

иккинчидан, алмашув объекти бошқа объектга эквивалент бўлиши, яъни иқтисодий нуқтаи назардан, тенг бўлиши керак.

Мана шу хусусиятлар натижасида хўжалик маҳсулотлари бир – бири билан солиштирилади. Ушбу маҳсулотларга бўлган эҳтиёж қондирилади. Улар кераклиги (зарурлиги) натижасида бошқа маҳсулотлар билан айрибошланади, уларни солиштириш имконияти вужудга келади, «Т-Т» шаклида.

Ҳар қандай маҳсулот инсонга зарур бўлганлиги сабабли ишлаб чиқарилади. Истеъмол кучига эга бўлиши керак. Шу сабабли бошқа маҳсулот билан алмаштирилиши мумкин бўлади.

Ушбулардан келиб чиқиб, товар – меҳнат маҳсулоти бўлиб, ўз эҳтиёжи учун эмас, сотиш учун ишлаб чиқарилган, инсониятни бирон бир эҳтиёжини қондирадиган маҳсулотдир. У истеъмол қийматига ва қийматга эга бўлади.

Бошланғич даврда оддий товар айрибошлаш (Т-Т) амалда ишлатилган.

Ижтимоий меҳнат тақсимотини ривожланиши натижасида фақат айрибошлаш, яъни сотиш учун ишлаб чиқариш шаклланиб, товар айрибошлаш учун умумий бўлган эквивалент – пул вужудга келган. Пулни вужудга келиши натижасида оддий товар айрибошлаш (Т-Т) товар – пул муомаласига (Т- П -Т) айланади ва товар – пул муомаласи вужудга келган.

Товар – пул муомаласи, бу ишлаб чиқарувчилар орасидаги ва ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасидаги ижтимоий – иқтисодий муносабатдир.

Тараққиёт натижасида айрибошлаш доимий ижтимоий жараёнга айланган (Т –П – Т; П – Т – П...).

Оддий товар айрибошлашда (Т-Т) олди – сотди жараёни ажралмас бўлган, кейинчалик пул вужудга келиши билан бу жараён замон ва маконда ажралди, яъни бу жараён Т – П; П –Т; П –Т – П; Т – П – Т; П –П кабиларга бўлинади.

Товар ишлаб чиқариш жараёни, ишлаб чиқариш – истеъмол жараёнидан такрор ишлаб чиқариш жараёнига айланиб, ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш ва истеъмол фазалари вужудга келган.

Шундай қилиб, айрибошлаш жараёнини қуйидагича ифодалаш мумкин.

$ \begin{array}{c} \text{Т - Т - Т} \\ \text{П - Т - П} \\ \text{П - Т - П}^1 \text{ ёки } \text{П - Т - П} + \text{п} \end{array} $
--

Такрор ишлаб чиқариш жараёни эса қуйидагича ифодаланади:

	Ишчи кучи	
П – Т	-----	ИЧ – Т' – П'
	Меҳнат воситалари	
Бу ерда: ИЧ – ишлаб чиқариш		
« » - яратилган қўшимча қиймат		

Товар айрибошлашни ривожланишининг тарихий эволюцияси натижасида айрибошлаш жараёнида хўжалик алоқалари ва ижтимоий муносабатларнинг мураккаб мажмуи вужудга келиб, уларнинг элементлари ҳаракат жараёнида ўзларига мансуб махсус функциялар бажара бошлайди.

Айрибошлаш - бу инсонлар ўртасида уларнинг фаолиятлари билан ўзаро алмашуви ёки меҳнат маҳсулини ўзаро алмашуви жараёнидир.

Бу жараён ишлаб чиқариш ва унинг асосида шаклланган тақсимот бир томондан ва иккинчи томондан истеъмол ўртасида амалга оширилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳамма нарса айрибошлаш билан боғлиқ бўлади. ҳамма нарса сотилади ва сотиб олинади.

Айрибошлаш жараёнида ишлаб чиқарилган маҳсулот ва унга сарфланган харажатлар ижтимоий тан олинади, ишлаб чиқаришни такрорлашга моддий шароит яратилади, инсоният эҳтиёжи қондирилади, шахсни ривож топишига шарт – шароит яратилади, ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришга кўмаклашади, яъни имкон яратади, такрор ишлаб чиқариш жараёнини доимий, динамик жараёнда ҳаракат қилишини таъминлайди ва ҳ.к.о. Айрибошлаш бошланғич даврларда ҳудудий бозорлар доирасида чегараланган бўлса, ижтимоий меҳнат тақсимои ривожланиши ва товар – пул муомаласини кенгайтириши натижасида айрибошлаш ҳудудий чегарадан чиқиб жаҳон бозорини вужудга келтирди. Натижада ижтимоий иқтисодий муносабатлар кенгаймоқда, ер юзида рўй бераётган тараққиёт амалга ошмоқда ва ҳ.к. Товар – пул муомаласи ва айрибошлаш негизида бозор вужудга келган.

2.2. Бозор иқтисодиёти тушунчаси, қонунлари ва қоидалари

Товар айрибошлаш жараёни бозорда амалга оширилади. Бозор эса ўз вақтида бозор иқтисодиётининг асосий субъектларидан бири ҳисобланади. Бозорда икки хил категориядаги субъект учрашади, бири сотиш ниятида бозорга таклиф билан чиқади, иккинчиси сотиб олиш ниятида бозорга талаб билан чиқади.

Бозорда сотиб олувчи (талаб) ва сотувчи (таклиф) ўртасидаги иқтисодий муносабат рўёбга чиқади.

Бозор деганда оддий тилда олди – сотди жараёни амалга ошириладиган жой тушунилади.

«Бозор» деса бизларни кўз олдимизга қайнаб ётган деҳқон ёки чайқов бозори келади. Лекин бу тариф ҳақиқий бозорни тўла англатмайди.

Илмий, ижтимоий – иқтисодий нуқтаи назардан илмий асарларда, ўқув ва оммабоп адабиётларда бозор тўғрисида ҳар хил тушунчалар мавжуд.

П.Самуэльсоннинг «Экономика» асарида бозорни – «... бозорлар жамиятни ва савдо ишлаб чиқариш фаолиятини боғловчи механизм сифатида намоён бўлади», деб таърифлайди¹.

Ф.Котлер бозорни «Мавжуд ва потенциал товар сотиб олувчилар мажмуаси», деб таърифлайди².

К.Р.Макконел ва С.Л.Брюлар бозорни маҳсулот ва хизматни сотувчи ва сотиб олувчиларни қўшувчи механизм деб аташади³.

А.С.Усманов бозорга шундай таъриф беради: «Бозор тушунчаси кенг маънода – бу товар айрибошлаш соҳаси деб, товар айрибошлаш бор экан, бозор ҳам мавжуд»⁴ дейди.

¹ Самуэльсон П., «Экономика» Т., ИНАО, «АЛҒОН» ВНИИСИ, 1992, с.36.

² Котлер Ф. «Основы маркетинга». М., Прогресс, 1990 с. 54

³ Макконелл К.р., Брю С. А. Экономикс: принципы, проблемы и политика. М., республика. 1992.т.1.с.77.

⁴ Усмонов А.С. Научные основы регулируемых рыночных отношений. Тошкент: PLSHTLI «Ўзинфорагпром». 1992.с.30.

Н.Тухлиевни фикрича, «Бозор товар ишлаб чиқариш қонунлари асосида ташкил қилинган айрибошлаш, товар ва пул муомаласи муносабатларининг йиғиндиси, ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги муҳим боғловчи бўғиндир⁵»

А.Солиев ва А.Усмоновлар бозорга қуйидагича таъриф беради: «бозор ўзига хос ижтимоий – иқтисодий муносабатлар жараёни бўлиб, унда товарлар ва хизматлар айрибошланади ва ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар манфаатлари тўқнашади ва бир – бири билан келишади⁶»

«Энг яхшиси бозорни харидорлар ва сотувчиларга нархларни айрибошлашга имконият берадиган тизимдир, деб таърифласак бўлади», деб Э.Сариқов ва Э.Маматовлар таъкидлайдилар⁷.

Бозорга берилган бундай бир – биридан фарқладиган тарифларни кўплаб мисолни келтириш мумкин.

Бозорни илмий, ижтимоий – иқтисодий нуқтаи назардан таърифларини бозорга таъриф бериш борасида чет эл ва республикаимиз олимлари ўртасида ягона фикрга келмаганлигини таъкидлаб ўтиш билан мақсадимиз терминларни, таърифларни тўғри аниқлашни илмий ва амалий аҳамияти катта эканлигини кўрсатиб ўтишдан иборатдир.

Илмий жиҳатдан бир хил нарсага ҳар хил тушунчалар, тарифлар бериш кўп ҳолларда нотўғри тасаввурга олиб келиши, натижада уни моҳиятини тўғри очиб беролмасликка олиб келиши мумкин.

Амалий нуқтаи назардан бу ҳол мутахассислар ўртасида ўзаро тушунишни қийинлашишига, ўқув адабиётларини яратишда тушунмовчиликларга олиб келиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Бизнинг фикримизча, бозор тушунчасини биринчидан, уни иқтисодиётнинг хўжалик субъекти нуқтаи назардан ва иккинчидан назарий,

⁵ Тўхлиев Н. Бозорга ўтишининг машаққатли йўли. Тошкент: «Ўзбекистон», 1999. 13 б.

⁶ Солиев А., Усмонов А. Маркетинг., Тошкент, «Ўқитувчи». 1997.9 б.

⁷ Сариқов Э, Маматов М. «Иқтисодиёт ва бизнес», Тошкент, «Шарқ». 1997. 22 б.

ижтимоӣ – иқтисодӣ нуқтаи назардан таърифлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бозор – бозор иқтисодиётининг хўжалик субъекти сифатида, харидор ва сотувчилар тўқнаш турувчи ва келиштирувчи хўжалик объектидир (жой, корхона, фирма, биржа, савдо, хизмат шахобчалари ва ҳ.к.о.)

Назарий ва ижтимоӣ – иқтисодӣ нуқтаи назардан бозор тушунчасига алмашув жараёнида содир бўладиган, бозор иқтисодиёти қонун ва қоидаларидан келиб чиқадиган ижтимоӣ – иқтисодӣ муносабатлардан келиб чиқиш зарур.

Бизнинг фикримизча, бозор иқтисодиётининг субъекти сифатида товар – пул муомаласига боғлиқ бўлган муносабатларни намоён бўлишини таминлайди. Бозорнинг моҳияти, барча хўжалик субъектлари (бозор субъектлари – уй, оила хўжалиги, ишлаб чиқариш, давлат), инсон ва жамиятдаги айрибошлаш муносабатларининг мажмуасини англатади.

Қисқа қилиб айтганда, бозор – бозор иқтисодиёти қонун ва қоидаларга асосланган айрибошлаш жараёнида харидор ва сотувчи ўртасидаги иқтисодӣ муносабатлар тизимидир.

Бозорда–бутун жамиятдаги кўп қиррали иқтисодӣ муносабатлар, яъни ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш ва истеъмол жараёнида вужудга келадиган, алоҳида принципларга асосланган муносабатлар намоён бўлади.

Кенгроқ маънода бозор – бу бозор иқтисодиёти қонун ва қоидаларига асосланган айрибошлаш яъни, олди – сотди жараёнидаги иқтисодӣ фаолиятнинг шакл ва турлари бўлиб, у ишлаб чиқарувчи, товар етказувчиларни (таклиф вакиллари) бир томондан ва истеъмолчилар, харидорларни (талаб вакиллари) иккинчи томондан бирга тўқнаштириш ва келиштириш жараёнини таъминлайдиган бозор иқтисодиётининг субъектидир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, аввал бозор иқтисодиёти тушунчаси,

унинг қонунлари ва қоидаларига қисқача тўхталиб ўтамиз. Бозор иқтисодиёти инсоният тараққиётидаги иқтисодий тизимни бир модели бўлиб ҳисобланади. Масалан инсон тараққиётида кўзатишга иқтисодий тизимларга, натурал хўжалик (ибтидо жамияти), феодализм, ҳарбий тизим, маъмурий тизим, (социализм), бозор иқтисодиётига асосланган тизимларни киритиш мумкин.

Ҳар қандай иқтисодий тизим ўзида шундай механизмни намоёнлаштирдики, унда табиий ресурслар, ишчи кучи, технология, тадбиркорлик ва бошқарув маҳоратлари мужассамлашган бўлиши керак.

Иқтисодий тизимни бош мақсади моддий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш орқали инсоният эҳтиёжларини кўра билиш ва қондириш бўлиб ҳисобланади. Бу вазифани бажариш учун инсоният ўз тараққиётида энг самарали иқтисодий тизим моделини яратишга интилиб келган.

Ҳозирги кунда бутун жаҳон тан олган, энг самарали иқтисодий тизим модели – бу бозор иқтисодиёти модели ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти ҳар хил давлатларда уларнинг шарт – шароитларидан келиб чиқиб ҳар хил бўлиши мумкин. Шу сабабли бозор иқтисодиётини ҳар хил моделлари мавжуд.

Масалан: АҚШ, Япония, Швеция, Турция, Россия, Ўзбекистон ва ҳ.к.

Бозор иқтисодиёти – бу товар – пул муомаласи муносабатларига ва ўзининг қонун – қоидаларига асосланган ижтимоий – иқтисодий тизим моделидир.

Бозор иқтисодиёти ўзига хос қонун ва қоидаларга эгадир.

Бозор иқтисодиётига таълуқли иқтисодий қонунлар тўғрисидаги иқтисодчи олимнинг фикрига тўхталиб ўтамиз.

Россия иқтисодчи олимлар жамоаси томонидан, профессор Б.А. Райзберг раҳбарлигида chop этилган «Курс экономики» дарслигида (М. «ИНФАРМ», 1997. 74 -96 бетлар) иқтисодиётни қонуниятлари (қонунлари)

тўғрисида фикр юритилиб қуйидагилар бозор иқтисодиётига мос қонунлар сифатида келтирган. Эҳтиёжни юксалиб бориши қонуни; ресурсларни чегараланганлиги қоидаси; ишлаб чиқариш имкониятлари чегараси ва алмаштирилган харажатларни ортиб бориш қонуни (бу ерда «алмаштирилган» деган сўз «вмененных» сўзини таржимаси сифатида муаллиф томонидан ишлатилмоқда ва бу ерда бир товарни ишлаб чиқаришни иккинчиси билан алмаштиришга боғлиқ бўлган харажатлар назарда тутилмоқда); даромадларни камайиб бориш қонуни; доирадаги (чегарали) фойдалиликни камайиб бориши қонуни; фойдалиликни максималлаштириш қоидаси (бу ерда «Фойдалилик» маҳсулот (товар ёки хизмат) ни инсон эҳтиёжини қондира олиш салоҳияти (қобилияти) назарда тутилади); талаб қонуни; таклиф қонуни; пул муомаласи қонуни; Энгел қонуни – шахсий истеъмол таркибини даромадга боғлиқлиги.

А.Ўлмасов ва Н.Тўхлиевлар «Бозор иқтисодиёти» луғат – маълумотномада (Тошкент. қомуслар бош таҳририяти. 1991) бозор иқтисодиёти қонунларига талаб ва таклиф қонуни ва пул муомаласи қонунини киритиш билан чегараланган.

А.Ўлмасов ва А.Ваҳобовларнинг «Иқтисодиёт назарияси» Олий ўқув юртлари учун дарслиги (Тошкент. «Шарқ», 2006) қонунларини умумиқтисодий ва айрим иқтисодий тизимларга хос махсус қонунларга ажратилиб, биринчисига – меҳнат тақсимоти, жамғариш, меҳнат унумдорлигини ошиб бориши, эҳтиёжларнинг юксалиш қонунлари, иккинчи типига – талаб қонуни, таклиф қонуни, меъёрий нафлик қонуни, рақобат қонунлари келтирилади. Иккинчи типдаги қонунлар бозор иқтисодиётига мос қонунлар деб таъкидланади.

Ш.Шодмонов, Р.Алимов ва Т.Жўраевларнинг «Иқтисодиёт назарияси» дарслигида (Тошкент. «Молия». 2002, 276.) Иқтисодий қонунларни 3 гуруҳга бўлиб, уларга:

Умумий иқтисодий қонунлар – вақтни тежаш қонуни; эҳтиёжларни тез ўсиб бориш қонуни; такрор ишлаб чиқариш қонуни; ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқарувчи кучлар хусусияти ва ривожланиш даражасига мос келиши қонуни ва бошқалар:

Хусусий ёки даврий иқтисодий қонунлар - талаб қонуни; таклиф қонуни; қиймат қонуни;

Махсус ўзига хос иқтисодий қонунга - қўшимча қиймат қонуни киритилган.

Бу ерда биз иқтисодий қонунлар тўғрисида мунозара ва мулоҳазалар қилмаймиз, бу бизнинг мақсадга кирмайди.

Бу қонунлар ва уларни олимлар томонидан талқинини маълумот учун келтирмоқдамиз. Бизнинг фикримизча, бу масала аллақанча чигал ва мунозарали масала бўлиб, иқтисодчи олимлар томонидан чуқур ўрганишни, тадқиқот қилишни талаб қилади.

Энди бозор иқтисодиётининг қоидаларига тўхталиб ўтамиз.

Бозор иқтисодиётининг қоидаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

I. Бизнесни, тадбиркорлик фаолиятини иқтисодий, хўжалик эркинлиги (шахсни, оилани, социал гуруҳни).

Бу эркинлик фаолиятни, ҳаётни барча қирраларига тегишли бўлиб уларга ўз хоҳиши билан ижтимоий ҳаётга иштирок этишини билдиради.

Бу қоида кишиларга бир томондан мулкчилик, иккинчи томондан тадбиркорликни конкрет ҳаётда амалга ошириш имкониятини беради.

Бозор иқтисодиётида эркинлик деганини абсалют эркинлик деб тушунмаслик керак. Эркинлик ҳар қандай иқтисодий тизимда энг аввало қонунлар, қоидалар, иқтисодий дастаклар орқали чегараланган. Шу сабабли бозор иқтисодиётининг иккинчи қоидаси:

II. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш.

Лекин бозорни ўзи эмас бозор иқтисодиёти, бозор муносабатлари

тартибга солиниб турилади.

Бозор эркинлиги доимо иқтисодий жавобгарлик ва тадбиркорлик, таваккалчилик билан боғлиқдир. Бозор иқтисодиётини тартибга солиш иқтисодий дастаклар орқали яъни солиқ, молия, кредит, банк тизими, юридик қонунлар, баҳони чегаралаш, монополияни чегаралаш ҳисоботлар (бухгалтерия, статистика, тезкор) ва бошқалар орқали амалга оширилади.

Бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш баланс истеъмол ўртасидаги муносабатда истеъмол приматини, уни юқори туришини белгилайди. ҳамма истеъмолчини талабини қондириш учун (ишлайди) фаолият кўрсатади. Шу сабабли учинчи қоида:

III. Истеъмол примати.

Юқоридагилар билан бир қаторда бозор иқтисодиётида қуйидаги қоидалар ҳам амал қилади:

IV. Бозор шароитида баҳони шаклланиши.

V. Муомалани шартнома (контракт) асосида бўлиши.

VI. Молия ва пул муомаласи таъсири остида ишлаш.

VII. Иқтисодиётни очиқлиги. Тадбиркорлик ва ташқи алоқаларга ҳам тегишли, албатта чегараланган ҳолда.

VIII. Рақобат. Бозор иқтисодиёти рақобатсиз бўлмайди.

IX. Бозор муносабатлари иқтисодиётнинг барча қирраларига, бутун регионига тегишлидир. Бозор муносабатлари умумийдир.

Юқорида келтирилган қоидалардан келиб чиқиб бозор иқтисодиётини тўла ва сифатли шаклланиши учун зарурий шароитлар бўлиши керак. Қандай шароитлар?

I. Мулк муносабатларини ривожланишини (кўп мулкчиликни шаклланиши), уларни тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш, ишлаб чиқарувчиларни нисбий иқтисодий мустақиллигига эришиши, улар мулкига ишлаб чиқариш воситаларига меҳнатининг натижасида эга бўлишлигини таъминлаши зарур.

II. Маъмурий буйруқбозликдан кечиш, давлатнинг бозор субъектлари хўжалик фаолиятига аралашмаслигини таъминлаш. Уларнинг эркинлигини таъминлаш.

III. Иқтисодиётнинг монополлашишига йўл қўймаслик. Табиий монополиялардан ташқари-транспорт, алоқа, электро таъминот, сув таъминоти, газ таъминоти кабилар.

IV. Бозор инфраструктурасини мавжуд бўлишлиги (чакана ва улгуржи савдо шаҳобчалари, умумий овқатланиш корхоналари, товар ва хом-ашё биржалари, валюта ва қимматли қоғозлар биржаси, меҳнат биржаси, тижорат банклари, ахборот таъминоти, ярмаркалар, аукционлар, божхона, реклама, солиқ инспекциялари кабилар).

V. Бозор муносабатларини, бозор механизмининг ҳуқуқий таъминланиши.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб, ўз қоидаларига эгадир. Бу қоидалар қуйидагилардан иборат:

I. Иқтисодиётни сиёсатдан устун бўлиши, уни мафкурадан озод бўлишини таъминлаш.

II. Бозор муносабатларини шакллантиришда Давлатни бош ислохотчи бўлиши. Давлат томонидан амалга оширилиши, тартибга солиниши. Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётини шаклланиши қуйидагича этапларида амалга оширилиб келинмоқда:

2.1. Маъмурий буйруқбозликни бартараф этиш.

2.2. Мулкчилик ислохотлари

2.3 Ҳуқуқий ислохотлар.

2.4. Инфраструктурани яратиш.

2.5. Эркинлаштириш кабилар.

III. Қонуннинг устуворлиги.

IV. Кучли ижтимоий сиёсатни олиб бориш.

V. Бозор иқтисодиётига босқичма – босқич ўтиш.

Конкрет шароитида бозор 3 хил функцияни бажаради :

1. талаб ва таклифни мувофиқлаштириб бориш;

2. баҳони мувофиқлаштириш;

3. рақобат муҳитини яратиш орқали хўжалик субъектлари фаолияти самарадорлигини оширишга имконият яратиш.

Бозор муносабатлари натижасида:

-ишлаб чиқариш омиллари, ер, капитал ва меҳнат айрибошлаш объектига айланади;

-пул айрибошлаш воситаси ва айрибошлаш объектига ҳам айланади.

Бозор уч хил элементлардан иборат бўлади:

1. Таклиф

2. Талаб

3. Баҳо

Ушбу элементлар қаторида уларни католлизатори, доимий ҳаракатга келтирувчи омил сифатида рақобат туради.

Бозор жамият таркибидан, уни ривожлантирувчи омиллардан келиб чиқиб ҳар хил турланади.

I. Иқтисодиётни очиқлиги нуқтаи назардан:

1.1. Эркин ёки очиқ (легал) бозор.

1.2. Соядаги ёки ёпик хуфёна бозор.

II. Ишлаб чиқариш омиллари ва муомала объектларини нуқтаи назардан:

2.1. Табиий ресурслар бозори (ер, табиий бойликлар).

2.2. Капитал (молиявий) бозори; (пул, валюта, қимматли қоғозлар, акция, облигация, инвестиция).

2.3. Меҳнат бозори; (иш кучи, иш жойи).

2.4. Товарлар бозори; (ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол товарлари)

2.5. Хизмат бозори;

2.6. Ахборотлар бозори;

2.7. Уй – жой иншоатлари бозори.

Бу умумлаштирилган ҳолдаги таркиб, булар яна таркибланади.

III. Географик жойлашиши нуқтаи назардан.

3.1. Халқаро, жаҳон бозорлари (жаҳон биржалари) (нефт, пахта, олтин)

3.2. Жойлардаги бозорлар (шаҳар, қишлоқ, маҳалла)

Жамиятда учта асосий иқтисодий субъектлар товар – пул муносабатларига асосан алоқа қилиб туради. Булар давлат, корхона ва уй (оила) хўжалигидир.

Буларнинг муносабатлари икки томонлама характерга эга бўлади. Давлат билан бозор субъектларининг муносабатлари асосан қонунлар, қонуний ҳужжатлар билан тартибга солинади, лекин хўжалик алоқалари (олди - сотди) шартномалар, келишувлар, давлат буюртмалари, контрактлар, давлат субсидиялари орқали амалга оширилади.

Бозор субъектлари (корхона, уй хўжалиги) нинг алоқалари, муносабатлари шартномалар асосида амалга оширилади.

Бозор тизимида иқтисодий субъектларнинг бир – бири билан олди – сотди муносабатларининг предметларини келтирамиз (2.2.1- чизма)

Хўжалик фаолияти ва хўжалик ишлари билан ҳар бир шахс, фуқаро қадимдан шуғулланиб келган. Улар ўз – ўзини таъминлаш масаласини ҳал қилиш билан шуғулланишади. Бундай хўжалик юритиш шаклига уй (оила) хўжалиги деб юритилади ва у жамиятнинг бирламчи, бошланғич бўғинидир.

Уларнинг белгиларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

❖ шахсий эҳтиёжни қондириш. Улар ишлаб чиқарган нарсасини ўзи ёки оиласи истеъмол қилади, улар ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ҳисобланадилар. ҳозирги замонда уй (оила) хўжаликлари ортиқча маҳсулотларини сотиш учун бозорга ҳам чиқади. Бундай ҳолларда оила

хўжалик фаолиятдан қўшимча даромад манбаи сифатида фойдаланилади ва улар қисман жамиятни, бошқаларни эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилган ҳисобланади. Бундай ҳолда уй хўжалигининг маҳсулоти товар шаклига айланади;

❖ улар фаолиятида шахсий мулкидан фойдаланилади (айрим ҳолларда кредит ёки ссудалардан фойдаланиши эҳтимолдан ҳоли эмас);

❖ асосан ўз иш кучини ишлатишади, ёлланма ишчи кучидан фойдаланиши ҳам мумкин;

❖ фаолиятида ишлатиладиган барча ресурслардан самарали фойдаланишгача ва кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаришга интилишади;

❖ юридик шахс мақомига эга бўлмайди, уларга ҳокимиятдан рухсатнома олиш шарт эмас;

❖ фаолият юритишда мустақил қарорлар қабул қилади ва ниҳоят, улар ўз таваккалчилиги асосида иш юритади.

Жамиятнинг асосий бўғинини, ишлаб чиқариш ва хизматни бозор ва жамият учун амалга оширувчи, ўз хўжалик фаолиятини ўз эҳтиёжи (талаби) учун эмас, ташқи, бошқалар эҳтиёжини (талабини) қондиришга йўналтирувчи субъектлар бўлиб, корхоналар ҳисобланади.

2.2.1-чизма

Бозор субъектларининг олди – сотди предметлари

Бозор субъектлари	Сотиш предметлари	Сотиб оладиган предметлари
I. Давлат	Ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси, уй – жой, лицензия, давлат ташкилотлари ва муассасаларининг хизматлари	Давлат ва жамиятга зарур бўлган товарлар (давлат бошқарув органлари, муҳофаа ва ҳоказолар), хизматлар, ишчи кучи, жиҳозлар, Фан – техника ютуқлари ва бошқалар
II. Корхона	Товарлар, хизматлар, ўзига тегишли моддий неъматлар, интеллектуал мулк	Ер, табиий бойликлар, моддий ресурслар, ишчи кучи, товарлар, хизматлар, қимматбаҳо қоғозлар
III. Уй (оила) хўжалиги	Ишчи кучи, (меҳнат), ўзига тегишли моддий неъматлар, товарлар, хизматлар.	Истеъмол товарлари, хизматлар, моддий неъматлар

2.3. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари

XX асрнинг сўнгги ун йиллиги жаҳон тарихига ижтимоии дунёқарашда, жаҳон ҳамжамиятининг жуғрофий-сиёсий (геополитик) тузилишида туб ўзгаришлар даври бўлиб киради. Жаҳон янги даврга қадам қуйди. Бу даврнинг узига хос белгилари, бир томондан, давлатлар ва халқлар ўртасида яқинлашув жараёнлари ва ҳамкорликнинг кучайиши, яхлит сиёсий ва иқтисодий маконларнинг вужудга келиши, ягона халқаро меъёрлар (нормалар), қоидалар ва андозаларга ўтиш бўлса, иккинчи томондан, социалистик лагернинг емирилиши, тоталитар тузумларнинг тугатилиши, унитар тизимлар ўрнида ёш мустақил давлатларнинг пайдо бўлишидир. Ер куррасининг олтидан бир қисмида туб ислохотлар давом этмоқда. Бу эса янги тузилган мустақил давлатларда давлат қурилиши ва ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказиш муаммолари минтақаларнинг доираларидан ташқари чиқиб, ҳақли равишда умумжаҳон тусини олганидан яққол далолат беради.

Собиқ социалистик ва бошқа мамлакатлар воқелиги келтириб чиқарган янги ҳодисалар, муносабатлар ва жараёнлар эндиликда анъанавий тушунчаларга мос келмаяпти. Мулкчилик, ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш омиллари, бошқаришнинг бозор ва режали тартибга солиш механизмлари, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий вазифаси ва ижтимоий йуналтирилган фаолияти каби бошқа тушунчалар умуман янги мазмун касб этмоқда.

Ақидага айланиб қолган "капиталистик" ва "социалистик" тушунчалари ўртасида чегара қолмади ҳисоби. Уларни сунъий равишда ажратиш мустақил ривожланиш ва жаҳон ҳамжамияти билан яқинлашув йўлига ўтган мамлакатдаги ижтимоий тараққиётга тусиқ бўлади, холос.

Тафаккурнинг мафкуравий ақидаларидан холи бўлган, ҳар бир мамлакатнинг ва бутун жаҳон маърифатпарварлигининг сифат жиҳатидан янги ҳолатга ўтиши

шакллари ва йулларининг хилма-хиллигини кўрсатиб берадиган янги тури ва услубини яратиш зарурати етилди. Ҳозир ижтимоий, шу жумладан иқтисодий ривожланишнинг ҳаммабоп, ҳар қандай мамлакат учун бирдай тавсия этиш мумкин бўлган андозалари йўқлиги аниқ - равшан бўлиб қолди. Ижтимоий ривожланишнинг турли маданий, маърифий, тарихий анъаналарнинг нодирлиги ва ўзига хослигига таянадиган шакллари ва усуллари хилма-хиллиги умум томонидан эътироф этилди.

Тоталитар тузум шароитида орттирилган бутун тажриба шундан далолат берадики, аниқ-равшан тарихий, ижтимоий-иқтисодий, миллий-руҳий, демографик, табиий-иқлим ва бошқа шароитларни, минтақаларнинг объектив фарқини ҳисобга олмайдиган сиёсат ва ҳўжалик тажрибаси инқирозга учраши муқаррардир. СССР парчаланиб кетгани, бошқарувнинг маъмурий -бўйруқбозлик услубини тарғиб қилувчи ва юқоридан кўрсатма билан (директив) режалаштиришга ҳамда ресурсларни марказлаштирилган тартибда, ўзбошимчалик билан тақсимлашга асосланган социалистик ҳўжалик юритиш усулининг тарихий тажрибаси барбод бўлгани бунини яққол исботлаб турибди.

Тоталитар тизим вайрон бўлаётган даврда собиқ иттифокни республикалар ўрнида тузилган мустақил давлатларда иқтисодий қурилиш ва демократик ўзгартиришларга мутлоқо янгича ёндашувлар ва нуқтаи назарларни асослаб бериши муҳим аҳамиятга эга. Бу давлатлар ўзини мустақил деб эълон қилгани ҳар бир суверен республика ўз манфаатларига мос келадиган мустақил ички ва ташқи сиёсатни ўтказиш ниятида эканини билдиради.

Ҳозир ҳар бир республикада иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ислоҳ қилиш муаммолари ечими зур бериб изланаётгани, ўз дастурий ёндашувлари ишлаб чиқиладигани ҳам ҳақиқатдир. Бу дастурларни ўрганиш шундан далолат берадики, уларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётини барпо этишга қаратилгани ҳолда, ислохотни амалга ошириш усули, босқичлари ва муддати билан бир-биридан тубдан фарқ қилади. Уларда кўзда тутилган чора-тадбирлар маълум даражада Ўзбекистоннинг манфаатларига ҳам тааллуқлидир, чунки республикалар ўртасида таркиб топган

иқтисодий алоқалар ҳозир ҳам давом этмоқда.

Бундай шароитда ўз ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўли ва андозасини танлаб олиш жуда катта аҳамиятга молик. Бу йўл ва андоза иқтисодиёти бозор муносабатлари асосига қурилган ривожланган мамлакатларнинг кўп асрлик тажрибасига, шунингдек Ўзбекистан халқининг миллий, тарихий мероси, турмуш тарзи, анъаналари ва руҳияти хусусиятларига таяниши лозими.

Бозор муносабатларига ўтишнинг консерватив андозаларидан тортиб радикал андозаларигача, тадрижий (эволюцион) ривожланиш андозасидан тортиб то "фалаж (шок билан) даволаш" тарзидаги жадаллаштириш андозасигача булган жаҳон тажрибаси бу андозаларни амалга оширишнинг турли куламлари ва муддатларини урганишга имкон беради. Лекин айтиш шундаки, маълум андозалардан кўр-кўрона нусха кўчиришга уринилаётган жойларда ислохот, одатда, муваффақиятсизликка учраётганидан далолат бермоқда. Бунинг сабаби шундаки, дунёда бир-бирига ухшайдиган иккита одам булмаганидек, иккита бир-бирига ухшаш давлат ҳам булмайди. Агар айнан нусха олинса мамлакатнинг ўзига хос шарт-шароитлари, мавжуд имкониятлари, яқин ва олис ҳамкорлик билан кўп йиллар давомида таркиб топган иқтисодий ҳамда маънавий алоқалари эътибордан четда қолади.

Республикада иқтисодий ислохотларни утказишга тубдан янгича ёндашувни, бунда сифат жиҳатидан янги вазифалар ҳамда шароитларни, амалий тажрибани ҳисобга олишни, асосан ўз кучига таянишни ҳаётнинг ўзи тақозо қилмоқда. Ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишда республиканинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга оладиган, Ўзбекистоннинг утмиши, ҳозирги куни ва келгуси тараққиётига тула-туқис мос келадиган мутлақо янги андоза, ўзига хос йўл зарур. Энг муҳими — бизнинг бозор иқтисодиётига асосланган жамият қуришдан бошқа йулимиз йук. Тўпланган тажриба, илмий таҳлил (анализ) ва ақл - идрок шундан далолат бермоқда.

Ўзбекистонни ҳуқуқий демократик давлат сифатида қарор топтиришнинг дастурий қоидалари, республиканинг бозор муносабатларига ўтиш, ички ва ташқи

сиёсатни шакллантириш принциплари, иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг асосий устуворликлари ва йуналишлари "Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йули" рисоласида баён қилиб берилган, кейинги нашр ва нутқларда ривожлантирилган ҳамда уларга аниқлик киритилган.

Ушбу нашр — илгари ўртага қўйилган қоидалар ва ғояларни муаммовий умумлаштирибгина қолмай, шу билан бирга республикада ва бошқа мамлакатларда иқтисодиётни ислоҳ қилиш борасида тўпланган амалий тажрибага асосланиб, бу қоидалар ва ғояларни янада чуқурлаштиради. Аслини олганда, гап бозор муносабатларига ўтишда ўхшаши бўлмаган, бетакрор яхлит андозамизни ишлаб чиқиш, ўз йўлимизни танлаб олиш ҳақида бормоқда. Бу йул — уч таркибий қисмдан иборат:

- ижтимоий жиҳатдан йуналтирилган бозор иқтисодиёти миллий андозаси моҳиятининг тавсифи (характеристикаси);
- қатъий марказлаштирилган маъмурий-буйруқбозлик тизимидан хўжалик юритишнинг бозор муносабатларига асосланган йулига ўтишнинг энг муҳим принциплари;
- иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг, тангликдан чиқиб олишнинг, барқарорликни ва муҳим ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашнинг аниқ йуналишлари.

Республиканинг бозор муносабатларига ўтишида ўз йўлидан изчиллик билан бориши демократик узгартиришлар, республикани ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқиш, унинг халқаро обрў-эътиборини мустаҳкамлаш учун пухта моддий негиз яратади. Фақат иқтисодий турмуш тарзига асосланибгина унга мос келадиган давлат тузумини ва кучди сиёсий тузилмани (структурани) барпо этиш мумкин.

2.4. Бозор муносабатлари шароитида савдонинг моҳияти, аҳамияти, функциялари, вазифалари ва ривожланиш босқичлари

Савдонинг келиб чиқиши ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида товар ишлаб чиқаришни ва товар муомаласи, айрибошлашни вужудга келиши билан боғлиқ.

Тарихан савдони фойда олиш мақсадида моддий бойликларни қайта сотиш учун сотиб олиш деб тушунилган. Савдо жараёнини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$П - Т - П^1 \dots Т - П^1 \dots$$

Савдони товар айрибошлашни шакли (формаси) нуқтаи назардан қаралса, савдонинг вазифаси макон ва замон жиҳатидан бир – биридан ажралиб тўрган ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги алоқани боғлашдан иборат бўлган.

Савдо мустақил ижтимоий – иқтисодий функция бажариб, бошқа иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи хўжалик тармоқлари қатори унинг фаолиятида ҳам мулкдор (мулк эгаси), ёлланган хизматчилар, меҳнат, тадбиркорлик, фойда кабилар ўз аксини тарихан топган.

Савдо ишлаб чиқаришнинг биридан иккинчисига, иккинчисидан учинчисига ва ишлаб чиқарувчи қўлидан истеъмолчи қўлига маҳсулотларни етказиш вазифасини бажарган.

Савдо жараёнида маҳсулотлар товарга айланади. Чунки товар сотиш учун ишлаб чиқариладиган маҳсулотлардир.

Маҳсулот бирон – бир эҳтиёжни қондирмаса, яъни уни истеъмол қиймати зарурият топмаса, унинг қиймати қопланмайди ва уни ишлаб чиқарувчи инқирозга учраши эҳтимолдан ўзоқ бўлмайди.

Савдони шаклланиши инсоният тараққиёти тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Ибтидоий жамиятда алоҳида қабилалар эҳтиёжидан келиб чиқиб маҳсулотлари билан айрибошлаган.

Бир вақтлар туз пул ролини ўйнаган. қайси қабилани тўзи бўлса, ўшалар билан барча қолганлар маҳсулотини айрибошлашга қизиққан.

Савдони ривожланишида тилни билиш катта аҳамият тутганлиги сабабли қадимда бир – бирини тилини билмаганлар учун, сўзлашмай маҳсулот алмаштириш вужудга келган. Бошқа юрт ёки элдан келганлар маҳсулотини денгиз бўйига қўйиб ўзоқда кутган, ерликлар кейин келиб маҳсулот ёнига **олтин қўйиб кетиб, қараб туришган**, агар маъқул бўлса, маҳсулотни қолдириб, олтинни олиб кетган ёки яна юқоридаги жараёнида биз ташқи савдони бирламчи бўлиб, вужудга келишини кўрамиз.

Бунга ўрта асрлардаги арабларнинг карвон савдоси типик мисол бўлиши мумкин (Буюк ипак йўли, биржалар). Биржаларни олсак, тарихдан пул, товар, фонд биржалари вужудга келган.

Биржа деганда доимий ишлаб турувчи (ҳар куни), ўхшаш турлар бўлган товарлар бозорига тушунилади. Товарлар бирлиги келтирилмайди, уларни эталони намоёниш қилинади. Масалан XVII аср Амстердам акция биржаси, Ливерпул пахта биржаси, Липсег китоб биржаси, Прага шакар биржаси, Прага шакар биржаси Нью – Йорк керосин, пахта, кўмир, темир биржалари.

Шундай қилиб, савдо тарихдан ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар алоқаларини қондиришга катта ҳисса қўшган. Улар йўл алоқаларини такомиллаштириш ва пул – кредит муносабатларини ривожлантиришга ҳам ўз ҳиссасини қўшган.

Юқорида келтирилган мисоллардан келиб чиқсак, ички ва ташқи савдо ривожланиши жараёнида бирламчи ўрин улгуржи савдога тааллуқли. Иккиламчи бўлиб чакана савдо бошланган.

Савдога қандай таъриф бериш мумкин?

Бунинг учун савдонинг қандай хусусиятлари борлигини аниқлаб олиш керак.

Савдонинг хусусиятлари:

1. савдо – бу товар айрибошлаш, олди – сотдини шакли;
2. савдо – бу товарларни ишлаб чиқарувчилардан шахсий истеъмолчиларга етказиш;
3. савдо – бу товарларни қишлоқдан – қишлоққа, шаҳардан – шаҳарга, худуддан – худудга, давлатдан – давлатга етказиб бериш жараёнидир;
4. савдо – сотувчи билан сотиб оловчи ўртасидаги иқтисодий муносабатдир;
5. савдо – иқтисодиётнинг (халқ хўжалигининг) хўжалик юритувчи субъекти, тармоғи;
6. савдо – бозор элементлари (таклиф, талаб ва баҳо) намоён бўладиган жараён.
7. савдо – хизматнинг алоҳида тури бўлиб у **бир томондан** ишлаб чиқарувчиларга хизмат қилади, **иккинчи томондан** истеъмолчиларга, **учунчи томондан** Давлатга хизмат қилади ва **тўртинчидан** у бошқа иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига ҳам хизмат кўрсатади, уларни хизматларидан истеъмолчи сифатида фойдаланади ва улар билан алоқада бўлади.

Савдо – биринчидан, товарларни сотиш билан боғлиқ бўлган хўжалик алоқалар ва товар айрибошлаш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни англатади;

- иккинчидан, иқтисодиёт тармоғи сифатида ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида мустақиллашган савдо корхоналари мажмуасидир.

Савдонинг моҳияти (таърифи)дан келиб чиқиб, унинг бажарадиган функцияларини аниқлаш зарур.

Савдо – ўз моҳиятидан келиб чиқиб қуйидаги ижтимоий – иқтисодий функцияларни бажаради:

Биринчидан, товар айрибошлаш шакли сифатида товарлар қийматини айрибошлаш;

Иккинчидан, иқтисодиёт тармоғи сифатида товарларни ишлаб чиқишдан истеъмолчиларга етказиш.

Биринчи функция натижасида товарларни қиймати сотилади, унга сарф қилинган ижтимоий меҳнат қопланади ва қўшимча қиймат вужудга келади.

Иккинчи функция натижасида товарларни истеъмол қиймати истеъмолчиларга етказилади, истеъмолчилар томонидан тан олинади, сотилади ва мулк шакли ўзгаради.

Амалий нуқтаи назардан истеъмол товарларини тақсимоти тугайди.

Савдо ижтимоий – иқтисодий функцияларни бажариш билан бир қаторда ташкилий – иқтисодий, техник – технологик функцияларни ҳам бажаради.

Ташкилий – иқтисодий функциялар:

1. Таклифни имкониятларини ўрганиш;
2. Талаб ва эҳтиёжни ўрганиш;
3. Баҳони шакллантириш;
4. Товарлар рекламасини ташкил қилиш;
5. Шартномалар тўзиш ва буюртмалар бериш;
6. Истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш.

Техник – технологик функциялар:

1. Товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга етказишни ташкил қилиш (транспорт корхоналари билан алоқа ўрнатиш, товарларни сон ва сифати бўйича қабул қилиш ва ҳ.к.)

2. Товарларни сақлаш;
3. Товарларни қадоқлаш;
4. Товарларни транспорт воситаларига юклаш, тушуриш.

Бозор иқтисодиёти шароитида савдонинг ижтимоий шакллари ва ташкилий – иқтисодий таснифи тубдан ўзгарди. Собиқ иттифоқ даврида

республикада давлат савдоси, кооператив савдо ва колхоз бозори мавжуд бўлган бўлса, ҳозирги кунда мул муносабатлари ўзгариши, дицентрализация жараёни амалга ошганлиги муносабати билан давлат савдоси бутунлай хусусийлаштирилиб, унинг умумий товар айланишдаги ҳиссаси 1 % гача миқдорга қисқартирилди. худди шундай кооператив савдо ҳам хусусийлаштирилди, уни ҳиссаси 9 % атрофида. Колхоз бозори бутунлай барҳам топди, уни ўрнига деҳқон бозорлари шаклланди.

Савдонинг бутунлай янги шакли, яъни хусусий савдо вужудга келди, шундай қилиб савдонинг мулкӣ шакллари бутунлай янгиланди, нодавлат сектор шаклланди.

Савдода вертикал бошқарув тизими бутунлай барҳам топди. Баҳолар эркинлаштирилди. Хўжалик алоқалари бозор иқтисодиётига мослаштирилди.

Ташкилий тўзилмалар бутунлай янги таркибда тўзилди.

Вазирлик ва бошқармалар йўқ қилинди. Акционерлик жамиятлари, компаниялар, хусусий фирмалар, якка тартибдаги савдо шахобчалари вужудга келди.

Матлубот кооперацияси тизимида матлубот таъминот – савдо акционер компаниялари ташкил қилинди. Туманларда эса, туман матлуботсавдо ишлаб чиқаришга савдо кооперативлари ташкиллаштирилди.

Савдонинг иқтисодиётда тутган ўрни, аҳамияти, савдонинг хусусиятлари, бажарадиган функцияларидан келиб чиқади.

Савдо аҳоли ҳаётини таъминлайдиган алоҳида соҳа бўлиб ҳисобланади. Уни иштирокида ишлаб чиқарилган товарлар истеъмолчилар томонидан ижтимоӣ тан олинади, товар таклифи билан истеъмолчилар талаби келиштирилади.

Товар таклифи билан истеъмолчилар талабини келиштириш орқали савдо ишлаб чиқаришга фаол таъсир қилади, у ишлаб чиқариш ҳажмини ва таркибини (ассортиментини) белгилашга таъсир қилади.

Савдонинг ишлаб чиқариш билан алоқаси – уларни хўжалик алоқалари, тижорий ишлар орқали амалга ошади.

Жамиятда савдо корхонасисиз ишлаб чиқарилган истеъмол товарлар истеъмолчиларга етиб бормади.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнини қайтарилиб туришига савдо реал иқтисодий имкониятлар яратади. ҳар қандай ишлаб чиқарувчи хўжалик субъектлари ўзи ишлаб чиқарган товарини сотилишини таъминлаш шарт, акс ҳолда унинг фаолияти тўхтатиб қолиши мумкин. Савдо корхоналари ишлаб чиқарувчиларга ўз харажатларини қоплаш ва тегишли даромад олиш имкониятини яратади.

Савдо ушбу вазифаларни бажариш орқали ишлаб чиқарувчиларга хизмат қилади.

Ишлаб чиқарувчилар тўғридан – тўғри истеъмолчиларни (бу ерда аҳоли назарда тутилмоқда) ўз товарлари билан таъминлаш имкониятига эга эмас ва уни бажара олмайди. Шу билан бирга савдо ишлаб чиқарувчиларни вақтни тежайди ва такрор ишлаб чиқаришни тезлаштиради.

Худди шундай савдо халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан ҳам алоқада бўлади. Савдо тақсимотини реал ҳолда амалга ошишини таъминлайди.

Савдо - пул, кредит, молия тизимини мувофиқлаштирилиши жараёнини намоён бўлишига таъсир қилади (пул эмиссияси, касса режаларини бошқариши, инфляция, миллий даромадни шаклланиши) ва ҳ.к

Савдонинг асосий вазифаларидан бири истеъмолчиларга хизмат қилиш бўлиб ҳисобланади.

Истеъмол такрор ишлаб чиқариш жараёнининг тўртинчи ва охирги фазаси. У маҳсулотларнинг ҳаракатини охирги босқичи.

Истеъмолда (ишлаб чиқариш ва шахсий) товарларни истеъмол қиймати намоён бўлади, тан олинади.

Савдонинг шахсий истеъмол билан алоқаси аҳолининг истеъмол товарларига эҳтиёжини қондириш амалга ошади.

Савдода алоҳида шахс ёки истеъмолчилар гуруҳи учун мос келадиган товарлари истеъмол ассортименти шаклланади. Ўзлуксиз савдо амалга оширилади, яъни талабни ўзлуксиз қондириб бориш жараёни таъминланади.

Шахсий истеъмол орқали инсоният ишчи кучини такрор (қайта) ишлаб чиқаради. Бу эса ишлаб чиқаришни ривожлантиришга манфаат туғдиради, чунки ҳар қандай тармоқ ишчи кучи билан ўзлуксиз таъминланиши зарур.

Савдода эҳтиёжни шакллантириш орқали истеъмол таркибига, аҳолининг умр ва яшаш даражасини оширишга бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Масалан, товарларни реклама қилиш орқали (товарларнинг истеъмол функцияси, сифати, баҳоси ва ҳ.к.) аҳоли эҳтиёжини шакллантириш. Реклама, ҳар хил турдаги савдо шахобчаларини ташкил қилиш (элита ёки арзон баҳодаги савдо шахобчалари ташкил қилиш каби) орқали аҳолининг ижтимоий-иқтисодий гуруҳлари орасида истеъмол даражаси ва таркибини тартибга солишдек мураккаб вазифани амалга оширади.

Савдо ҳар хил фойдали маслаҳатлар бериш орқали оқилона истеъмолни шакллантиради. Бу эса аҳолининг ҳаётини ва истеъмол даражасини ортишига олиб келади.

Савдо шахобчаларида прогрессив савдо технологияларини жорий этиш, харидорларга зарурий шарт-шароитлар яратиш билан аҳолининг товар сотиб олиш харажатларини (товар сотиб олишга ва истеъмол учун сарфланган меҳнат ва моддий харажатлар), товар сотиб олишга сарфланган вақтини тежашга ижобий таъсир қилади. Аҳолининг бўш вақти эса жамиятнинг бойлиги, унинг тараққиёти учун асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Савдода аҳолини вақтини тежашга имконият яратиш орқали уларни бўш вақтларини оширади.

Бозор олди-сотди жараёнига эҳтиёж туғилиши натижасида инсонлар

ўртасида ушбу жараён билан боғлиқ бўлган муносабатлар вужудга келиши шаклланган. Бозор бирламчи бўлиб вужудга келган, кейинчалик товар айрибошлаш жараёни «савдо» деб юритилган. «Савдогар» - «Тамкор» сўзини пайдо бўлиши милoddан олдинги иккимингинчи йилларни ўртасига тўғри келади. Савдонинг келиб чиқиши, шаклланиши ва ривожланишининг тадқиқот қилиш натижасида, тарихий манбаларни ўрганиш асосида муаллифлар томонидан савдода бозор муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари аниқланди. Ушбу босқичлар жамият тарақиётида юз берган энг йирик ходисалар ва жараёнларни инобатга олган ҳолда ишлаб чиқилди.⁸

Тарихий маълумотлар шундан дарак берадики, ибтидоий жамиятида милoddан олдинги V-IV минг йилликларда қабилаларни вужудга келиши, деҳқончилик ва чорвачиликни (Буюк ижтимоий меҳнат тақсимои тарихда милoddан олдинги IV мингйиллик даврига тўғри келади. Ушбу даврда Осиё, Ўрта Осиё, Европа, Шимолий Африка, Палестин, Миср, Эрон, Ироқ ва Кавказ ҳудудларида «Қулдорчилик» жамияти вужудга келган) вужудга келиши натижасида қабилалар ўртасида товар алмашуви (Т-Т) «бартер» жараёни вужудга келган. Ушбу даврда одамлар ҳайвонлар терисидан ип ясашни, ундан кийим-кечак тикишни ҳам ўрганган.

Ушбу давр, бизнинг фикримизча, савдонинг ривожланишини биринчи босқичи деб ҳисобланиши мумкин.

Савдонинг ривожланишини иккинчи босқичи мулк муносабатларини (хон мулки, хусусий мулк, шахсий (истеъмол) мулк) чуқурлашиши, инсониятнинг юқори, ўрта ва пастги ижтимоий синфларини вужудга келиши, санъат, адабиёт, маданият ва савдо-сотиқни ривожланиши, муомала воситаси сифатида кўрғошин, кумуш, олтин, мис ва қатор рангли металлларнинг ишлатилиши натижасида товар - пул – товар муносабатларини шаклланиши

⁸ Всемирная история. М.: «Госполитиздат». т. I - 1955, т. II -1956, т. III -1957 т. IV -1958.

даврини ташкил қилади. Бу давр тараққиётнинг миллоддан олдинги иккинчи минг йиллиги ва биринчи минг йилилкнинг X-VI асрларига тўғри келади. Ушбу даврда Греция, Вавилон, Осиё ва бошқа давлатлар ўзининг металл тангаларига эга бўлган.

Улуғ мутафаккир Абу Райхон Беруний ўзининг «Минералогия» асарида ушбу масала бўйича «Белгиланган савдо шакллари келсак, халқлар ва давлатлар тўғрисида бизгача етиб келган малумотларига қараганда, у айрим металл воситасида амалга оширилмоқда, улар одамлар учун қиматбаҳо бўлиб қолган ва одамлар қалбида уларга иштиёқ туғилган...» деб таъкидлаган.

Тараққиётнинг учинчи босқичи Шарқ давлатлари билан Ғарб мамлакатларининг савдо-сотиқ муносабатларини ривожланишига асос солган савдо йўли «Буюк ипак йўли»ни (миллоддан олдинги VII-I асрлар ва миллодийнинг XV асригача) вужудга келиши ва ривожланиш даврига тўғри келади. Ушбу давр феодализм тузумига тўғри келади.

Савдо тараққиётининг тўртинчи босқичи инсоният жамиятининг феодал тузумининг инқирози (вайрон бўлиши) ва капиталистик ижтимоий тузумни вужудга келиш давридан унинг XIX асрнинг охиригача ривожланиш даврини ўз ичига олади. Ўрта Осиё мамлакатлари капиталистик тузум босқичини ўтмаган. Шу сабабли бу мамлакатлар учун савдони ривожланиш босқичлари учинчи ва тўртинчи даврни бирлаштиришни тақозо қилади. Ушбу даврлар учинчи босқич ҳисобланади. Ушбу даврнинг бошида кенг маънодаги бозор механизми шакллана бошлаган, у жамият иқтисодий муносабатларининг қон-томирига кириб борган. Пул-товар-пул муносабатлари товарлар бозори чегарасидан чиқиб, иқтисодий организмнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб ола бошлади.

1769 йил 10 январда Екатерина II Россияда қоғоз пул (ассигнация)ни

жорий қилиш тўғрисида монфестга имзо чеккан⁹.

Ушбу даврдаги бозор муносабатлари қуйидаги ходисаларга асосланган:

биринчидан, саноатни қишлоқ хўжалигидан, шаҳарни қишлоқдан узоқлашиши;

иккинчидан, саноатни ичида ижтимоий меҳнат тақсимотини чуқурлашиши;

учинчидан; қайта тайёрлаш саноатини кенг ривожланиши натижасида бозорлар чегарасини кенгайтиришига олиб келганлиги;

тўртинчидан, бозор баҳоларини шаклланишининг янги механизмини вужудга келиши. Бозорда баҳоларни (бир хил товарларга) қандайдир тенглаштириш жараёни содир бўлиши, монопол баҳоларининг вужудга келиши, давлатнинг баҳони белгилашга аралашуви;

бешинчидан, улгуржи савдонинг янги тури, товар биржаларини вужудга келиши, айниқса хом ашёлар, қимматбаҳо қоғозлар ва рангли металллар биржалари;

олтинчидан, рақобатни кенг ривож олиши;

еттинчидан, ишлаб чиқаришда, олди-сотди жараёнида ва бошқа тармоқларда монополияларни вужудга келиши, трансмиллий халқаро компанияларнинг шаклланиши;

саккизинчидан, пул умумий айрибошлаш воситасига айланиши. Пулни бошқа функциялари ҳам ушбу даврда шаклланган ва такомиллашиб келмоқда (қиймат ўлчови, тўлов воситаси, хазина тўплаш ва жамғариш воситаси).

Ва ниҳоят, ушбу даврда кўплаб мамлакатларда истеъмол товарлари бозори (савдо) мисли кўрилмаган тараққиётга эришди. Унинг моддий техника базаси ривожланди, янги типлари вужудга келди, ихтисослаш чуқурлашди, савдонинг янги шакллари вужудга келди, савдо капитали йириклашди, савдода монополиялар, йирик трансмиллий компаниялар вужудга келди.

⁹ Мир новостей №2 (839) 13 января, 2010 года.

Савдода бозор муносабатларини шаклланиши ва ривожланишининг бешинчи босқичи ер юзида XX асрнинг бошида рўй берган революцион ўзгаришлар ҳамда иккинчи жаҳон урушидан (1939-1945 йиллар) кейинги даврда ер юзида социалистик тузумни вужудга келиши ва XX асрнинг 90 йилларида ушбу тузумни инқирозга учраш даврини ўз ичига олади. Ўрта Осиё мамлакатлари учун бу давр тўртинчи босқич ҳисобланади.

Савдони ривожланишининг бешинчи босқичи ер юзидаги собиқ социалистик тузум қурган давлатларига (ССРИ, Хитой, Монголия, Ветнам, Польша, Венгрия, ГДР, Югославия, Чехословакия, Альбания, ҳозирги Куба)га тегишли. Ушбу давлатларда маъмурий буйруқбозлик тузуми шаклланиб, уларда савдо муносабатлари марказлашган ҳолда тартибга солиниб, директив тартибда ривожлантирилиб, баҳолар давлат томонидан тўла тасдиқланиб, товарлар ҳам давлат томонидан тақсимланган. Ушбу даврда собиқ Совет Иттифоқи Республикаларида давлат, кооператив ва колхоз савдолари шакллантирилиб, мулк муносабатлари давлат ва кооператив мулкларга асоланиб ривожланган. Ушбу давлатлар XX асрнинг охирига келиб инқирозга учрадилар ва бу даврда кўплаб мустақил, бозор иқтисодиёти муносабатларига асосланган давлатлар шаклланди. XX асрнинг 90 йилларининг охиридан бошлаб ушбу давлатларда савдони ривожланишининг **олтинчи босқичи** бошланди. Ўрта Осиё давлатлари учун бу **бешинчи босқич** деб ҳисобланиши керак.

Таянч иборалар: Товар, ижтимоий меҳнат тақсимоти, такрор ишлаб чиқариш, айрибошлаш, товар муомаласи, бозор иқтисодиёти, бозор, субъект.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Товар деб нимага айтилади?
2. Ижтимоий меҳнат тақсимоти нимани англатади?
3. Такрор ишлаб чиқариш қандай фазалардан ташкил топади?
4. Бозорнинг таърифини айтинг?

5. Бозор қандай турларга бўлинади.
6. Бозор қандай функцияларни бажаради?
7. Бозорда қандай субъектлар иштирок этади?
8. Бозор қандай элементлардан иборат?
9. Бозор иқтисодиёти моҳиятини ёритиб беринг?
10. Бозор иқтисодиёти қандай қоидаларга асосланади?
11. Бозор иқтисодиётига ўтиш учун қандай шароитлар бўлиши керак?
12. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишни устувор йўналишлари?

3-Маъруза. САВДОДА ТАДБИРКОРЛИКНИ ҲУҚУҚИЙ, ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

- 3.1. Тадбиркорликни моҳияти ва аҳамияти**
- 3.2. Тадбиркорликнинг умумий қоидалари, субъектлари, шакллари ва турлари**
- 3.3. Тадбиркорликнинг ҳуқуқий-иқтисодий асослари**
- 3.4. Тадбиркорликни қўллаб қувватлаш йўналишлари**
- 3.5. Савдода тадбиркорлик, унинг самарадорлик мезони ва кўрсаткичлари**

3.1. Тадбиркорликни моҳияти ва аҳамияти

Иқтисодиёт ҳар хил фаолиятлар мажмуаси бўлиб, унинг натижасида моддий бойликлар яратилиб истеъмолчига етказилади.

Иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи воситалар «ер – капитал - меҳнат ва тадбиркорлик».

Тадбиркорлик нима?

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «Тадбиркорлик» бу «Тадбиркор» деб, «Тадбиркор» эса «Тадбирли» деб, «Тадбир» эса 1. Бирон ишни, мақсадни амалга ошириш, рўйёбга чиқариш воситаси: шунинг учун пухта ўйлаб тузилган, ишлаб чиқилган амалий чоралар мажмуи. 2. Чора, илож деб тушунтирилган.

«Ишбилармон» сўзи ишни, ишнинг кўзини яхши биладиган; уста деб таърифланган.¹⁰

Тадбирли киши тадбиркор ҳисобланади. Тадбиркор инсон келажакни ўйлаб иш бошлайди. Тадбир билан иш бошлайдиган кишилар – тадбирли, тадбиркор кишилар ҳисобланади.

Тадбиркорлар - бунёдкор, яратувчи, ишбилармон деб юритилади.

Тадбиркорлик ўз ичига ижтимоий муносабатларни қамраб олган ижтимоий-иқтисодий ходисадир. Унда ҳуқуқий, руҳий, ташкилий, иқтисодий ва

¹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: «Рус тили» нашриёти, 1981. – 343 б.

тарихий томонлар мавжуд. Мазмуни ва моҳияти бўйича унумли фаолиятни англатади.

Исломнинг асосий манбаи – “Қуръони Карим” дир. Унинг ҳар бир ояти бандлари покликка, иймонга чорлайди. Унинг 293 ояти бевосита иқтисодий тафаккурга бағишланган. “Қуръони Карим” инсонларни ҳалол меҳнат қилишга, тежамли бўлишга, меҳру шавқатга, ҳалолликка ундайди. Шунингдек, у инсонларни барча моддий неъматлардан, ресурслардан унумли фойдаланишга чорлаган. “Қуръони Карим” да мулкчиликка ҳам алоҳида эътибор берилган. Исломда мулк тушунчаси, унинг моҳияти одамлар қўлидаги бойлик – бу Оллоҳнинг бойлиги, одамлар эса фақат унинг ердаги бошқарувчилари эканлигини тан олишдан иборат.

Олдинги асрларда яшаб ўтган буюк алломаларимиздан Имом Малик бин Анаса, Имом Исмоил ал Бухорий, Имом Муслим бин-Ал Хажжож, Имом Абу Давуд-Абу Исо ат-Термизийларнинг қолдирган буюк илмий меросларда ҳам тадбиркорликни ривожлантириш борасида қимматбаҳо ғоялар илгари сурилган.

Буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг “Темур тузуклари”да давлатни идора қилишда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг ҳуқуқи ва вазифаари, вазир ва қўшин бошлиқларини сақлаш, сипоҳийларнинг маоши, мамлакатларини бошқариш тартиби, давлат арбоблари, қўшин бошлиқларининг бурч ҳамда вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқалар хусусида гап боради.

Аслида эса «Тадбиркор» ва «Ишбилармон» терминлари бир бирига яқин тушунчалар бўлиб, улар ташаббускор, эпчил, уддабурон, серҳаракат инсонларни номлайдиган терменлардир.

Ушбу терминлар ҳақида сўз кетганда Амир Темур бундай инсонларга берган баҳосини келтириб ўтиш ўринли бўлади. Амир Темур ўзининг «Темур тузуклари» номли китобида шундай дейди: «Тажрибали, ишбилармон вазирлар салтанат устунларидир. Улар мамлакат ободонлиги. Хазина бойлигини доимо кўзда тутадилар. Давлат, салтанатга фойда келтирадиган

ишларни бажаришга тиришиб ҳаракат қилади»¹¹

Яна бир мисол: Мирза Абдулқодир Бедил (1644-1721). Инсон ва ҳаёт масалалари Бедил ижодий фаолиятининг белгиловчи хусусияти бўлган. У «Ишбилармонликка ёки олдиндан кўра олишга ишон, аммо буларнинг ҳаммасидан имкониятнинг доирасида белгила» деб тадбиркорларга маслаҳат берган (Бедил, Куллийет, Гар унсир, 43-бет).

Тадбиркорлик тушунчаси XVI асрдан бошлаб иқтисодчилар, ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар фикрини ўзига жалб жалб эта бошлади. Ж.Б.Сей, А.Маршалл, В.Зомбрамб, Й.Шумпетер, Ф.Нойтлар тадбиркорлик илмининг асосчилари ҳисобланади.

XVIII асрнинг бошида иқтисодий назарияга биринчи бўлиб тадбиркорлик тушунчасини инглиз иқтисодчиси Р.Катильон киритган. У тадбиркорликни фойда олиши чегараланмаган ва баҳоси аниқ товарларни сотиб оладию, лекин сотиш баҳоси ноаниқ бўлади, утаваккалчи, таклифни талабга мословчи, деб баҳолайди. Жан Батист Сей тадбиркорни воситачи, ишлаб чиқариш омилларининг координатори, тажриба ва билим эгаси деб таърифлайди. Зомбарт эса тадбиркорликдаги таваккалчилик фақат сиёсатда, савдодагини бўлмайд, бошқа соҳаларга ҳам хос деб, уларни қароқчи ва босқинчилар билан тенглаштиради. Шумпетерни олсак, у тадбиркорликнинг 5 муҳим томонини: истеъмолчиларга номаълум янги товарлар ишлаб чиқариш; янги ишлаб чиқариш воситаларини қўллаши ва мавжуд товарларнинг тижорийлигини таъминлаши; янги товарларни ўзлаштириши; янги хом-ашёларни ишлатиши; тармоқни такомиллаштиришини кўрсатиб беради. Тадбиркор мулкдор бўлиши шарт эмас, у ёлланувчи бўлиши ҳам мумкин. Тадбиркор янги комбинацияларни амалга оширувчи шахсдир, деб таъкидлайди.

Дастлабки босқичларда тадбиркорликнинг энг муҳим аломати бирон бир шахс — тадбиркор фаолиятининг фойдали ёки зарарлилигини белгиловчи

¹¹ Амир Темур «Темур тузиклари». – Т.: «Шарқ», 2005. – 76 б.

ноаниқлик омили ҳисобланган. Тадбиркорнинг ижтимоий-иқтисодий вазифаси турли бозорларда талаб билан таклиф орасида мувозанат ўрнатишга доир таваккалчилик фаолиятидан иборат, деб тан олинган.

Кейинчалик “сармоя эгаси” ва “тадбиркор” тушунчалари бир-биридан фарқлана бошланди. Тадбиркор сармоянинг муомалада юришни кўпайиб боришини таъминлайди ва бу борада у венчур сармоядори, яъни жалб қилинган молиявий маблағларни усталик билан тасарруф этувчи шахс сифатида ишни юритиб боришга ўз ғоялари, билими ва кўникмаларини тадбиқ қилиб, кўп фойда олиш мақсадида ўша маблағларни таваккалли ишларга сарфлайди.

Р.Контильондан кейин неоклассик мактаб номоёндалари асарларида ўзига хос таваккалчилик асосида рақобатлашиб, савдо фаолияти билан шуғулланувчи корхона эгасини тадбиркор деб ҳисоблай бошлайдилар. Бундай талқинда тадбиркорнинг даромадига таваккалчилик учун тўлов деб қаралди, бу даромаднинг бўнак (аванс) қўйилган сармоядан келадиган даромад ва иш ҳақидан тафовути ҳам ана шундай деб тушунишди. Олинадиган даромаднинг тарзи хусусий сармоядор ва менежернинг тадбиркорликка доир вазифаларини бир-биридан фарқлаб туради, лекин бу вазифаларни битта жисмоний шахснинг ўзи ҳам бажариши мумкин.

Тадбиркорликнинг таваккалчилик ва инновация фаолиятига доир вазифаларни бирлаштириш мумкинлигига И.Фон Тюнен эътиборини қаратди. Унинг тасаввурига кўра, тадбиркорнинг даромади таваккалчилик фаолиятидан келадиган даромаддан ва янгиликни қўллаш туфайли иқтисодий самарага эришиш натижасида олинадиган даромаддан ташкил топади.

Инновация фаолиятининг тадбиркорликка доир асосий функционал тавсиф эканлигини Й.Шумпетер асослаб берган: унинг нуқтаи назарига мувофиқ, тадбиркор катта хусусий хўжалик фаолияти бошидаги иқтисодий ҳаётни ўзгартиришга қодир ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётида ҳал қилувчи шахс сифатида намоён бўлади. Й.Шумпетер тадбиркорни иқтисодий ўсишининг

табiiй омили сифатида ижтимоий-иқтисодий тараққиётида доимо марказий ролни ўйнайдиган шахс, деб таърифлайди. Агар тадбиркорлик вазифасининг моҳияти ишлаб чиқаришни ислоҳ қилишдан иборат бўлса, тадбиркорлик фаолиятининг мазмуни маҳсулотни тайёрлаш имкониятининг очилиши ва ундан амалда фойдаланилиши, технологиянинг қўлланилиши, янги хом ашё манбаларининг ишлатилиши ва янги бозорларнинг топилиши, ишлаб чиқаришнинг қайта ташкил қилиниши ва ҳоказо туфайли ишлаб чиқариш ва муомала омилларининг янги уйғунликларини амалга оширишдан иборат бўлади. Й.Шумпетер тадбиркор учун мулк эгаллиги мақомининг шарт бўлиши эканлигини инкор қилиб, тадбиркорлик вазифаси ходимларнинг турли тоифаларига хослигин ва уни ҳар қандай ижтимоий формациянинг иқтисодий вазифаси деб ҳисоблаш тўғри эканлигини таъкидлаган эди. Бунда ижтимоий формация тадбиркорлик фаолиятининг бозордаги рақобат тизими ва маъмурий-буйруқбозлик ҳўжалик-сиёсий тизими учун фарқланадиган усуллар, шакллар ва мавзуларини белгилайди.

Янги Австрия мактабининг бошқа атоқли вакили Ф.Фон Хайекнинг қарашлари Й.Шумпетер тасаввурларига яқин туради. У тадбиркорликка янги иқтисодий имкониятларни излаб топиш ва тадқиқ қилиш деб қарайди, шу билан бирга, фаолияти излаш тарзида кечадиган ҳар қандай шахсни бўлғуси тадбиркор деб ҳисоблаш мумкинлигига ишонади.

Тадбиркорлик фаолиятини акциядорлик мулки шаклида ҳам, хусусий мулк шаклида ҳам амалга ошириш мумкин.

Бироқ акциядорлик мулки шакли ва жамоа мулки шакли доирасида уни ташаббус кўрсатиш, қарорлар қабул қилиш ва ўз фаолияти учун жавобгарлик масалаларида ходимлар ва менежерларга хусусий мулк эгаси имкониятлари қанчалик даражада берилишига боғлиқ равишда амалга ошириш мумкин.

Тадбиркорликнинг ўзи фақат якка шахс даражасида эмас, балки йирик ташкилотлар даражасида ҳам амалга ошади ҳамда қарорлар қабул қилиш ва

таваккалчилик қилиш, ишлаб чиқариш омилларининг янги уйғунликлари ёки янгиликларни тадбиқ қилиш, ресурсларни самарали йўналишларга тақсимлаш, бошқариш, ташкил қилиш ва қабул қилинган қарорларни бажариш каби кўринишларда очик ойдин ва пинхона тарзда намоён бўлади.

Демак, тадбиркорлик иқтисодий тузумнинг мувозанатлашмаган ҳолати шароитида тўловга лаёқатли талаб салоҳиятини қондиришнинг янги имкониятларини кашф этишга доир яратувчанлик фаолияти билан шуғулланади.

Тадбиркорликни қандай шароитлар вужудга келтирган?

Ушбу шароитларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ❖ ҳар бир айрибошлаш қатнашувчисини ўз манфаатига (бирламчи иқтисодий манфаатини) эришишга интилиши, иккинчи томон манфаатидан қатъий назар;

- ❖ айрибошлашда шахсий ёки жамоа ташаббусини олға суриш;

- ❖ фойдали алмашувга эришиш учун шахсий ёки жамоа таваккалчилигига тайёрлигини ҳаракатга солиш;

- ❖ ҳар бир қатнашувчи фойдали натижага эришиш учун конкрет чора тадбирларни ишлаб чиқариш қобилиятини ишга солиши;

- ❖ эҳтимол ёки ҳақиқий натижаларни табақалаштириш қобилиятини ишлатиши. Ушбу аломатлар (белгилар) ҳозирги замон бизнесида ҳам намоён бўлмоқда.

Адабиётларда, оддий ҳаётда ҳар хил терминлар учрайди. Булар бизнесмен, ишбилармон, тадбиркор, бизнес, тадбиркорлик кабилар. Бизнесмен, ишбилармон, тадбиркор деганда, биз қандайдир фаолият билан шуғулланаётган шахсни тушунишимиз керак.

Ҳар қандай бизнесмен ўз қобилияти нуқтаи назардан тадбиркор (ишбилармон) бўла олмайди.

Тадбиркор ва ишбилармон терминлари (сўз) синонимдир. Бизнес – бу

сўзма – сўз иш ёки фаолиятни билдиради. Хўжалик юритиш нуктаи назардан «Бизнес» - иқтисодий фаолият, иш олиб бориш тизими ёки фаолият юритиш тизими бўлиб, унда товар ёки хизмат ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, уларни сотиш, ишлаб чиқариш омиллари эгаси томонидан амалга оширилади. (адабиётларда бошқа таърифлар жуда кўп)

Тадбиркорлик – бу иқтисодий феномен, бизнесни категорияси. Бизнес билан тадбиркорлик синоним эмас, лекин яқин тушунчалардир. Бизнес кенгроқ.

Тадбиркорлик – бизнесни динамик ёки актив (фаол) элементи, хўжалик ютириш шакли. Тадбиркорлик – фуқарони ёки фуқароларнинг мустақил, ташаббусли фаолияти бўлиб, ушбу фаолиятни улар фойда олиш мақсадида ўзининг таваккалчилиги ва моддий жавобгарлиги асосида амалга оширади.

Бошқа сўз билан айтганда, тадбиркорлик – иқтисодиётни инсон омили, унинг интеллектуал фаолияти орқали фўқаро ёки фуқароларни ўз мақсадларига эришиш учун хўжалик юритиш ёки бошқа фаолиятдир.

Тадбиркорликни мазмуни биз юқорида келтирган тушунчалардан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунида (2012 йил 2 май) «Тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) – тадбиркорлик фаолияти субъектлари қонун хўжжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолияти» деб таъриф берилган.

Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик:

- ❖ тадбиркорнинг шахсий мол – мулки асосида;
- ❖ тадбиркорнинг бошқа фуқаролар ва юридик шахслар, шу жумладан ажнабий фуқаролар ҳамда юридик шахсларнинг мол – мулкларини турли шаклларда жалб этиш асосида;

❖ тадбиркорнинг давлат ва жамоат ташкилотлари мол – мулкларидан фойдаланиши асосида;

❖ юқорида қайд этилган шаклларни қўшиб олиб бориш асосида амалга оширилади.

Тадбиркорлик – бу даромад олиш мақсадида ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва тайёрланган маҳсулотни сотиш ва аҳолига хизмат кўрсатиш ҳамда олди – сотди билан шуғулланадиган кишилар фаолияти, яъни фойда олиш борасидаги ҳаракат (фаолият) тушунилади.

Тадбиркорлик фаолияти тушунчаси, унинг субъектлари, ҳуқуқлари, мажбуриятлари, бирлашмалари, ҳуқуқларинг кафолатлари, уларни ҳимоя қилиш ва давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш масалалари Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунида (2012 йил 2 май) белгилаб қўйилган.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари (тадбиркорлик субъектлари) белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган ҳамда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган юридик ва жисмоний шахслардир.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно), уларнинг мансабдор шахслари, шунингдек тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши қонун ҳужжатларида ман этилган бошқа шахслар тадбиркорлик фаолиятининг субъектлари бўлиши мумкин эмас.

Кичик тадбиркорлик субъектлари қуйидагилардир:

якка тартибдаги тадбиркорлар;

ишлаб чиқариш тармоқларидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан 20 киши, хизмат кўрсатиш соҳасидаги ва бошқа ноишлаб чиқариш тармоқларидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан 10 киши, улгуржи ва чакана савдо ҳамда умумий овқатланиш тармоқларидаги, банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони

кўпи билан 5 киши бўлган микрофирмалар;

қуйидаги тармоқлардаги:

енгил ва озиқ-овқат саноатидаги, металлга ишлов бери шва асбобсозлик, ёғочсозлик, мебель саноати ҳамда қурилиш материаллари саноатидаги, банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 100 киши;

машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика ва кимё саноати, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш соҳаларидаги, банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 50 киши;

фан, илмий хизмат кўрсатиш, транспорт, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳалари (суғурта қоипанияларидан ташқари), савдо ва умумий овқатланиш ҳамда бошқа ноишлаб чиқариш соҳаларидаги, банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 25 киши бўлган кичик корхоналар.

Кичик тадбиркорлик субъектлари ходимларининг ўртача йиллик сони қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади. Бунда унитар (шўъба) корхоналарда, филиалларда ва ваколатхоналарда ишловчиларнинг сони ҳам ҳисобга олинади.

Фаолиятнинг бир неча турини амалга оширувчи (кўп тармоқли) юридик ва жисмоний шахслар йиллик оборот ҳажмида улуши энг кўп бўлган фаолият тури мезонлари бўйича кичик тадбиркорлик субъектларига киради.

Якка тартибдаги тадбиркорлик – юридик шахс ташкил этмаган ҳолда жисмоний шахс (якка тартибдаги тадбиркор) томонидан тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширилиши.

Якка тартибдаги тадбиркорлик якка тартибдаги тадбиркор томонидан ходимларни ёллаш ҳуқуқисиз, мулк ҳуқуқи асосида ўзига тегишли бўлган мол-мулк негизида, шунингдек мол-мулкка эгалик қилиш ва (ёки) ундан фойдаланишга йўл қўядиган ўзга ашёвий ҳуқуқ туфайли ўзига тегишли бўлган мол-мулк негизида мустақил равишда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида « Оилавий тадбиркорлик тўғрисида»ги 2012 йил 26 апрелда қонун қабул қилинди. Ушбу қонунда келтиришича:

Оилавий тадбиркорлик оила аъзолари томонидан таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олиш мақсадида амалга ошириладиган ташаббускорлик фаолиятидир.

Оилавий тадбиркорлик ўз иштирокчиларининг ихтиёрийлигига асосланади.

Оилавий тадбиркорлик юридик шахс ташкил этган ёки ташкил этмаган ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Юридик шахс ташкил этган ҳолда амалга ошириладиган оилавий тадбиркорликнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли оилавий корхонадир.

Юридик шахс ташкил этмаган ҳолда оилавий тадбиркорлик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Оилавий корхона унинг иштирокчилари томонидан товарлар ишлаб чиқариш (Ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) ва реализация қилишни амалга ошириш учун ихтиёрий асосда, оилавий корхона иштирокчиларининг улушли ёки биргаликдаги мулкида бўлган умумий мол-мулк, шунингдек оилавий корхона иштирокчиларида ҳар бирининг мол-мулки негизида ташкил этиладиган кичик тадбиркорлик субъектидир. Оилавий корхона фаолияти унинг иштирокчиларининг шахсий меҳнатига асосланади. Оилавий корхона тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шаклларида биридир.

Оилавий корхона фаолиятини фақат юридик шахс ташкил этган ҳолда амалга ошириши мумкин. Оилавий корхона ўз мулкида алоҳида мол-мулкка эга бўлиши, ўз номидан мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқларни олиши ҳамда амалга ошириши, зиммасига мажбуриятлар олиши, суда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин.

Оилавий корхона ўз мажбуриятлари бўйича қонунга мувофиқ ундирув қаратилиши мумкин бўлган ўзига тегишли барча мол-мулк билан жавоб

беради.

Оилавий корхона иштирокчилари корхона мол-мулки етарли бўлмаганда оилавий корхонанинг мажбуриятлари бўйича ўзига тегишли мол-мулк билан қонун ҳужжатларига мувофиқ субсидиар жавобгар бўлади.

Оилавий корхона қонун ҳужжатларига мувофиқ ходимларни ёллашни амалга ошириши мумкин.

Оилавий корхона иштирокчиларининг ва унинг ёлланма ходимларининг умумий сони кичик тадбиркорлик субъектлари ходимларининг қонун ҳужжатларида белгиланган ўртача йиллик сонидан кўп бўлиши мумкин эмас. Бунда оилавий корхона иштирокчиларининг энг кам сони икки кишидан оз бўлмаслиги керак.

Оилавий корхона тўлиқ фирма номига эга бўлиши лозим ва қисқартирилган фирма номига эга бўлишга ҳақли. Оилавий корхонанинг тўлиқ фирма номи унинг тўлиқ номини ва «oilaviy korxona» деган сўзларни ўз ичига олиши керак. Оилавий корхонанинг қисқартирилган фирма номи унинг қисқартирилган номини ва «oilaviy korxona» деган сўзларни ёки «ОК» аббревиатурасини ўз ичига олиши керак.

Қонунда уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, фаолияти, фаолияти эркинлигининг кафолатлари кабилар белгилаб қўйилган.

Тадбиркорликнинг «Хуфёна» ва «Маданий» шакллари мавжуд.

«Хуфёна»си давлатдан яширин фаолият олиб боровчи, чайқовчилик, юлғунчилик, харидорлар ҳақида хиёнат ва ва ҳ.к.о.

«Маданий»си — умуминсоний фазилатлардан ташқари қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши керак:

- ташаббускорлик ва имкониятларни излаш;
- таваккалчилик;
- бозорни (конъюктурасини) ўрганиш;
- ўз кучига ишониш.

Савдода тадбиркорлик ўзига хос хусусиятларга эга. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин.

Биринчидан, савдони бажарадиган функцияларидан келиб чиқиб, бошқа тармоқ ва соҳалардаги тадбиркорлардан фарқли функциялар бажаради.

Иккинчидан, савдонинг хўжалик механизmidан келиб чиқиб, унинг таркиби, бошқарилиши хўжалик алоқалари, молиявий ресурсларни шаклланиши, даромад манбалари ва харажатлари шаклланиши кабиларда савдодаги тадбиркорлик бошқалардан кескин фарқ қилади.

Учунчидан, меҳнат жараёни ҳам ўз хусусиятларига эга.

Тўртинчидан, савдодаги тадбиркор бир томонда ишлаб чиқарувчилар, таъминотчилар билан, иккинчи томонда юзлаб ва минглаб харидорлар билан муносабатда бўлади, шу сабабли уларни касбий маҳорати, психологияси, ўзгача шаклланади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

- кичик бизнес (КБ) ва хусусий тадбиркорлик (ХТ) кўп маблағ ва юқори ҳажмдаги инвестицияларни талаб этмайдиган хўжалик фаолияти сифатида ресурслар айланмасининг тезлигини таъминлайди;
- Кб ва ХТ чекланган ресурслардан оқилона ва тежамли фойдаланиш имкониятларга эга ва шулар сабабли истеъмол бозорини шакллантириш ва уни товарлар ва хизматлар билан тўлдириш муаммосини тез ҳамда тежамли ҳал этиш имкониятини яратади;
- улар истеъмолчилар талабининг ўзгаришига тез мослаша олади ва шулар орқали истеъмол бозоридаги зарурий мувозанатни таъминлайди;
- иқтисодиётни барқарор ва динамик ривожлантиришнинг муҳим омили сифатида аҳамияти ниҳоятда юқорилиги сабабли аҳолининг бандлиги ва даромадларини оширишни таъминлайди;

- КБ ва ХТ жамиятимизда ўрта синфни шаклланишига катта таъсир кўрсатади ва ушбу жараёни тезлаштиради;
- юқорида келтирилганлар билан бир қаторда Кб ва ХТ соҳасининг иқтисодиётдаги аҳамияти уларнинг иқтисодиётда рақобат муҳитини таъминлаш, йирик корхоналар учун маҳсулот ва хизматлар етказиб бериш, янги иш ўринларини яратиш ва иккиламчи бандликни таъминлаш, бозор тизимининг мослашувчанлигини ошириш, илмий-техникавий инқилобни жадаллаштириш, чегараланган ресурсларни ишлаб чиқаришга сафарбар этиш, солиқ тушумлари ҳажмининг ўсишини таъминлаш, аҳоли даромадлари даражасини барқарорлаштириш омиллари билан белгиланади.

3.2. Тадбиркорликнинг умумий қоидалари, субъектлари, шакллари ва турлари

Қонун билан таъқиқланмайдиган ҳар қандай тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда тадбиркорнинг ўзига тегишли бўлган мол – мулкдан фойдаланиш эркинлиги;

- тадбиркорликнинг барча турдаги ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятини юритишда, мулк шаклларида қатъий назар, қонун олдида тенг ҳуқуқлилиги;
- тадбиркорликни амалга ошириш ва ходимлар ёллашнинг ихтиёрийлиги;

Даромад олишнинг манбалари ва усуллари қандай бўлишидан қатъий назар, солиқ идоралари ҳузурида ҳисоб беришнинг асослов (декларатив) шакли, тадбиркорликнинг даромадларини яшириб қолганлиги (пасайтириб кўрсатганлиги) учун Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан мулккий жавобгарлиги.

Тадбиркорликнинг субъектлари

Қуйидагилар тадбиркорликнинг субъекти бўлиши мумкин:

- қонунда белгиланган тартибда муомалага лаёқати чекланмаган

Ўзбекистон Республикасининг фуқароси;

- фуқаролар гуруҳи (шериклар), шу жумладан давлат, кооператив ва бошқа корхоналарнинг меҳнат жамоаси – жамоа тадбиркорлиги;

- Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган ваколатлар доирасида бошқа ажнабий давлатларнинг фуқаролари ёки юридик шахслари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар;

- аралаш мулк субъектлари.

Тадбиркорлик шакллари.

Тадбиркорлик иштирокчилари нуқтаи назарда қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- ❖ яқка тартибдаги меҳнат фаолияти асосида (яқка тартибда);
- ❖ ёлланма меҳнатни жалб этиш асосида амалга ошириладиган хусусий тадбиркорлик (хусусий);
- ❖ бир гуруҳ фуқаролар ва юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган жамоа ёки ҳамкорликдаги тадбиркорлик(ширкат ёка гуруҳий).

Тадбиркорликнинг турлари:

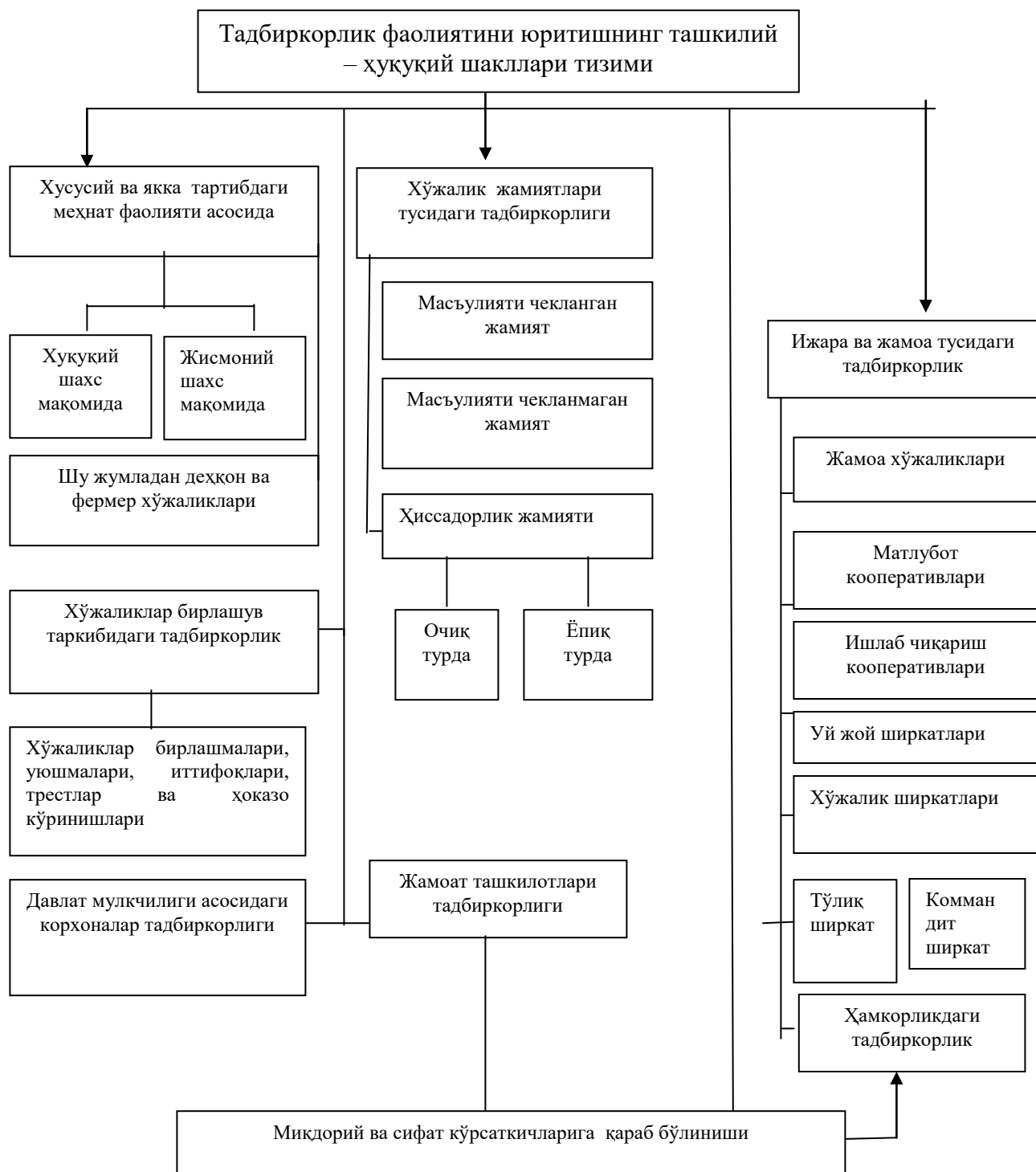
1. Ишлаб чиқариш
2. Хизмат
3. Инновацион
4. Тижорат
5. Молиявий

Тадбиркорликнинг функциялари:

1. Ишлаб чиқариш
2. Маркетинг
3. Моддий-техника таъминот
4. Кадрлар билан шуғулланиш
5. Молия ва ҳисобот

Тадбиркорликни ташкилий - ҳуқуқий шакллари қуйидаги 3.2.1-расмда келтирилган.

3.2.1- расм

3.3. Тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий - иқтисодий асослари

Тадабиркорликни ривожлантириш учун зарур ҳуқуқий-иқтисодий муҳитни яратиш бир-бирига зид қарорларга йўл қўймайдиган ягона концептуал (мустақил фирмалар тизими) асосидаги қонунчилик ва меъёрий базани доимо такомиллаштириш тизимининг мавжудлигини тақозо қилади. Бундай тизим қуйидагиларни кўзда тутди:

- қонунчиликда хусусий бизнеснинг эркинлиги ҳимоясини ва қўллаб-қувватлашни таъминлайдиган аниқ, ҳуқуқий кафолатларни белгилаш;
- мавжуд меърий-ҳуқуқий базани янги қонунларга мувофиқлаштириш;
- хусусий мулкнинг ҳеч ким олиб қўя олмайдиган ҳуқуқини конституция орқали мустаҳкамлаш. Бу фуқаролар ва хусусий корхоналарнинг мустақил равишда хўжалик фаолияти юритишини, хусусий мулк ҳимояси ва дахлсизлигини кафолатлайди;
- қонун ҳужжатларини қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органлари, шунингдек, тадабиркорларнинг манфаатларини ифодалайдиган ноҳукумат ташкилотлар орқали амалга ошириш механизминини шакллантириш;
- ҳудудий тармоқ бошқарув ва ҳукумат органларининг, жамоат ташкилотларининг ўзаро келишиб фаолият кўрсатиши.

Ташкилий нуқтаи назардан меъёрий-ҳуқуқий базанинг яратилишни қуйидагилар таъминлайди:

- қонун чиқарувчи органлар – Олий Мажлис комиссиялари ва қўмиталари;
- ҳукумат органлари, давлат қўмиталари ва муассасалари;
- қонун ҳужжатларининг айрим қоидаларини аниқлаштирадиган давлат бошқарув органлари (ҳокимликлар);

- давлат тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш марказий ва маҳаллий органлари;
- тадбиркорлик доиралари манфаатларини ифодаловчи ноҳукумат ташкилотлари, шу жумладан тадбиркорлар уюшмалари ва бирлашмалари;
- қонун ҳужжатларини қўлланиш объектлари ҳисобланган ва тескари алоқа механизмини таъминлайдиган тадбиркорлар тузилмалари;
- республика қонун ҳужжатларига риоя қилинишини ва уларнинг бир хил талқин этилишини назорат қиладиган органлар;
- қонун ҳужжатларини такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини аниқловчи, қонун ҳужжатлари лойиҳаларини эксперт баҳоловчи, уларни амалда қўллаш самарадорлигини олдиндан айтиш ва мониторинги билан шуғулланувчи илмий муассасалар (хорижий экспертлар ҳам шунга киради);
- макроиқтисодийнинг стратегик ва инновация йўналишларини белгиловчи ижтимоий-институцион ташкилотлар ва гуруҳлар.

Инсон фаолиятининг алоҳида соҳаси сифатида тадбиркорлик ҳар хил ижтимоий меъёрлар таъсирида бўлади. Уларнинг ичида ҳуқуқий нормалар, ишдаги саранжомлик, ишбилармонлик удумлари, одоб ва ахлоқ қоидалари етакчи ўринни эгаллайди.

Тадбиркорликнинг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари ҳар хил қонун ҳужжатлари ва бошқа меъёрий ҳужжатларда, яъни Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Фуқаролик ва Хўжалик процессуал кодекслар, амалдаги қонунлар, Мажлис қарорлари, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларидан тортиб, токи вазирликлар ва идораларнинг ҳуқуқий ҳужжатларигача — барчасида белгилаб берилади.

Тадбиркорликнинг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган қонунлар ва бошқа қонуний ҳужжатлар белгилайди. Булар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги Қонун. 1990 йил 31 октябр Ўзбекистон Олий Советининг Вedomостлари, 1990 йил №31-33.
2. Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисидаги Қонунга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 5-сон.
3. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 1-сон.
4. Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил, 2 июл Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 10-сон.
5. «Хусусий корхоналар тўғрисида» Қонуни. 2003 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш ахборотномаси 2004 йил 3-сон.
6. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1991 йил 15 феврал (7 – май 1993 йил ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган). Ўзбекистон Республикаси тадбиркорлик тўғрисида Қонун ҳужжатлари. Тошкент «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1999 йил.
7. Ўзбекистон Республикаси «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида» Қонун. 1991 йил 21 декабр. 1998 йил 29 августда ўзгартиришлар киритилган.
8. Банкротлик тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрел Қонуни. Халқ сўзи 2004 йил 2-июл.
9. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси 1996 йил 5-6 сон.
10. Товар бозорларида монополистик рақобатни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 2-сон.
11. «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 24 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси 1999 йил, 1-сон.
12. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 2000 йил, 25 май. Ўзбекистон Республикаси молиявий Қонунлари. 8-сон 2000.
13. «Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида » Ўзбекистон республикаси Қонуни 2001 йил, 6 декабр.
14. Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил, 12 декабр Қонуни. Халқ сўзи 2003 йил 13 декабр.
15. Ўзбекистон республикаси «Оилавий тадбиркорлик тўғрисида» ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил, 27 апрель.
16. Ўзбекистон республикаси «Рақобат тўғрисида» ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил, 7 январь.
17. Ўзбекистон республикаси «Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларини кафолатлари тўғрисида» ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил, 25 сентябрь.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент., Ўзбекистон, 1995.
19. Каримов И.А Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т.: «Ўзбекистон». 2009.
20. Ўзбекистон савдо-саноат палатасини ташкил қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 7.07.2004 йил фармони.
21. Улгуржи ва чакана савдони либераллаштириш ҳамда уни ривожлантириш учун қулай шарт шароит яратиш чора тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 февралдаги фармони.
22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдаги “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бдастури тўғрисида”ги ПҚ-1754-сонли қарори.
23. «Ўзулгуржисавдоинвест уюшмаси тузилмасини ислоҳ қилиш ва фаолият самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 30 мартдаги ПҚ-1514 – сонли қарори.
24. Чакана савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида ҳисоб-китоблар механизмини янада тартибга солиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 24 январдаги ПҚ-1910 – сонли қарори.
25. Бозорлар ва савдо комплекслари фаолиятини тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 августдаги 253 – сонли қарори.
26. Корхона ва ташкилотларнинг ягона давлат регистри тўғрисида Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 25 сентябрь 274 – сонли қарори)

Тадбиркорнинг ҳуқуқлари

Ҳар бир фуқаро (бир гуруҳ фуқаролар) хўжалик юритувчи бошқа субъектлар билан тенг асосларда:

- ❖ Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган шартларга риоя қилган ҳолда корхоналар ва ташкилотларни вужудга келтириш, таъсис этиш, сотиб олиш ва қайта тўзиш йўли билан тадбиркорлик фаолиятини бошлаш ва давом эттириш;
- ❖ тадбиркор турли даражада мулкый жавобгар бўладиган ўз тадбиркорлик ташкилотини таъсис этиш. Бу фаолиятни бажариш учун бошқа юридик шахслар ва жисмоний шахсларнинг мол–мулкни ҳамда пул маблағларини ихтиёрий асосларда жалб этиш;
- ❖ ходимларни мустақил ёллаш ва ишдан бўшатиш;
- ❖ тадбиркорликдан солиқ солинадиган чекланмаган миқдорда даромад орттириш;
- ❖ ижтимоий таъминланиш ва ижтимоий суғурта қилиниш ҳуқуқларига эга.

Тадбиркорликнинг иқтисодий асосларини бозор иқтисодиётининг хусусиятларидан излаш керак.

Биринчидан, хусусий мулкни вужудга келиши. Мулкдорни ҳуқуқлари:

1. Ўзлаштириш
2. Эгалик қилиш
3. Бошқариш
4. Фойдаланиш

Хусусий мулкчилик иқтисодий фикрлашда эркинликни вужудга келтиради, тадбиркорлик руҳини ривожлантиради, рақобатга олиб келади.

Иккинчидан, бозор иқтисодиёти принциплари (қоидалари)ни ҳаётга тадбиқ этилиши. Ушбу қоидалар қуйидагилардан иборат:

1. Бизнес, тадбиркорлик фаолиятини иқтисодий, хўжалик эркинлиги.
2. Давлат томонидан тартибга солиш.
3. Истеъмол примати.
4. Баҳони бозорда шаклланиши
5. Муаммоларни шартнома (контракт) асосида бўлиши
6. Иқтисодиётни очиқлиги.
7. Рақобат.
8. Молия ва пул муомаласи таъсири остида ишлаш.
9. Бозорни умумийлиги.

Учунчидан, объектив иқтисодий қонунларни жамиятдаги ҳаракати (қиймат қонуни, талаб ва таклиф қонуни ва бошқалар).

Бу қонунларнинг талаблари тадбиркорликни ривожланишига иқтисодий шарт – шароитлар яратади.

Тўртинчидан, тадбиркорликни тартибга солиш механизми.

Тадбиркорлик давлат томонидан қуйидаги йўналишлар орқали тартибга солинади:

- ❖ солиқ, молия – кредит тизими (солиқ ҳажми, кредит %),
- ❖ солиқ имтиёзи;
- ❖ баҳони шакллантириш қондаси;
- ❖ мақсадли дотация;
- ❖ иқтисодий санкциялар миқдори;
- ❖ давлат нарсалари (имущества) сотиш предметлари;
- ❖ давлат резервлари;
- ❖ лицензия;
- ❖ ижтимоий, экологик нормалар, нормативлар;
- ❖ илмий – техник, иқтисодий, ижтимоий, республикавий ва ҳудудий дастурлар, (тадбиркорликни ривожлантириш бўйича);
- ❖ давлат эҳтиёжларини қондириш учун шартномалар тўзиш.

3.4. Тадбиркорликни қўллаб қувватлаш йўналишлари

Тадабиркорликни кафолатлари ва давлат томонидан қўллаб қувватлаш йўналишлари Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган.

Кичик бизнес ва ҳусусий тадабиркорликни кафолатлари ва давлат томонидан қўллаб қувватлаш йўналишларини қуйида келтирамиз.

I. Ўзбекистон Республикасида кичик ва ҳусусий тадабиркорлик субъектлари ҳуқуқлари ва манфатларининг қуйидаги кафолатлари мавжуд.

Давлат кичик ва ҳусусий тадабиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларига риоя этилишини кафолатлайди, эркин рақобат учун шарт – шароит яратади, моддий, молиявий, меҳнатга оид ва бошқа ресурслардан фойдаланишда тенг имкониятларни таъминлайди.

Кичик ва ҳусусий тадабиркорлик субъектлари хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга оширишда ўз ташаббуси билан қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳар қандай қарор қабул қилиш мумкин.

Кичик ва ҳусусий тадабиркорлик субъектлари фаолиятининг хизмат ёки тижорат сири бўлмаган ахборотларнинг ҳимоя қилиниши кафолатланади. Давлат органлари ва бошқа органларнинг улардаги мансабдор шахслар ва ходимларнинг қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, кичик ва ҳусусий тадабиркорлик субъектлари фаолиятига аралашуви ман этилади.

II. Кичик ва ҳусусий тадабиркорликни ривожлантиришни давлат томонидан рағбатлантиришнинг асосий йўналишларига:

2.1. Кичик ва ҳусусий тадабиркорликни шакллантириш, ривожлантириш жараёнларини тартибга солиш ва рағбатлантириш давлат томонидан норматив – ҳуқуқий асосини такомиллаштириш, инфраструктурани шакллантириш ҳамда

кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолияти учун шарт – шароит яратиш асосида иқтисодий таъсир кўрсатиш йўли билан амалга оширилади.

2.2. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўз ваколатлари доирасида:

2.2.1. Кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун маҳаллий солиқлар ва йиғимлар бўйича имтиёзлар белгилайдилар;

2.2.2. Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг ҳудудий дастурларини ишлаб чиқадиладар.

2.2.3. Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини аниқлайдилар.

2.3 Ўзбекистон Республикасида кичик ва хусусий тадбиркорликни қўллаб – қувватлаш фондлари уларга қуйидаги хизматларни кўрсатади:

- ❖ кредитлар, шу жумладан имтиёзли кредитлар бериш асосида инвестиция лойиҳаларни молиявий таъминлаш;
- ❖ устав сармоясида иштирок этиш;
- ❖ маслаҳат ва ахборот хизматлари кўрсатиш шаклида техник жиҳатдан кўмаклашиш;
- ❖ инфраструктурани ривожлантиришга кўмаклашиш;
- ❖ олинаётган кредитлар учун кафолатлар, мажбуриятлар ва кафилликлар бериш йўли ҳамда қўллаб – қувватлашнинг бошқа шакллари билан кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларини ривожлантиришни рағбатлантириш учун шарт шароит ҳосил қилади.

2.4. Кичик ва хусусий тадбиркорликни ахборот соҳасида қуйидаги йўналишлар бўйича қўллаб – қувватланади.

Давлат бошқарув органлари кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларини иқтисодий, ҳуқуқий, статистика, ишлаб чиқариш технологияга оид ва самарали фаолият юритиш учун керакли бошқа ахборотлар билан

таъминлаш чора – тадбирларини ишлаб чиқарадилар ва амалга оширадилар.

Кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларига ахборот хизмати кўрсатиш қонун ҳужжатларида назарда тутилган имтиёзли шартларда амалга оширилади.

2.5. Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни ишлаб чиқариш – технология жиҳатидан қўллаб – қувватлаш

Давлат бошқарув органлари кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари замонавий ускуна технологиялар олишига, технопарклар, лизинг корхоналари, бизнес – инкубаторлар, ишлаб чиқариш - технология марказлари ва инфраструктуранинг бошқа объектлари тармоғини барпо этишга ёрдам бериш юзасидан тадбирлар ишлаб чиқиши ва амалга оширилишини таъминлайдилар, ихтисослашган улгуржи бозорлар, ярмаркалар барпо этиш ва ташкил этишда ёрдамлашадилар.

2.6. Қишлоқдаги кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларига энергия таъминоти манбаини ишлатишга бериладиган имтиёзлар.

Энергия таъминоти манбаидан фойдаланишда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчилари учун белгиланган имтиёзли таърифлар қишлоқдаги кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларига ҳам таалуққидир.

2.7. Кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларини имтиёзли кредитлаш.

Кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлаш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда, қарз олувчининг қарзни тўлашга қодирлигини ва таваккал қилиш даражасини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларини имтиёзли кредитлашни махсус фондлар, ихтисослаштирилган агентликларнинг суғурта полиси асосида амалга оширадилар.

2.8. Кичик ва хусусий тадбиркорликни суғурта йўли билан ҳимоя қилиш.

Кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларини суғурталашни суғурта ташкилотлари амалга оширадилар.

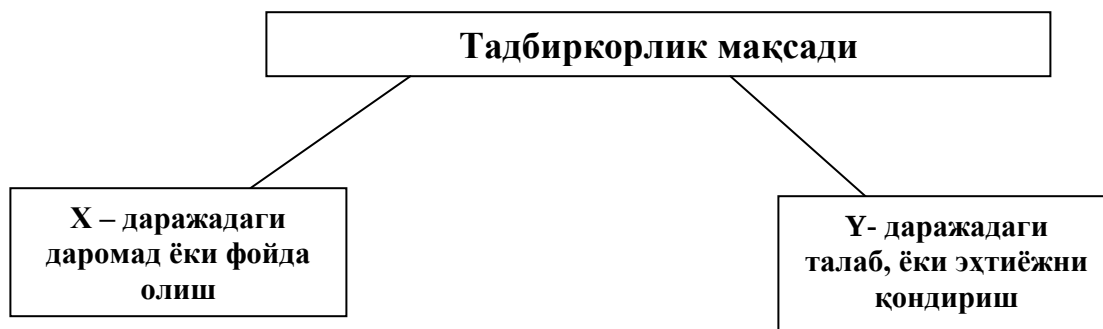
Тадбиркорлик таваккалчиларидан ҳамда кредитлар қопланмаганлиги учун қарздорни жавобгарликдан имтиёзли шартларда суғурта йўли билан ҳимоя қилиш ихтисослаштирилган суғурта агентликлари ва бошқа суғурта ташкилотлари томонидан таъминланади.

Кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларини суғурта қилишни амалга ошираётган суғурта ташкилотлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда имтиёзлардан фойдаланадилар.

3.5. Тадбиркорлик фаолияти самарадорлиги мезони ва кўрсаткичлари

«Самарадорлик» сўзи натижа деган маънони билдиради. Иқтисодиётда ижтимоий – иқтисодий самарадорликни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Тадбиркорликнинг ижтимоий – иқтисодий самарадорлигида унинг пировард мақсад даражаси ифодаланади.

Тадбиркорликнинг мақсадини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги фаолият натижасини таққослаш орқали аниқланади.

Тадбиркорликнинг ижтимоий самарадорлиги бир томондан, унинг аъзоларини ижтимоий ҳолати даражаси (даромади, саломатлиги, маданий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш (ижтимоий ҳимояси));

Иккинчи томондан, фаолият натижасида «У» мақсадни бажаришда ўз

ифодасини топади.

Амалиётда тадбиркорликнинг самарадорлигини аниқлаш учун рентабеллик, меҳнат унумдорлиги, маблағларнинг айланиш тезлиги, харажатларни ёки капитални қоплаш муддати каби кўрсаткичлар ишлатилади.

Ушбулар билан бир қаторда тадбиркорликни иқтисодий самарадорлигини таҳлил қилиш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш тавсия қилинади.

Тадбиркорликнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари қуйидаги 3.4.1. жадвалда келтирилган.

3.4.1 - жадвал

Тадбиркорликнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил қилишда ишлатиладиган кўрсаткичлар тизими.

№	Кўрсаткичлар номи	Аниқлаш усуллари	Модул шакли
1.	Жорий ликвидлик коэффициенти ($K_{ж.л.}$)	Айланма маблағлар ($A_{ij} M$) ----- қиска муддатли(жорий) мажбуриятлар ($K(KMM)$)	$K_{ж.л.} = \frac{\sum A_{ij} M}{\sum KMM}$
2.	Молиявий карамлик коэффициенти ёки қарздорлик, маблағ билан таъминланиш коэффициенти ($K_{ж.л.}$)	Қарзга олинган капитал (KK) ----- Хусусий капитал (XK)	$K_{м.к.} = \frac{\sum KK}{\sum XK}$
3.	Молиявий барқарарлик коэффициенти ($K_{м.бар.}$)	Хусусий капитал (XK)+Ўзоқ муддатли қарзлар ($УМк$) ----- активларнинг ўртача йиллик қиймати ($\overline{AK}$)	$K_{м.бар.} = \frac{\sum XK + \sum УМк}{\sum \overline{AK}}$
4.	Мулк мустақиллиги коэффициенти ($K_{м.м.}$)	Хусусий капитал (XK) ----- активларнинг ўртача йиллик қиймати ($\overline{AK}$)	$K_{м.м.} = \frac{\sum XK}{\sum \overline{AK}}$
5.	Капитални манёвр (ҳаракатчанлик) коэффициенти ($K_{к.м.}$)	Ҳаракатдаги (ишчи) капитал ($ИК$) ----- хусусий капитал (XK)	$K_{к.м.} = \frac{\sum ИК}{\sum XK}$
6.	Тўлов қобилияти коэффициенти($K_{т.к.}$)	Ўз маблағлари ($Ў.М.$) ----- Умумий мажбуриятлар ($У.М.$)	$K_{т.к.} = \frac{\sum \overset{/}{У} M}{\sum УМ}$

Таянч иборалар: бизнес, бизнесмен, тадбиркор, тадбиркорлик, ишбилармон.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Бизнес сўзи нимани англатади?
2. Тадбиркорликнинг моҳиятини ёритиб беринг?
3. Бизнесмен ким?
4. Тадбиркор деб кимни тушунаси?
5. Тадбиркорлик қандай шароитларда вужудга келади?
6. Тадбиркорлик шакллари?
7. Тадбиркорлик турлари?
8. Тадбиркорликнинг функциялари?
9. Тадбиркорликнинг субъектлари?
10. Тадбиркорликнинг умумий қоидалари?
11. Тадбиркорлик ҳуқуқлари?
12. Тадбиркорлик мажбуриятлари?
13. Тадбиркорлик масъулияти?
14. Тадбиркорликни қўллаб қувватлаш йўналишлари?
15. Тадбиркорлик фаолияти самарадорлиги мазмуни ва кўрсаткичлари?
16. Республикамизда солиқ юкини енгиллаштириш бўйича қандай ишлар амалга оширилмоқда?
17. Мамлакатимиз хўжалик субъектларига берилган қўшимча солиқ ва божхона имтиёзларини тушунтиринг.
18. Иқтисодий ўсишни таъминлашда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг аҳамиятини изоҳланг.
19. Мамлакатимизда бандлик муаммосини ҳал этишда кичик бизнес имкониятларини тушунтиринг.
20. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш аҳолининг даромадлари ва фаровонлигини оширишга қандай таъсир кўрсатмоқда?

4-Маъруза. САВДОНИНГ ХЎЖАЛИК МЕХАНИЗМЛАРИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

- 4.1. Хўжалик механизми тушунчаси ва унинг моҳияти**
- 4.2. Савдонинг хўжалик механизмининг элементлари, ўзига хос хусусиятлари ва муаммолари**
- 4.3. Бозор иқтисодиёти шароити савдо хўжалик механизмини такомиллаштириш йўналишлари**

4.1. Хўжалик механизми тушунчаси ва унинг моҳияти

Ҳар қандай миллий иқтисодиёт табиий ресурслари, ишчи кучи, техналогия, зарурий тадбиркорлик ва бошқарув кўникмаларидан иборат механизмдан ташкил топади.

Жамиятнинг асосий мақсади инсон эҳтиёжлари келажагини кўра билиш ва қондиришдан иборат. Бу эса товар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айрибошлаш орқали амалга ошади. Ушбу вазифаларни максимал самарали бажариш учун капитал ва менижмент зарур бўлади. Иқтисодиётни истеъмолчилар, товар ва хизматларни ишлаб чиқарувчилар ва давлат ҳаракатга келтиради. Унинг хўжалик механизми орқали амалга ошади.

Хўжалик механизми деганда назарий жихатдан (жамият барча соҳаларидаги фаолиятларидаги фаолиятларни) амалга ошириш ва тартипга солиш учун ишлатиладиган ташкилий-иқтисидий шакл ва усуллар йиғиндисига тушунамиз.

Конкрет шароитда хўжалик механизми - бу ташкилий тузулмалар (таркиб), хўжалик юритиш шакллари, бошқарув усуллари, ҳуқуқий нормалар мажмуаси орқали иқтисодий қонунлар талабларини жамият томонидан ишлатиш. Хўжалик механизмининг элементларига қўйидагилар киради: режалаштириш, бошқарувни ташкилий(таркиб) тузулмаси, баҳо, ҳуқуқий нормалар, воситалар (солиқ, кредит, санкциялар, тўловлар, бюджетга, иш ҳақи, рағбатлантириш фонди).

Хўжалик механизми ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизими ичида амал қилади. Шу сабабли, хўжалик механизми моҳиятини қўйидагича мақсадга ифодалаш мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Хўжалик механизми моҳияти хўжалик субъектларини тававрлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол қилиш жараёндаги иқтисодий фаолиятларини ягона алоқалар тизимида келтиришда номоён бўлади. Ушбу жараёнда хўжалик механизми бир қатор функцияларини бажаради. Уларга баҳолаш ташкилий-бошқарув, тақсимлаш, айрибошлаш, истеъмол таркибини шакллантириш, рағбатлантириш, такрор ишлаб чиқариш иштирокчиларини жамиятдаги иштимой ва иқтисодий жавобгарлигини тامينлаш кабиларини киритиш мумкин. Юқоридагилардан келиб чиқиб хўжалик механизмини ижтимоий-иқтисодий муносабатлар билан ўзаро боғлиқлигини қўйидагича ёритиш зарур.

Биринчидан, ишлаб чиқариш муносабатлари соҳаси билан алоқаси.

Ушбу соҳада хўжалик механизми ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлган барча иқтисоди муносабатларни қамраб олади. Масалан:

- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш бўйича муносабатлар;
- ишлаб чиқариш корхоналарини тармоқлар, регион, давлат ва давлатлараро миқёсида кооперациялашриш муносабатлари;
- табиий, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланиш муносабатлари;
- инвестициялаш муносабатлари;
- маҳсулотларни баҳолаш муносабатлари ва ҳакозолар.

Иккинчидан, тақсимот соҳасидаги муносабатлар:

- табиий бойликлар, меҳнат, моддий ресурсларни хўжалик субъектлари ўртасида тақсимлаш (бу тақсимот пул даромадларини, ишчи кучини, моддий техник қувватларни ва табиий бойликларни тақсимлашда ўз ифодасини топади);

- давлат ва хўжалик субъектлари ўртасида даромадларни тақсимлаш;
- хўжалик субъектлариаро, улар ичида, яъни хўжалик субъектлари ва ишчи хизматчилар, акционерлар ўртасида даромад тақсимои ва бошқалар.

Учинчидан, айрибошлаш жараёнидаги муносабатлар.

Тўртинчидан, истеъмол соҳасидаги муносабатлар.

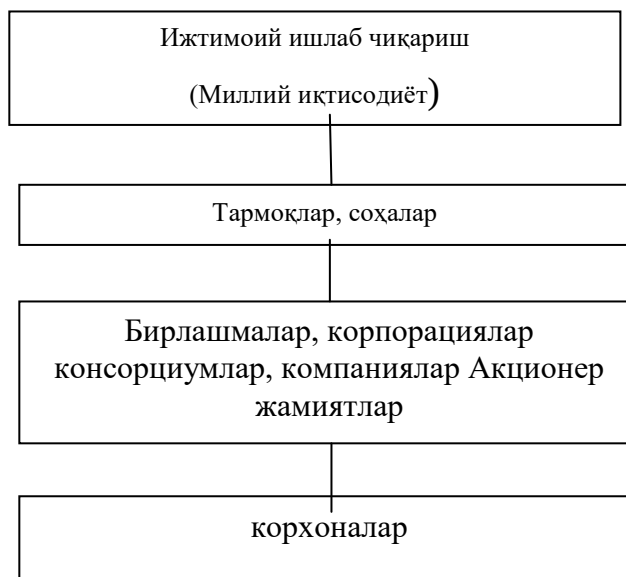
Ушбу муносабатлар бир-бири билан тигиз боғлиқ бўлиб, бир бирига қўшилиб кетади, бири-бирига айланади.

Бу тўрт хил муносабатлар макроиқтисодий, мезоиқтисодий ва микроиқтисодий даражаларда намоён бўлади.

Масалан, макроиқтисодий даражада хўжалик механизм жамиятни бошқариш билан боғлиқ функцияларни бажаради.

Миллий иқтисодиётни ишлаб чиқариш таркибини (4.1.1-чизмада) ва жамиятнинг хўжалик муҳанизмининг тузилишини (4.1.2-чизма) ифода қилиш мумкин.

4.1.1 - чизма

Тармоқлар ва соҳаларни 4 хил катта гуруҳларга бўлиш мумкин.

Биринчиси - ўз ичига табиий бойликларни, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини, дарёлар, денгизлар, океанлар, ўрмон ресурсларини ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқариш саноатларига етказувчи тармоқлар.

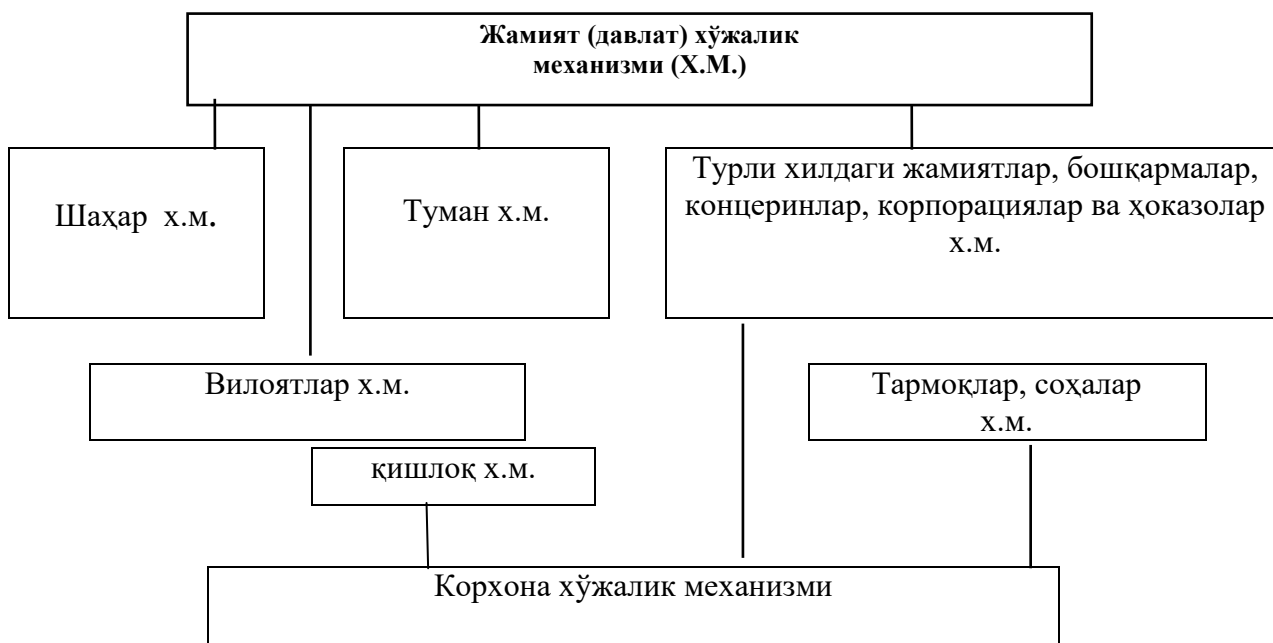
Иккинчиси - табиий бойликларни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини дарёлар, денгизлар, океанлар, ўрмон ресурсларини қайта ишлаб чиқарувчи тармоқлар.

Учинчиси - биринчи ва иккинчи гуруҳдаги тармоқларга хизмат кўрсатувчи тармоқлар (транспорт, алоқа, коммунал хўжалик, савдо-сотик, тижорат, таъминот кабилар).

Тўртинчиси - бошқарув, юриспруденция, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқа аҳолига хизмат кўрсатувчи соҳалардан иборатдир.

Бу даражада вазирликлар, комитетлар ва бошқа таркибий тузилмалар тузилади, давлат миққоёсида программалаштириш, режалаштириш, давлат мулкидаги корхоналарни бошқариш, жамиятдаги иқтисодий муносабатларни тартибга солиш, пул муомаласини таъминлаш, кредит, солиқ тизимларини ишга солиш, давлат буюртмаларини бажариш, таълим, соғлиқни сақлаш, муҳофизат, ташқи алоқаларни таъминлаш ва бошқа ишлар амалга оширилади.

4.1.2. – чизма

Мезоиктисодий даражада тармоқлараро ва соҳалараро муносабатлар

амалга оширилади. Ушбу алоқалар олди-сотди шартномалари асосида алоҳида таркибий тузилмалар яратилмасдан амалга оширилади. Айрим ҳоллардатармоқлараро бирлашмалар ёки корпорациялар тузилиши мумкин.

Микроиқтисодий даражада – хўжалик субъектларни хўжалик механизми назарда тутилмоқда.

4.2. Савдонинг хўжалик механизмининг элементлари, ўзига хос хусусиятлари ва муаммолари

Бозор иқтисодиёти шароитида савдо корхоналари фаолиятини ўрганиш, илмий тадқиқотлар ўтказиш, унинг муаммоларини аниқлаш, уларни ечимини топиш каби ишлар мураккаб жараён бўлиб, уларни ҳал қилиш учун қуйидагилардан келиб чиқиш зарур деб ҳисолаймиз.

Биринчидан, савдонинг келиб чиқиши, моҳиятини илмий асослаган ҳолда ёритиш.

Иккинчидан, савдонинг жамиятдаги тутган ўрни, аҳамиятини аниқлаб олиш.

Учунчидан, савдода вужудга келадиган иқтисодий, ташкилий ва бошқариш муаммоларини аниқлаб олиш. Бу эса ўз вақтида савдо жараёнидаги иқтисодий муносабатларини, унинг хўжалик механизмини чуқур билишни тақозо қилади.

Тўртинчидан, савдони ташкил қилиш жараёни, савдо корхоналари ва шахобчалари фаолиятининг ҳолатини ривожлантириш тенденцияларни ўрганиш.

Бешинчидан, савдони ташкил қилишни чет эл илғор тажрибаларини таҳлил қилиш, уларни ижобий ва Республикамиз иқтисодиётига мос томонларидан фойдаланиш масалаларни ёритиш кабилардир.

Ташкилий-таркибий тузилиши нуқтаи назардан жаҳон амалиётида савдо бир-биридан фарқланадиган ҳар хил шаклларга ва турларга бўлинади.

Мулк шаклидан келиб чиқиб савдо хусусий, жамоавий (кооператив, акциядор) давлат ва аралаш шаклларга бўлинади.

Товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга қарабсилжиш нуқтаи назаридан улгуржи ва чакана савдога турланади.

Худудий ташкилланиш жиҳатидан ташқи ва ички савдога бўлинади.

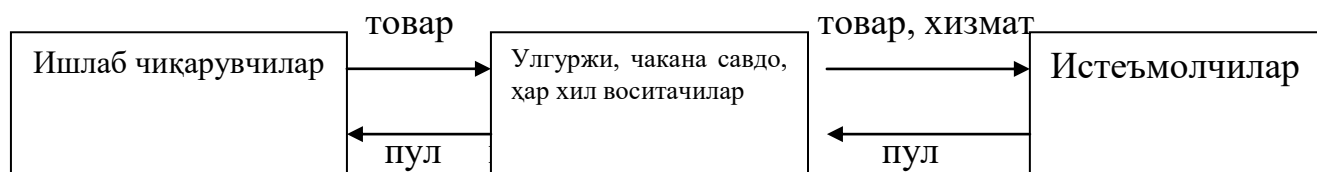
Ушбулардан ташқари улгуржи ва чакана савдо ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари, товар бўйича ихтисослашиши, савдо шахобчаларининг типланиши, товарларни сотишни такомиллаштириш усулларга қараб ҳар хил бўлади. Масалан:

1. Улгуржи савдо универсал, ихтисослашган, улгуржи воситачилар, харид қилувчи марказлар, биржалар ва ҳакозолардан ташкил топади.

2. Чакана савдо универсал, франшиза, супермаркет, гипермаркет, маркет, ихтисослашган озиқ-овқат, посилка орқали савдо, магазиндан ташқари, яъни кўчма савдо, савдо уйлари, савдо марказлари, ўз-ўзига хизмат қилиш савдо шахобчалари, бозор савдоси, ларёклар, киосклар, павилионлар, савдо автоматлари ва ҳакозоларга турланади.

Савдонинг ҳўжалик механизми, унинг жамиятдаги тутган ўрни, хусусиятлари, бажарадиган функцияларидан келиб чиқади.

Савдо бозор иқтисодиётининг таркибий ажралмас қисми бўлмиш «Бозор»нинг бир соҳаси сифатида истеъмол товарларини ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга олди-сотди жараёни орқали етказишдек мукамал функцияни бажаради. Бу жараённи қуйдагича ифодалаш мумкин.

Савдо жараёнида бозорнинг барча элементлари иштирок этади, яъни таклиф, баҳо ва талаб. Савдода рақобат орқали бу элементлар мувофиқлаштирилади.

Ушбу жараёнда савдо жамият иқтисодиётининг кўп тармоқлари ва ҳар хил истеъмолчилар билан иқтисодий алоқага чиқади, ўзининг бошқарув ташкилий тузилмаларини тузади, савдонинг турлари (улгуржи, чакана каби) шахобчалари ҳар хил воситачилар вужудга келади.

Бу жараёнда аҳолига товар сотиш билан бир қаторда товарларни сотиш, уйларига етказиш, истеъмолни ташкил қилиш билан боғлиқ бўлган хизмат амалга оширилади. Савдога хос тадбиркорлик ривожланади, алоҳида воситачилар гуруҳи вужудга келади. Молиявий субъектлар билан алоқалар ўрнатилади, иқтисодий-молиявий воситалар ишлатилади.

Олди-сотди жараёнига боғлиқ ҳуқуқий воситалар ва нормалар ўз аксини топади.

Ушбу жараёнда ижтимоий воситалар ишга тушади, психологик муҳитлар яратилади ва ҳ.к.

Ва ниҳоят, товар – пул муомаласи билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий, молиявий, ҳуқуқий ва психологик муносабатлар шаклланади.

Шундай қилиб, савдонинг хўжалик механизми, жамият хўжалик механизмининг ажралмас қисми, уни ҳаракатлантирувчи актив восита сифатида намоён бўлади.

Савдонинг хўжалик механизми – унинг фаолияти учун зарур бўлган бошқарув учун усуллари, ташкилий тузилмаси, конкрет хўжалик юритиш шакллари, ҳуқуқий, психологик восита ва нормалар мажмуасидир.

Савдонинг хўжалик механизми қуйидаги элементлардан ташкил топади.

Биринчидан, савдони ташкил қилиш шакллари, савдо корхонаси ва тадбиркорликнинг шакл ва турлари, уларнинг ихтисослашиши, кооперативлашиши, асоциациялашуви ва ҳокозолар.

Иккинчидан, уни бошқариш таркиби, усул ва шакллари. Бу элемент иқтисодий муносабатларни бошқарув аспектига тегишли бўлиб, ишлаб чиқаришга таъсир қилиш учун ишлатиладиган маъмурий ва иқтисодий

усулларни ўз ичига олади.

Учунчидан, савдонинг давлат органлари ва иқтисодиётнинг бошқа субъектлари билан молиявий, кредит, пул муносабатлари, олди-сотди ва хўжалик алоқалари.

Тўртинчидан, савдода ишлатиладиган иқтисодий рағбатлантириш шакллари, усуллари, иқтисодий дастаклар (баҳо, иш хақи, фойдалар каби).

Бешинчидан, савдо фаолиятини тартибга солишни ҳуқуқий шакл ва усуллари. ҳуқуқий қонунлар, давлат органларининг норматив ҳужжатлари, кўрсатмалари, савдо ташкилотлари ва корхоналарнинг низоми, устави ва ҳоказлар.

Олтинчидан, савдо муносабатларига таъсир қилувчи социал-психологик омиллар.

Еттинчидан, давлатнинг иқтисодий сиёсати. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ўзбекистон Республикаси давлатининг иқтисодий сиёсатининг асосини бешта устувор йўналишлари ташкил қилади. Уларнинг асосий мазмуни қуйидагиларда ўз ифодасини топади.

- 1. Иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги.**
- 2. Давлат бош ислоҳатчи.**
- 3. Қонун ва Конституциянинг устуворлиги.**
- 4. Кучли ижтимоий сиёсат юргизиш.**
- 5. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш.**

Бу тартиб ва қоидалар савдо иқтисодиётида ўз ифодасини топади ва унинг фаолиятини йўналтиради.

Саккизинчидан, рақобат, журъат, хавфсизлик, тижорат, сирларининг шакл ва усуллари.

4.3. Бозор иқтисодий шароити савдо хўжалик механизмини такомиллаштириш йўналишлари

Бозор механизми деганда назарий жиҳатдан (жамият барча соҳаларидаги иш фаолиятларни) амалга ошириш ва тартибга солиш учун ишлатиладиган ташкилий-иқтисодий шакллар, ҳуқуқий нормалар, иқтисодий дастаклар ва бошқарув усулларининг мажмуасига тушунамиз.

Конкрет шароитда бозор механизми – бу ташкилий тузилмалар (таркиб), хўжалик юритиш шакллари, бошқарув усуллари, ҳуқуқий нормалар ва иқтисодий дастаклар мажмуаси орқали иқтисодий қонунлар талабларини жамият томонидан ишлатишдир. Бозор механизмининг элементларига қуйидагилар киради: режалаштириш, бошқарувни ташкилий(таркиб) тузулмаси, баҳо, ҳуқуқий нормалар, воситалар (солиқ, кредит, санкциялар, бюджетга тўловлар, иш ҳақи, рағбатлантириш фонди).

Бозор механизми моҳияти бозор субъектларини товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол қилиш жараёндаги иқтисодий фаолиятларининг ягона алоқалар тизимида намоён бўлади. Ушбу жараёнда бозор механизми бир қатор функцияларини бажаради. Уларга ташкилий-бошқарув, тақсимлаш, айрибошлаш, истеъмол таркибини шакллантириш, баҳолаш, рағбатлантириш, такрор ишлаб чиқариш иштирокчиларини жамиятдаги ижтимоий ва иқтисодий жавобгарлигини таъминлаш кабиларини киритиш мумкин. Юқоридагилардан келиб чиқиб, бозор механизмини ижтимоий-иқтисодий муносабатлар билан ўзаро боғлиқлигини қуйидагича ёритиш зарур.

Биринчидан, ишлаб чиқариш муносабатлари соҳаси билан алоқаси. Ушбу соҳада бозор механизми ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлган барча иқтисоди муносабатларни қамраб олади:

- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш бўйича муносабатлар;
- ишлаб чиқариш корхоналарини тармоқлар, ҳудудлар, давлат ва

давлатлараро миқёсида кооперациялаштириш муносабатлари;

- табиий, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланиш муносабатлари;
- инвестициялаш муносабатлари;
- маҳсулотларни баҳолаш муносабатлари ва ҳоказолар.

Иккинчидан, тақсимот соҳасидаги муносабатлар:

- табиий бойликлар, меҳнат, моддий ресурсларни бозор субъектлари ўртасида тақсимлаш (бу тақсимот пул даромадларини, ишчи кучини, моддий техник қувватларни ва табиий бойликларни тақсимлашда ўз ифодасини топади);
- давлат ва бозор субъектлари ўртасида даромадларни тақсимлаш;
- бозор субъектлариаро, улар ичида, яъни бозор субъектлари ва ишчи хизматчилар, акционерлар ўртасида даромад тақсимоти ва бошқалар.

Учинчидан, айрибошлаш жараёнидаги муносабатлар.

- савдони ташкилий тузилмаларини шакллантириш ва савдо менежменти билан боғлиқ муносабатлар;
- савдо фаолиятини тартибга солувчи воситалар, иқтисодий дастаклардан фойдаланишда вужудга келадиган ҳолатлар;
- товар ишлаб чиқарувчилар билан шартномавий муносабатлар;
- улгуржи савдо, биржалар, воситачилар, чакана савдо корхоналарининг ўзаро муносабатлари;
- рақобатчилар билан муносабатлар.

Тўртинчидан, истеъмол соҳасидаги муносабатлар.

- маркетингни ташкил қилиш билан боғлиқ муносабатлар (таклиф ва талабни ўрганиш, реклама, товарларни сотиш, баҳосини шакллантириш);
- олди-сотди жараёнида аҳолига хизматни ташкил қилиш билан боғлиқ муносабатлар;

- рационал истеъмолни шакллантириш билан боғлиқ муносабатлар.

Ушбу муносабатлар бир-бири билан тиғиз боғлиқ бўлиб, бир-бирига кўшилиб кетади, бири-бирига айланади.

Бу тўрт хил муносабатлар макроиктисодий, мезоиктисодий ва микроиктисодий даражаларда намоён бўлади.

Масалан, макроиктисодий даражада бозор механизм жамиятни бошқаришни ташкилий тузулмаси ва уларни бажарадиган функциялари билан тиғиз боғлиқ бўлиб, унинг ҳаракати ташкилий тузулмалар орқали тартибга солинади.

Бизнинг фикримизча, тармоқлар ва соҳаларни 4 хил катта гуруҳларга бўлиш лозим.

Биринчиси — ўз ичига табиий бойликларни, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини, дарёлар, денгизлар, океанлар, ўрмон ресурсларини ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқариш саноатларига етказувчи тармоқлар.

Иккинчиси — табиий бойликларни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини дарёлар, денгизлар, океанлар, ўрмон ресурсларини қайта ишлаб чиқарувчи тармоқлар.

Учинчиси — биринчи ва иккинчи гуруҳдаги тармоқларга хизмат кўрсатувчи тармоқлар (транспорт, алоқа, коммунал хўжалик, савдо-сотиқ, тижорат, таъминот кабилар).

Тўртинчиси — бошқарув, юриспруденция, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқа аҳолига хизмат кўрсатувчи соҳалардан иборатдир.

Бу даражада вазирликлар, қўмиталар ва бошқа таркибий тузилмалар тузилади, давлат миқёсида программалаштириш, режалаштириш, давлат мулкидаги корхоналарни бошқариш, жамиятдаги иқтисодий муносабатларни тартибга солиш, пул муомаласини таъминлаш, кредит, солиқ тизимларини ишга солиш, давлат буюртмаларини бажариш, таълим, соғлиқни сақлаш, муҳофафиз, ташқи алоқаларни таъминлаш ва бошқа ишлар амалга оширилади.

Мезоиктисодий даражада тармоқлараро ва соҳалараро муносабатлар амалга оширилади. Ушбу алоқалар олди-сотди шартномалари асосида алоҳида таркибий тузилмалар яратилмасдан амалга оширилади. Айрим ҳолларда тармоқлараро бирлашмалар ёки корпорациялар тузилиши мумкин.

Микроиктисодий даражада – хўжалик субъектларнинг (корхона) бозор механизми назарда тутилмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида савдо корхоналари фаолиятини ўрганиш, илмий тадқиқотлар ўтказиш, унинг муаммоларини аниқлаш, уларнинг ечимини топиш каби ишлар мураккаб жараён бўлиб, уларни ҳал қилиш учун қуйидагилардан келиб чиқиш зарур деб ҳисоблаймиз:

Биринчидан, савдонинг келиб чиқиши, моҳиятини илмий асослаган ҳолда ёритиш.

Иккинчидан, савдонинг жамиятдаги тутган ўрни, аҳамиятини аниқлаб олиш.

Учинчидан, савдода вужудга келадиган иқтисодий, ташкилий ва бошқариш муаммоларини аниқлаб олиш. Бу эса ўз вақтида савдо жараёнидаги иқтисодий муносабатларни, унинг иқтисодий механизмини чуқур билишни тақозо қилади.

Тўртинчидан, савдони ташкил қилиш жараёни, савдо корхоналари ва шахобчалари фаолиятининг ҳолатини ривожлантириш тенденцияларини ўрганиш.

Бешинчидан, савдони ташкил қилишнинг чет эл илғор тажрибаларини таҳлил қилиш, уларни ижобий ва Республикамиз иқтисодиётига мос томонларидан фойдаланиш масалаларни ёритиш кабилардир.

Ташкилий-таркибий тузилиши нуктаи назардан жаҳон амалиётида савдо бир-биридан фарқланадиган ҳар хил шаклларга ва турларга бўлинади.

Мулк шаклидан келиб чиқиб, савдо хусусий, жамоавий (кооператив, акциядор) давлат ва аралаш шаклларга бўлинади.

Товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга қараб силжиш нуқтаи назаридан улгуржи ва чакана савдога турланади.

Ҳудудий ташкилланиш жиҳатидан ташқи ва ички савдога бўлинади.

Ушбулардан ташқари, улгуржи ва чакана савдо ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари, товар бўйича ихтисослашиши, савдо шаҳобчаларининг типланиши, товарларни сотишни такомиллаштириш усулларга қараб ҳар хил бўлади. Масалан:

1. Улгуржи савдо универсал, ихтисослашган, улгуржи воситачилар, харид қилувчи марказлар, биржалар ва ҳоказолардан ташкил топади.

2. Чакана савдо универсал, франшиза, супермаркет, гипермаркет, маркет, ихтисослашган озиқ-овқат, посилка орқали савдо, магазиндан ташқари, яъни кучма савдо, савдо уйлари, савдо марказлари, ўз-ўзига хизмат қилиш савдо шаҳобчалари, бозор савдоси, ларёклар, киосклар, павилионлар, савдо автоматлари ва ҳоказоларга турланади.

Савдода бозор механизмининг элементларининг асоси бўлиб, уни ташкиллаштиришнинг ҳуқуқий базаси ҳисобланади. Шу сабабли Ўзбекистон Республикасида эса бундай қонун қабул қилинмаган. Дунёнинг кўп давлатларида «Савдо тўғрисида» қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатлар мавжуд. Шу боис биз илмий тадқиқотимиз доирасида «Савдо фаолияти тўғрисида» қонун лойиҳасини ЎзР Олий Мажлисининг саноат, савдо ва қурилиш бўйича қонунчилик палатасининг таклифига биноан, ишлаб чиқдик, у қонунчилик палатага топширилди ва Олий Мажлисда кўриб чиқиш учун қабул қилинди¹².

Лойиҳани тайёрлашда олимлар ва етук мутахассислар фикрини ўрганиш мақсадида анкета сўрови ўтказилган. Анкета сўровига иқтисодчи ва ҳуқуқшунос олимлар, СамИСИ профессор-ўқитувчилари, савдонинг етук мутахассислари, вилоят савдо-саноат палатаси мутахассислари, солиқ

¹² Лойиҳа иштирокчилари: и.ф.д. проф., М.Қ.Пардаев, проф. Б.А.Абдукаримов, и.ф.н. Н.А.Камилова, и.ф.н. Т.С.Шарипов, и.ф.н. Ф.Б.Абдукаримовлар.

инспекцияси ходимлари жалб қилинган.

Сўров натижалари бўйича 100,0 % иштирокчилар қонун зарурлигини таъкидлаб, улардан 84,0 % қонун савдони ривожлантириш ва савдо хизматини такомиллаштиришга; 73,0 % истеъмол товарларини сифатини яхшилашга, ассортиментини кенгайтиришга; 58,0 % савдо ходимларини касбий маҳоратини оширишга олиб келишини таъкидлашган.

Савдонинг бозор механизмини ёритар эканмиз, Ўзбекистонда тарихан савдо соҳасида етарли ўрин эгаллаб келган, қишлоқ аҳолисининг истеъмол товарларига бўлган талабини 80-90 фоизга таъминлаб келган матлубот кооперацияси фаолиятига баҳо бермай, ушбу соҳани ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий механизмини такомиллаштириш масалаларига тўхталиб ўтмасдан бўлмайди.

Ушбу масалани кўришда, шуни таъкидлаш жоизки, матлубот кооперациясининг илмий-назарий ва амалий муаммоларини ўрганишга чет эл иқтисодчи олимлари, шу жумладан, МДХнинг барча давлатларида эътибор қаратиб, илмий-тадқиқот ишлари олиб боришмоқда, илмий ва оммабоп адабиётлар чоп этилиб келаётган бир вақтда Ўзбекистонда матлубот кооперациясининг муаммолари илм аҳлининг назаридан четда қолмоқда. Ушбу соҳанинг муаммоларига журъат қилиб қўл ўрганлар санокли. Улар қаторига и.ф.д., Ш.Ж.Эргашходжаевани мисол келтириш мумкин¹³.

Илмий ва оммабоп адабиётларда ҳамда айрим қонуний ҳужжатларда «Кооперация» ва «Матлубот кооперацияси» терминларига ҳар хил таърифлар берилади. Ушбу масалага биз ўз қарашларимизни қисқача ёритиб ўтамиз.

Кооперация латинчи «cooperatio» сўзидан келиб чиқиб, ҳамкорлик

¹³ Ш.Ж.Эргашходжаева: 1.1. «Матлубот кооперацияси корхоналарида маркетинг ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш» («Ўзбекбирлашув акционерлик компанияси мисолида) и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Т.: ТДИУ. – 1999.; 1.2. «Бозор рақобати шароитида қишлоқ жойларда кооперацияни ривожлантиришнинг маркетинг стратегияси» и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент, ТДИУ. 2007.; 1.3. «Қишлоқ жойларда кооперацияни ривожлантиришнинг маркетинг стратегияси». Монография. Т.: «Фан», 2006.

қилиш, биргаликда ишлаш маъносини билдиради.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «кооперация»га қуйидагича таъриф берилган: 1. «Ўзаро боғланган ишлаб чиқариш процессида ёки саноат тармоқларида кишиларнинг ёки ташкилотларнинг ҳамкорлик асосида ишлашни ташкил этиш формаси.

2. Пайчилардан тушган маблағ асосида тузилган савдо-сотиқ ёки ишлаб чиқариш корхонаси, жамияти»¹⁴.

Русча-ўзбекча луғатда – «бирлашиб ишлаш, ҳамкорлик, кооператив асосида тузилган ишлаб чиқариш, савдо ташкилотлари» деб таърифланган¹⁵. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «Матлубот кооперацияси – аҳоли эҳтиёжларини таъминлаш учун тузилган кооперация» деб таърифланган¹⁶.

Чет тиллари луғатида – «кооператив лотинча «cooperatio» сўзидан олиниб ҳамкорлик мазмунини англатиши ва шахсларнинг ишлаб чиқариш маҳсулотларини сотиш, товарлар ва хизматларни сотиб олиш, истеъмол қилиш, уй-жойларини қуриш, ишлатиш ва бошқа соҳаларда ўз хоҳишлари билан бирлашиб тузган хўжалик субъекти сифатида изоҳланган¹⁷.

«Ўзбек совет энциклопедияси»да кооперация қуйидагича таърифланган:

1. Меҳнатни ташкил қилиш шакли, бунда кишилар маълум бир ишни ёки бир-бири билан боғлиқ бўлган хилма-хил ишни бажариш учун биргаликда меҳнат қиладилар.

2. Ишчилар, майда ҳунармандлар, деҳқонлар, хизматчиларнинг оммавий ихтиёрий уюшмаси¹⁸.

Қисқача иқтисодий луғатда эса матлубот кооперациясига кенгроқ таъриф берилади: матлубот кооперацияси жамоа хўжалиги-кооператив мулкига асосланган оммавий ташкилоти бўлиб, у фуқароларнинг моддий ва маданий

¹⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М.: «Рус тили» нашриёти. 1981. – 398-бет.

¹⁵ Русча-ўзбекча луғат. Т.: «Ўқитувчи» нашриёти. – 1972. – 197-бет.

¹⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М.: «Рус тили» нашриёти. 1981. – 452-бет.

¹⁷ Словарь иностранных слов. М.: «Русский язык». 1985. Стр. 253.

¹⁸ Ўзбек совет энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон, 1975. 6-жилд.

эҳтиёжларини қондиришга, уларнинг сиёсий фаоллиги ва ташаббусини ривожлантиришга ёрдам берувчи, асосан қишлоқ жойларда ва унча катта бўлмаган шаҳарларда территориал ишлаб чиқариш белгиси бўйича район, вилоят, республика уюшмаларига (матлубот уюшмаларига) бирлашган матлубот кооперативлари ташкил этади¹⁹. «Кооператив (кооператив, кооп, co-operatuse) дастлабки босқичда ўз-ўзини бошқариш ва молиялаштириш мақсадида тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун ихтиёрий равишда бирлашган фуқаролар гуруҳини жамлаган ташкилот. Ҳамкорликда маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш, сотиб олиш, товарлар истеъмоли ва хизмат кўрсатиш мақсадида ташкил этилади. Унда жамғармалар қатнашчиларнинг пай ва бадаллари асосида вужудга келади»²⁰.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 73-моддасига кўра «Иштирокчиларнинг (моддий, мулкӣ) эҳтиёжларини қондириш мақсадида фуқароларнинг аъзоликка асосланган ихтиёрий бирлашмаси матлубот кооперативи ҳисобланиб, бу бирлашув унинг аъзолари томонидан ўз мулкӣ (пай) бадалларини қўшиш йўли билан амалга оширилади...», деб эътироф этилган. Бу таърифларда матлубот кооперациясининг ҳуқуқӣ мақоми ўзининг аниқ ифодасини топмаган.

Амалдаги Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 14 июнда қабул қилинган «Кооперация тўғрисида»ги Қонуннинг сўнгги таҳрири (1993 йил 28 декабрда ва 1998 йил 29 августда унга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилган) 3.1-моддасида матлубот кооперациясининг ҳуқуқий мақоми қуйидагича белгиланган: «Ўзбекистон Республикасида кооперация жисмоний ва юридик шахсларнинг иқтисодий ҳамда ижтимоий фаолиятининг турли соҳаларида умумий мақсадларга эришиш учун ташкилий жиҳатдан расмийлаштирилган, мулкнинг ширкат (жамоа) шаклига асосланган ихтиёрий

¹⁹ Қисқача иқтисодий луғат. Т., Ўзбекистон, 1988. – 130-бет.

²⁰ Эркаев Б.А., Каримова Г.И. Бозор иқтисодиёти. Т.: Шарқ, 1997, 88-бет.

бирлашмаларидан (кооперативларидан) иборатдир».

Мазкур модданинг иккинчи бандида эса Ўзбекистон Республикасида аҳолининг маҳсулотлари, ишлар ва хизматларга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун, шунингдек, фойда (даромад) олиш мақсадида тузиладиган матлубот, ишлаб чиқариш ва аралаш ишлаб чиқариш- матлубот кооперативлари амал қилади²¹ дейилган.

Ушбу қонунларда давлатнинг бошқарув органлари ва матлубот кооперацияларининг ўзаро муносабатлари, уларнинг амалий фаолиятлари бири-бири билан узвий боғлиқ ҳолатда тавсифланган. Аксарият қолларда, ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан ҳам комплекс равишда бир-бирини тўлдириб бориши ўзининг аниқ ифодасини топган. Гарчанд матлубот кооперациясининг тавсифи ва вазифалари ижтимоий тизимнинг моҳиятига қараб аниқланса-да, азалдан айна ўша даврда ва ҳаттоки ҳозирда ҳам халқаро кооператив тизимнинг демократик тамойиллар асосида иш юритилмаяпти.

Бизнинг фикримизча, матлубот кооперацияси тарихан ижтимоий оммавий ва ҳўжалик юритувчи бирлашма сифатида, айнан бозор муносабатлари шаклланаётган даврда вужудга келган бўлиб, у бозор иқтисодиётининг салбий жиҳатларидан ўз аъзоларини ижтимоий-иқтисодий ҳимоя қилиш, уларни энг зарур эҳтиёжларини қондириш учун ихтиёрий равишда тузилган, жамоа мулкка асосланган, демократик тамойиллар асосида ҳўжалик юритувчи бозор иқтисодиётига асосланган тизимнинг ажралмас бир таркибий шаклидир.

Унинг вужудга келишининг асоси бўлиб, ер юзида бозор иқтисодиёти муносабатларини шаклланиш даври ҳисобланади. Матлубот кооперацияси жамиятда бозор иқтисодиётини салбий томонларидан ҳимоя истаган кишилар томонидан яратилиб, мана 170 йилдан ортиқ давр ичида бутун ер юзидаги давлатларда кенг фаолият билан шуғулланиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра (53-модда), бозор

²¹ Ўзбекистоннинг янги қонунлари. – Т.: Адолат. 1995. №10, 88-бет; 1999, № 20, 136-бет.

муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Шу боисдан Ўзбекистон матлубот кооперацияси фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ҳуқуқий актлар, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинадиган фармонлар, фармойишлар, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинадиган қарор, маҳаллий давлат ҳокимият органларининг норматив актлари, шунингдек, матлубот кооперациясининг Устави ташкил этади.

Мазкур тизимнинг жаҳон миқёсидаги ўрни ва мавқеи ҳам беқиёс.

Кооперацияга паст назар билан қараш, унинг ҳатто энг маданий шакллари истамаслик – бу жамоавий ҳўжалик тизимининг зўравонлик ва матлубот кооперациялари томонидан қишлоқ аҳолисини оммавий равишда алдашнинг оқибатидир²².

Маълумотларга кўра, ўтган асрнинг 80-йиллари охирига келиб, дунёда 600 млн. ортиқ кооператив аъзолари бўлиб, улардан 502 млн.и 1895 йилдан буён фаолият кўрсатиб келаётган Халқаро Кооператив Альянсга (ХКА) бирлашганлар²³.

1995 йилда Копенгагенда ўтказилган жаҳон ижтимоий тараққиёти масалаларига бағишланган БМТнинг конференциясида халқаро кооператив ҳаракат тобора юксалиб бораётганлиги ҳақида сўз юритилиб, яъни бу даврга келиб, дунё кооператорларининг умумий сони 800 млн. кишини ташкил этиши, 100 млн.дан ортиқ киши мазкур тизимда хизмат қилаётганлиги таъкидланди²⁴.

1995 йил 20-23 сентябрда Манчестер шаҳрида халқаро Кооператив Альянс ташкил топганлигининг 100 йиллигига бағишланган конгрессда унинг

²² Леонид Ливитин, Дональд С.Корлайл Ислон Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. – Т.: Ўзбекистон, 1996, 68-бет.

²³ Масленников В.П. Кооперация в странах Азии и Африки. М.: Экономика, 1988. С. 3.

²⁴ 1995 йил декабр БМТнинг 49-сессияси материаллари.

босиб ўтган йўлига ҳолисона баҳо берилиб, «XXI асрга кооперация қандай киради?» деган муаммолар муҳокама этилди ва унинг халқаро жамиятдаги ўрни ва роли, серқирра фаолиятининг эркин бозор шароитида янада барқарорлашуви ҳақида конгресс қатнашчилари томонидан ижобий фикрлар билдирилган.

1999 йили БМТ Бош қотиби томонидан БМТнинг бош асамблеясининг 54 сессиясига «Янги ижтимоий-иқтисодий тенденциялар шароитида кооперативлар статуси ва аҳамияти» мавзусида маъруза киритилди²⁵.

Ушбу сессияда қўрилган бир қатор муаммолар (кооперативларни аҳамиятини тан олиш, кооперативлар ва кооперация ҳаракатига нисбатан сиёсат; илмий-тадқиқотлар, статистика ва ахборотлар, кооператив таълим; ҳамкорликнинг ташкилий механизми) қаторида кооперацияда қонунчилик масаласи ҳам муҳокама қилиниб, уларни ҳуқуқий мақоми сифатида миллий қоидалар ётиши, уларда кооперативларни статуси, ҳуқуқи ва жавобгарликлари акс этишни таъкидлаб ўтилган.

БМТнинг «Халқаро меҳнатни ташкил қилиш» ташкилотининг 1996 йилги Бош Ассамблеясининг кооперациялар тўғрисидаги таклифларида ҳар бир давлатда махсус кооперацияга тааллуқли қонун бўлиши шартлигини, бундай қонун кооперацияни барча турлари бўйича ишлатилиши таъкидлаб ўтилган.

2013 йил 1 январ ҳолатига кўра Ўзбекистон аҳолисининг 48,7 фоизи²⁶ ташкил этган қишлоқ жойларда яшовчи истеъмолчиларга беминнат матлуботсавдо хизмати кўрсатиш учун азалдан амалда бўлган мазкур тизим негадир кейинги вақтларда ўзининг анъанавий фаолиятини сусайтириб юборди. Қонуний устав меъёрларидан ҳам чекиниб ва ҳатто, тизимни ривожлантириш борасида қабул қилинган ҳукумат қарорларидан асоссиз чекиниб, соҳа бошқарув органлари раҳбарий звеноларида қонун талабларини тўла-туқис субъективизмга ён бериш ҳоллари кўзга ташланмоқда. Масалан, 1993 йилнинг

²⁵ Конгресс Международного кооперативного альянса в Квебек-Сити (Канада) о ценностях кооперативного членства. Квебек-Сити. 30 август – 2 сентябрь, 1999.

²⁶ Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами. - Т.: 2013, 42-бет маълумотлари асосида ҳисобланди.

26 марта бўлиб ўтган «Ўзбекбирлашув» Кенгашининг йиғилиши ўз ваколати доирасидан четга чиқиб, фаолиятига дахлдор бўлмаган масалаларни ҳал қилишга журъат этиши ўта ноқонуний ҳаракатдир.

Республика қишлоқ савдосида олиб борилаётган ислохотларнинг аҳолини ўрганиш, қишлоқ аҳолисини кундалик эҳтиёж моллари, жумладан, озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги савдо хизматини яхшилаш, ҳамда «Ўзбекбирлашув» ва унинг жойлардаги бўлимлари раҳбарларининг бозор иқтисоди шароитида кенг кўламли фаолиятини ташкил этиш борасидаги масъулиятини ошириш мақсадида 1997 йилнинг 6 январида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси матлубот кооперацияси тизимидаги корхоналар томонидан аҳолига савдо хизмати кўрсатишнинг аҳолини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги фармойиши қабул қилинди.

Ушбу фармойиш матлубот кооперациялари фаолиятини янада яхшилаш, ўзининг серқирра хўжалик юритувчи имкониятларидан кенгроқ фойдаланиб, уни янги босқичга кўтаришда муҳим асос бўлиб хизмат қиладиган тарихий аҳамиятли ҳуқуқий ҳужжатдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1997 йил 25 апрелда Ўзбекистон Республикасининг «Савдо, матлубот кооперацияси ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ходимлари кунини белгилаш тўғрисида»ги Қонунни қабул қилди. Унда июнь ойининг охирига яқинбаси савдо, матлубот кооперацияси ва маиший хизмат кўрсатиш ходимлари кунини деб²⁷ белгиланди ва у касб байрами сифатида кенг нишонланмоқда.

Айни пайтда матлубот кооперациясининг мамлакат иқтисодиётидаги улуши, афсуски, муттасил камайиб бормоқда, тизимининг асосий тармоқлари ишдан чиқмоқда, кўпчилик корхоналар банкрот ҳолатга тушиб, ўз фаолиятларини тўхтатмоқда. Бунинг натижасида савдо, ишлаб чиқариш, ташқи

²⁷ Ўзбекистоннинг янги қонунлари. №16. – Т.: Адолат, 1997, 97-бет.

иқтисодий фаолиятни жонлаштириш борасида қилинаётган ҳаракатлар зое кетмоқда.

Республикада ўтказилаётган ислохотлар натижасида рўй бераётган таркибий ўзгаришлар кўп жиҳатдан ички савдо, жумладан, кооператив савдода катта ўзгаришларга олиб келди.

1991 йилда республика чакана товар айланишида давлат савдоси 47,5 %, нодавлат савдоси 52,5%, жумладан кооператив савдо 43,5 % ташкил қилган бўлса, 2013 йилга келиб давлат савдоси 0,1 %, нодавлат сектори – 99,9 %, жумладан хусусий савдо – 73,7 %, кооператив савдо – 2,1 %, нарсалар ва деҳқон бозорлари – 24,2 % ташкил қилган. Шундай қилиб кооператив савдонинг умумий чакана товар айланишидаги ҳиссаси 41,4 пунктга (43,5-2,1) қисқарган.

Бозор механизми бирламчи бўлиб савдо соҳасида шакллана бошланди. Хусусий савдо асосий ўринни эгаллади. Товар тақсимооти ўрнига очик бозор механизми кириб келди. Лекин давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларида салбий тенденциялар ҳам вужудга келди. Яъни алоҳидалашиш, бўлиниш натижасида савдо корхоналарининг таркиби бузилди. Ҳозирги кунда умумий товар айланишда унверсал, нарсалар ва озиқ-овқатлар бозорининг ҳиссаси 24,0 % ташкил қилиши юқоридаги хулосамизга далилдир.

Кооператив савдода рўй берган салбий оқибатларни умумлаштириб қуйидаги ҳолатларни келтириш мумкин.

Чакана савдо шаҳобчаларини майдалашиб кетганлиги, 2012 йилнинг 1 январига қадар республикада жами магазинларнинг сони 87514 та, уларнинг савдо майдони 3379,2 минг кв.м. ни ташкил этган²⁸.

Республикада 48,7 % аҳолиси қишлоқда яшайди, жами магазинларнинг 36,4 % қишлоқларда жойлашган. Қишлоқларда магазинларнинг ўртача майдони

²⁸ Торговля В Узбекистане. Статистический сборник.-Т, 2012. 63 стр

27,3 кв.м. ташкил қилади²⁹.

Савдода товарларни силжитиш бўғинларини кўпайиши, натижада товарлар ишлаб чиқаришдан бир неча воситачилар орқали чакана савдо бўғинига етиб келади, табиий ҳолда товарларни баҳоси ортиб боради.

Ҳозирги кундаги яна бир салбий ҳолат савдо ходимларининг касбий маҳорати етишмовчилиги, бозор механизми жорий қилиниши савдога унинг маданияти, этикаси, касбий тайёргарлиги йўқ инсонларини кириб келишидан иборат.

Ва ниҳоят савдо шоҳобчаларини типланиши ва ихтисосланиши тубдан бузилди, ривожланган давлатлардан кескин фарқ қилади.

Тизимдаги хўжаликларни акционерлик корхоналар ва ташкилотларга айлантириш бўйича кўрилаётган чоралар ҳам кам самара бермоқда. Матлубот кооперацияси тизими жиддий ташкилий, ҳуқуқий ва иқтисодий муаммоларга дуч келиб қолди.

Бинобарин, бу муаммолардан чиқиш йўллариини комплекс илмий таҳлил қилиш, амалиёт учун зарур, илмий асосланган тавсиялар ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга зудлик билан тадбиқ этишнинг фурсати етди.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 15 март 782-рақамли «Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги Фармони, 1995 йил 12 июндаги «Давлат мулки бўлган корхоналарни акциялаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонларида мулкни изчиллик билан давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни таъминлаш, шу асосда ижтимоий йўналтирилган кўп тармоқли бозор иқтисодиётини шакллантириш, давлатга

²⁹ Торговля В Узбекистане. Статистический сборник.-Т, 2012. 63 стр

дахлдор бўлмаган соҳаларнинг ролини кучайтириш ва рақобат муҳитини вужудга келтириш чора-тадбирлари белгиланганлигига қарамасдан, маҳаллий саноат, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, давлат савдоси ва умумий овқатланиш корхоналари ҳамда ташкилотларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни бу борадаги қонунсиз ҳаракатларни содир этганлиги сабабли тизимда мунтазам хўжалик фаолиятини изчил юритишда раҳна солиб келганлигини қайд этиш мумкин.

Ҳақиқатдан ҳам матлубот кооперацияси мамлакат халқ хўжалиги тизимининг энг шаклланган таркибий қисми бўлиб, унинг иқтисодиётда тадбиркорлик фаолиятининг мукаммал шакли бўлган. У якка тартибда фаолият кўрсатувчи субъектларга қараганда жамоатчилик асосида ҳуқуқий тартибда фаолият кўрсатишда аллақачон бозор шароитига мослашиб, давлат савдоси, чайқовчилик, бозорда нархларнинг ҳаддан ошиб кетишини жиловлаб турган жамоатчилик ташкилоти эди.

Шу жиҳатлари билан ҳам матлубот кооперацияси назарий ва амалий томондан катта қизиқиш уйғотмоқда. Ҳозирда, юқорида бир неча марта таъкидланганидек, кооператив ҳаракатнинг ривожланиши мураккаб жараёнларни бошдан кечирмоқда, унинг фаолиятида бузилишлар ва турли ноқонуний ҳаракатлар кузатилмоқда. Бундай ҳолатлардан чиқиш ва бозор шароитидан ўзини сақлаб қолиш учун матлубот кооперацияси баъзан ўз моҳиятини йўқотиб, хусусий тадбиркорлик йўлини тутмоқда. Бу ҳол, бизнингча ҳозирги кунда муҳим фаолият турларидан бўлса-да, лекин жамоа бўлиб фаолият кўрсатадиган матлубот кооперациясининг ўзидек мамлакат иқтисодиётига сезиларли ҳисса қўша олиши қийин кўринади. Агар матлубот кооперацияси ўз вақтида мамлакат ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётида салоҳиятли ўрин эгаллаганлиги инобатга олинса, бу Республикамизда олиб борилаётган устувор иқтисодий концепциянинг тезроқ амалга ошишига муносиб ҳисса қўшган бўларди.

Ҳозир фаолият кўрсатаётган матлубот кооперацияси тизими социалистик ориентация қобиғидан ажралиб чиққан. Албатта, давлатнинг ягона иқтисодий концепцияси доирасида фаолият кўрсатиш матлубот кооперациясига ҳам, шубҳасиз, тааллуқли. Гап фақат унинг фаолиятини тубдан ўзгартириш, унинг мазкур концепция асосида ташкилий-ҳуқуқий нуқтаи назардан амалдаги қонун, ҳужжат ва нормаларга қатъий мувофиқлаштирилиши ҳақида бормоқда.

Биз матлубот кооперациясини ислоҳ этишни қуйидаги концептуал йўналишларига кўра, тўрт асосий босқичда олиб боришни таклиф этамиз:

- ташкилий масалалар. Бу даврда тизим фаолиятини шаклланаётган бозор шароитига ҳар тарафлама мослаштиришнинг илмий-амалий, ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари асослаб берилган дастурни ишлаб чиқиш назарда тутилади;
- мазкур тизимни бошқаришни тартибга солувчи комплекс бошқарувининг махсус йўриқномаси, низомини ишлаб чиқиш;
- тизимнинг молиявий-ҳуқуқий фаолиятини давлат йўли билан ялпи тафтиш қилиш мезонларини яратиш;
- замонавий кадрлар тайёрлаш тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш.

Шу фикрни давом эттириб айтиш мумкинки, ҳозир ҳам амалда бўлган Ўзбекистон Республикасининг «Кооперация тўғрисида»ги Қонуни (1991 йил 14 июн) 1993 йил 28 декабр, 1998 йил 29 августда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган бўлса-да, унга асосланиб чиқарилган ҳуқуқий ҳужжатлар бизнингча, мураккаб бозор шароитига тўлиқ жавоб бера олади, деб айтиш қийин. Чунки кооператив ташкилотларнинг мулкӣ, ташкилий, ҳуқуқий асослари тубдан ўзгарди. Шу сабабли бугунги кун талабидан келиб чиқиб, Президентнинг Фармонлари, фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг матлубот кооперацияси тўғрисида қабул қилинган қарорлари ва жаҳон матлубот кооперацияси тизимининг илғор тажрибаларига асосланиб, Олий Мажлис

хузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари Мониторинги институти хулосалари асосида «Ўзбекистон Республикасининг Матлубот кооперацияси тўғрисида»ги қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Бугунги кунда кооперация, жумладан, матлубот кооперацияси барча мамлакатларда мавжуддир. Уларда кооперация фаолияти Қонун асосида бошқарилиб борилади. Масалан, Англияда – 1852 йилда, Францияда – 1867 йилда кооперация тўғрисидаги қонун қабул қилинган. (Ўзбекистонда 1991 йилда кооперация тўғрисидаги қонун қабул қилинган.) Лекин матлубот кооперацияси тўғрисида унинг хусусиятларидан келиб чиқиб алоҳида қонун қабул қилиш назарий ва амалий нуқтаи назардан асосли деб ҳисоблаймиз. Қолаверса, МДХ давлатларининг кўпчилигида матлубот кооперацияси тўғрисида махсус қонунлар қабул қилинган (Россия, Украина, Белоруссия ва бошқа ҳамдўстлик давлатларида).

Иқтисодий ислохотларнинг ҳуқуқий асосларини мамлакат аҳолисининг асосий кўпчилик қисмини ташкил этган қишлоқ аҳолиси онгига сингдиришда мазкур қонун, шубҳасиз, муҳим аҳамият касб этади.

Президент Ислон Каримов халқ депутатлари Самарқанд вилоят кенгашининг 2001 йил 11 сентябрда бўлган навбатдан ташқари сессиясида савдо тизимидаги нохуш ҳолларни таҳлил қилиб, «Аҳолини кундалик эҳтиёж моллари билан таъминлашдаги узилишлар ҳам одамларнинг ҳақли эътирозларига сабаб бўлмоқда. Дўконларда гугурт, туз, ўсимлик ёғи, совун, макарон каби оддий маҳсулотларнинг бўлмаслигини фақат сунъий тақчиллик яратиш ва кимдир ўз чўнтагини тўлдириш учун қилган иш, тўғрироғи жиноят деб баҳолаш керак»³⁰ деган ҳақ гапни айтган эди.

Бу ҳол матлубот кооперацияси тизимидаги ҳолатга давлат раҳбари томонидан берилган салбий баҳо эди. Шу боис Президент бу тизимнинг истиқболига ва мавжуд имкониятларига кейинги вақтда алоҳида тўхталиб,

³⁰ Халқ сўзи, - 2001, - 12 сентябр.

тегишли фармойишлар қабул қилди, ҳукуматнинг нуфузли давлат комиссиялари ташкил этилди, жойларда тизимнинг истикболи ўрганилиб, уни ривожлантириш йўллари аниқ белгилаб олинди.

Кооператив савдонинг бирламчи ва асосий функцияси бу – товар ишлаб чиқаришдан то уни қишлоқ истеъмолчиларига етказиб беришгача бўлган жараёнларни ташкил этади.

Кейинги пайтларда савдо маданиятига деярли эътибор берилмай қўйилди. Бу, ўз навбатида, савдонинг ёввойи, ўта ибтидоий шаклининг таркиб топишига сабаб бўлмоқдаки, натижада азалдан халқ моддий фаровонлигининг барометри ҳисобланиб келинган тижорат фаолиятининг бузилиш даражасигача етиб келди.

Маълумки, илгари савдо тизими орқали ишлаб чиқарилган истеъмол молларининг 80 % и сотиларди. Ундан ташқари пул давлат хазинасига жами валюта тушумининг 90 %идан ортиғини ташкил этиб, пул эмиссиясига ижобий таъсир кўрсатар, унинг кадрсизланиши олди олинар эди. Ҳозир эса бу ҳолатга давлат томонидан кўрсатилаётган чора-тадбирларнинг ҳар тарафлама изчил амалга оширилишига қарамасдан, кўпчилик савдо аҳлининг ўз манфаатлари йўлида ҳар қандай ғайриқонуний ҳаракатлардан тийилмаётганликлари сабабли барҳам бериш жуда оғир кечмоқда, бу табиий равишда ижтимоий муаммоларни келтириб чиқариб, халқимизда норозиликлар туғдирмоқда. Модомики, хўжалик юритишнинг кооператив шакли жаҳон хўжалигининг энг самарали ҳосилаларидан бири экан, ундан Республика шароитида унумли фойдаланиш учун халқаро тажрибаларни кенг қўламда ўрганиш ва жорий қилиш мақсадга мувофиқ.

Юқорида баён қилинганлар асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, хусусийлаштирилган кооператив савдо дўконлари, корхоналар қишлоқда соғлом рақобат муҳитини ташкил этишга қодир муқобил

ишбилармонлик сифатида шакллана олмаяпти. Бунинг устига, хусусийлаштирилган дўконларнинг аксарияти ресурсларнинг етишмаслиги ва давлат томонидан белгиланган қонун талабларини бажара олмасликлари туфайли деярли фаолият кўрсатмай қўйдилар.

Иккинчидан, матлубот кооперациялари объектларини хусусийлаштиришдан тушган маблағларнинг етарли эмаслиги аниқ бўлиб қолди (бу ҳақда эса бирор жойда расмий маълумот йўқ).

Учинчидан, матлубот кооперацияси мулкларини хусусийлаштириш натижасида жуда катта ижтимоий, иқтисодий йўқотишлар содир бўлди. Хусусан, қишлоқ аҳолиси ўрганиб қолган дўконларнинг иш тартиби бузилди, улардаги мол ва маҳсулотлар ассортиментлари ассосиз равишда камайиб кетди, аксарият дўконлар ўз фаолиятини тўхтатди. Уларда кундалик эҳтиёж моллари билан савдо қилиш ўз ҳолига ташлаб қўйилди.

Матлубот кооперацияси тизимида акциядорлик жамиятларининг ташкил этилиши борасидаги ишлар ҳам, юқорида таъкидланганидек, охиригача пухта ва изчиллик билан давом этмоқда. Масалан, пай заҳирасининг тақдири, пай бадаллари, мулкни тақсимлаш, хусусан, ўрта ва юқори кооператив бўғин ваколатига кирувчи тақсимлаш тўғрисидаги масалани олдиндан ҳал қилмай туриб, матлубот кооперациялари шошилиш равишда акциядорлик кооператив корхоналарига айлантирилди. Натижада битта ташкилий тизимда айни пайтнинг ўзида мақсадлари, вазифалари ва хўжалик юритишнинг турли хил моделлари вужудга келди. Бундай ҳолат мамлакат ҳаётида руй бераётган бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнини ўрганиш бобида муайян қийинчиликларни келтириб чиқарди. Бизнингча, акциялаштириш хўжалик юритишнинг усули сифатида, албатта матлубот кооперацияси тизимида фойдаланиш учун қулай ва ишончли асосга эга.

Бунинг учун, биринчи навбатда, «Матлубот кооперацияси» тизими фаолиятини яхшилаш учун қуйидаги чораларни амалга оширишни лозим деб

ҳисоблаймиз:

Биринчидан, «Матлубот кооперацияси тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонунини қабул қилиш.

Ушбу қонунда, бизнингча, қуйидагилар ўз ифодасини топиши лозим: Ўзбекистон Республикасининг янги Конституциясидаги матлубот кооперациясининг иқтисодий ижтимоий, ташкилий-ҳуқуқий асосларига доир фикрлар фақат шу тизимнинг фаолиятига бағишланиши керак;

- матлубот кооперацияси аъзолигига нафақат Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ёки ҳуқуқий шахслар, шунингдек, хорижий давлатларнинг фуқаролари ва ҳуқуқий шахслари ҳам шартнома ва битим асосида қабул қилиниши мақсадга мувофиқдир;

- матлубот кооперациялари жамоат ташкилотлари сифатида эмас, балки бозор муносабатларининг субъектлари тарзида тижорий ва мулкий мақсаднигина кўзлаб иш юритиши алоҳида қайд этилмоғи лозим;

- матлубот кооперациясининг қуйи ва юқори тизимлари бошқарувининг олий ва маҳаллий ҳокимият идоралари билан ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асосларини белгилаб қўйиш керак.

Иккинчидан, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида матлубот кооперациясини шакллантиришнинг давлат дастурини ишлаб чиқиш, унинг асосида истиқболли фаолиятни амалга ошириш чорасини кўриш.

Учинчидан, матлуботсавдо хизмати тизими фаолиятида мавжуд нуқсон ва камчиликларни бартараф этиш, қишлоқ аҳолисига замонавий савдо хизматини кўрсатиш, тизимда иқтисодий ислохотларни жадаллаштириш ва қишлоқ жойларда фаолият кўрсатаётган барча савдо субъектларини ягона бозор иқтисодиёти муносабатларига мувофиқлаштиришнинг илмий асосланган мақбул шаклини қарор топтириш;

Тўртинчидан, тизимда ислохотлар жараёнининг давлат органлари ва матлубот кооперациясининг ўзаро муносабатларини шакллантиришда халқаро

кооператив меъёрларга монанд демократик бошқарув тизимига асосланишини таъминлаш;

Бешинчидан, қадимдан жаҳон цивилизациясининг маданий мероси ҳисобланган кооператив савдо соҳасини, унинг бетакрор анъаналарини ҳозирги давр руҳига мос тарзда уйғунлаштириш, мамлакатда ҳуқуқий миллий, ўзбекона, шарқона, намунали ва барқарор «Матлуботсавдо» тизимини шакллантириш, пировард натижада жаҳон кооператив ҳаракатининг маркази ҳисобланган. Швеция давлати каби, албатта, халқаро кооператив ҳаракатда ўзининг муносиб ўрнини топтириш.

Президент И.А.Каримов 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажмуасидаги маърузасида Вазирлар Маҳкамаси олдида турган вазифалар тўғрисида тўхталиб қуйидагиларни таъкидлади: «Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган тармоқ дастурларини яна бир бор танқидий қайта кўриб чиқиши, уларга тузатишлар киритиш ва жадал амалга ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар кўриши лозим.

Бу борада қуйидагиларни эътиборга олиш даркор ...корхоналар ўртасида барқарор кооперация алоқаларини ўрнатиш ва уларни кенгайтириш бўйича бошланган ишларни давом эттириш, бу жараёнга кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини фаол жалб қилиш зарур. Республика саноат ярмаркаси ва кооперация биржаси ишини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш лозим. Шунинг назарда тутиш керакки, кооперация алоқаларини ривожлантириш ҳозирги шароитда корхоналар ва иқтисодиёт тармоқлари фаолияти барқарорлигининг кучли омили, маҳсулотларнинг янги турларини ўзлаштириш ва энг асосийси – янги иш ўринларини яратиш, аҳоли бандлиги ва

даромадларини кўпайтиришнинг энг муҳим йўналиши ҳисобланади³¹» деб такидлаган.

Бу муаммоларни ечиш савдо соҳасининг ташкилий тузилмасини тубдан янгилаш ва такомиллаштиришни тақозо қилади.

Ушбу фикримизни асослашга Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Монополияга қарши ишларни тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонида келтирилган қуйидаги топшириқлари мисол бўла олади: «Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси, Иқтисодиёт вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, савдо-саноат палатаси ва тадбиркорлик субъектларининг **Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик корхоналари уюшмасини ташкил этиш** тўғрисидаги таклифи қабул қилинсин ва унинг зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилсин:

кичик бизнес ва тадбиркорлик корхоналарини модернизация қилиш ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашда, ушбу мақсадлар учун хорижий инвестициялар ва кредит ресурсларини кенг жалб этишда кўмаклашиш;

маркетинг тадқиқотларини ташкил этиш, кичик корхоналар томонидан ички ва ташқи бозорларда рақобатбардошли бўлган маҳсулотларнинг янги турлари ишлаб чиқарилишини ўзлаштиришда ҳамда уларни жаҳон ва минтақа бозорларига киритишда кўмаклашиш;

уюшма таркибига кирадиган корхоналар ва ташкилотларга ахборот хизматлари кўрсатиш, кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари учун кадрларни қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш»³².

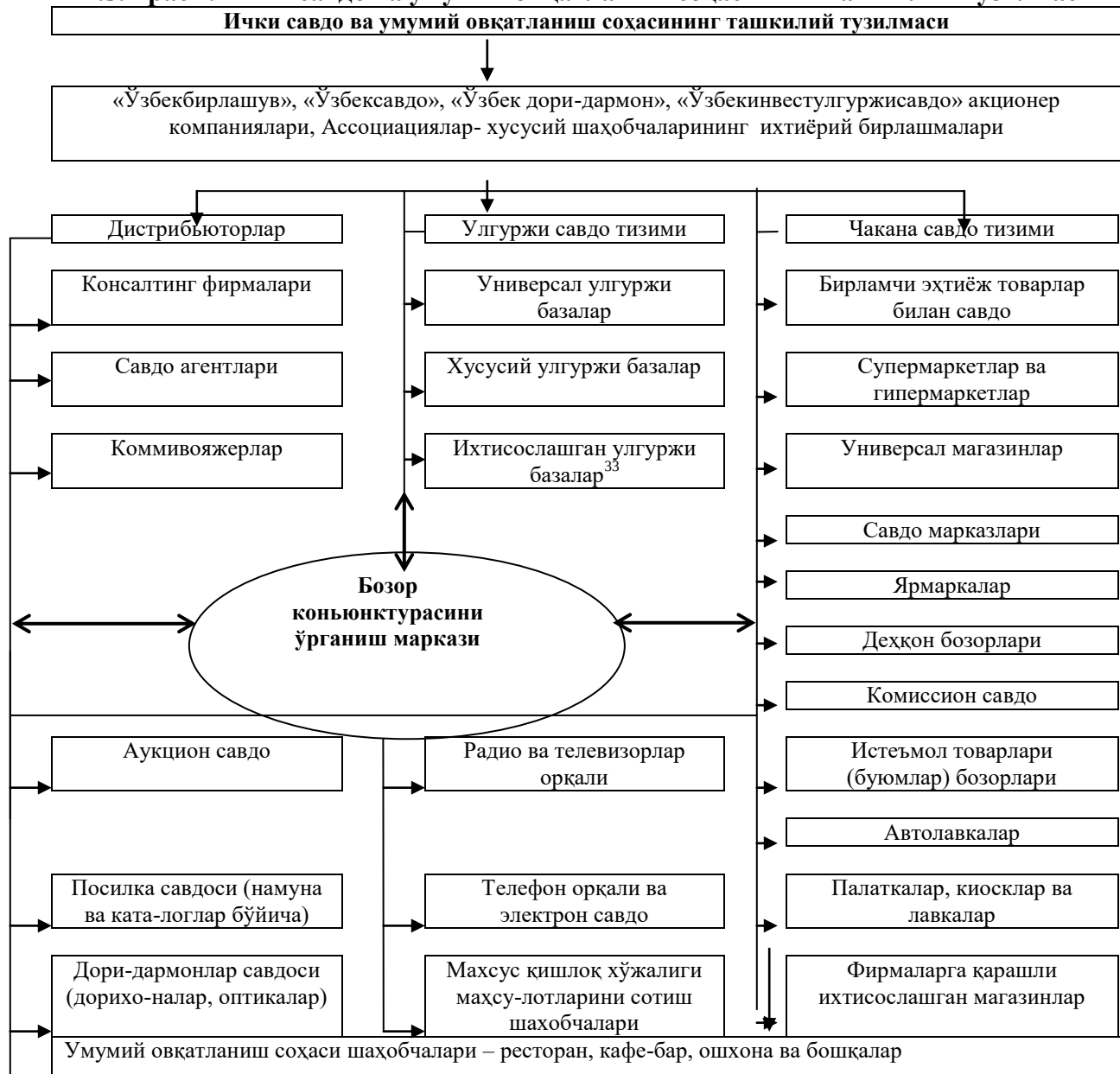
Бизнинг фикримизча, ушбу алоқаларни бозор иқтисодиёти талабларига

³¹ Каримов И.А. «Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш». Халқ сўзи газетаси, 2010 йил 27 феврал № 41 (4936), 2 бет.

³² И.А.Каримов «Монополияга қарши ишларни тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. Халқ сўзи, 2010 йил 27 феврал, № 41 (4956). – _____ бет.

жавоб берадиган даражада ташкил қилиш учун, товарлар ишлаб чиқарувчиларни ва уларни айрибошлаш билан шуғулланувчилар самарадорлигини ошириш мақсадида савдо соҳасини ташкилий тузилмасини такомиллаштириш зарур. Бизлар савдо соҳасини ташкилий тузилмасини бир вариантыни таклиф этмоқдамиз. Ички савдонинг ташкилий тузилмаси 4.3.1-расмда келтирилган.

4.3.1-расм. Ички савдо ва умумий овқатланиш соҳасининг ташкилий тузилмаси

³³ Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харид қилувчи, қайта ишловчи ва сотувчи корхоналарнинг базалари; дори-дармон базалари; китоб базалари; идора ашёлари базалари; умумий овқатланиш шахобчаларини маҳсулот билан таъминловчи майда улгуржи базалар.

Таянч иборалар: Миллий иқтисодиёт, хўжалик механизми, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, хўжалик механизм элементлари, макроиқтисодий алоқалар, мезоиқтисодий муносабатлар, макроиқтисодий муносабатлар.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Миллий иқтисодиёт нима?
2. Жамиятни асосий мақсади?
3. Хўжалик механизми тушунчаси?
4. Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар нималарда намоён бўлади?
5. Савдонинг хўжалик механизми моҳиятини ёритинг?
6. Савдо хўжалик механизми қандай элементлардан ташкил топади?
7. Матлубот кооперацияси хўжалик механизмини хусусиятлари нималардан иборат?

5-Маъруза. САВДОДА ИҚТИСОДИЙ ИШ ВА УНИ ЯХШИЛАШНИНГ АСОСИЙ ЙЎЛЛАРИ

5.1. Иқтисодий ишнинг моҳияти ва муаммолари

5.2. Савдода хўжалик фаолиятини режалаштириш қоидалари ва усуллари

5.3. Савдода хўжалик фаолиятини таҳлилининг мазмуни, вазифалари ва усуллари

5.4. Иқтисодий ахборотлар тушунчаси, турлари ва унда статистикани аҳамияти

5.1.Иқтисодий ишнинг моҳияти ва муаммолари

Иқтисодий иш иқтисодий ҳодисалар, жараёнларни сон ва сифат томонини ўрганиш, ҳисобга олиш билан, яъни хўжалик фаолиятини бошқариш жараёни билан боғлиқ.

Иқтисодий иш натижаси иқтисодий ахборотлар орқали намоён бўлади. Савдода иқтисодий иш натижаси қуйидагиларда ўз аксини топади:

1. Худудни иқтисодий ҳолатини, кўрсаткичларини ўрганиш.
2. Ҳар хил ҳисоботларни олиб бориш.
3. Талабни ўрганиш ва прогноз қилиш.
4. Илғор тажрибаларни ўрганиш, умумлаштириш, ҳаётга тадбиқ қилиш.
5. Ҳар хил услубий қўлланмалар, кўрсатмалар, инструкциялар, таклифлар ишлаб чиқиш.
6. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш.
7. Прогнозлаш ва режалаштириш.
8. Хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган техник иқтисодий ва ижтимоий тадбирлар ишлаб чиқиш.
9. Буюртмалар, шартномалар тўзиш.
10. Бозор конъюнктурасини ўрганиш.
11. Бошқарув қарорларини қабул қилиш.
12. Режалар, тадбирлар, бошқарув қарорларини бажарилишини назорат қилиш.

Иқтисодий ишни олиб боровчи органлар иқтисодий хизмат аппарати бўлиб ҳисобланади.

Иқтисодий хизматни бош вазифаси мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш орқали асосий мақсадга эришишни таъминлаш ҳисобланади.

Ушбу мақсадга эришиш учун иқтисодий хизмат қуйидаги вазифаларни ўз олдига қўяди:

1. Истеъмолчиларни эҳтиёжини тўла-туқис қондириш.
2. Максимал даромад ва фойда олиш.
3. Моддий, меҳнат, молиявий ресурслардан оқилона ва рационал фойдаланиш.
4. Ҳар томонлама асосланган бошқарув қарорларини қабул қилишни таъминлаш.
5. Сифатли ва ўз вақтида иқтисодий ахборотларни тегишли органларга етказиш.
6. Иқтисодий ишни кам харажатлар ва самарали бажарилишини таъминлаш.
7. Иқтисодий ишни такомиллаштириш миллий ҳисоблар тизими (МҲТ)га – мослаштирилган усуллар, қоидалар, кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш, ахборотлар шакллари янгилаб бориш, уларни вертикал ва горизонтал йўналишларини аниқлаш ва ҳ.к.).

5.2. Савдода ҳўжалик фаолиятини режалаштириш қоидалари ва усуллари

Жамиятнинг сиёсий устқурмаси, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитидан қатъий назар режалаштиришни умумий қоидалари (принциплари) мавжуд. Улар инсоният тараққиётининг барча формацияларида у ёки бу даражада, айрим ҳолларда режалаштириш тўғрисида илмий асосланган фикр юритишдан четда

бўлган ҳолда ишлатилган.

Бизларга маълум, МДХда тарқатилаётган иқтисодиётга оид чет эл адабиётларида режалаштириш назарияси, унинг методологиясига оид масалаларга, шу жумладан режалаштириш принциплари тўғрисида назарий фикрлар келтирилмайди.

Режалаштиришнинг ўзига хос принциплари, усуллари ва услублари, умуман айтганда, бозор иқтисоди шароитида режалаштиришнинг ўзига хос методологияси мавжуд. Лекин бу гап собиқ социалистик тўзумда ишлатилган режалаштириш методологиясини бутунлай инкор қилиш деган фикр эмас. Унинг салбий томонларини (эркинликнинг чегараланганлиги, режалаштиришнинг директивлиги, партиявийлиги ва ҳоказолар) олиб ташланиб, ижобий жиҳатларини, яъни методологиясидан, усулларида кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Режалаштириш жараёнида илмийлик, реаллик, оптималлик, комплекслик, ўзлуксизлик, ўзгарувчанлик (корректировка қилиниши, эластиклик) назорат каби принциплари ишлатилади.

Жаҳон тажрибасида режалаштиришнинг ўзига хос қоидалари (принциплари) мавжуд бўлиб уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- режалаштиришнинг илмий асосланганлигини, яъни режалаштириш иқтисодий қонунлар талабларини, бозор иқтисоди қоидаларини ҳисобга олиш, фан ва техника ютуқларига асосланиши, режалаштиришда кенг маънода илмий текшириш муассасаларини, олимларни жалб қилиниши орқали таъминланади;
- режалаштиришни ҳар хил муддатларга тўзиш тизими орқали унинг ўзлуксизлиги таъминланиб борилади;
- жамиятда, корхона, фирмаларда ишлатиладиган барча ресурсларнинг чегараланганлиги улардан фойдаланишда тежамкорликка интилиш, улардан энг оптимал вариантни танлаб олишни тақозо қилади;

- рақобат, вазиятнинг ўзгариб туриши режаларга ўзгаришлар киритиб боришни тақозо қилади ва шу сабабли режалар ҳар хил вазиятлар учун мўлжалланган альтернатив вариантларда тўзилиши, унинг вазиятга мослашувчанлиги, эластиклигини таъминлайди;

- бозор иқтисодиёти қоидалари корхоналар, фирмалар ўртасидаги алоқаларни контрактлар асосида ташкил қилиш, олинган мажбуриятларни белгиланган муддатда, миқдорда қатъий бажарилишини талаб қилади. Бу эса режаларнинг бажарилишини назорат қилиш қондасининг аҳамиятини оширади.

Чет эл савдо корхоналарининг тажрибасидан маълумки, режаларнинг ишлаб чиқарилишига қатъий талаблар қўйилади. Режаларда асосий муаммолар, вазифалар ўз ифодасини топади. Масалан: Савдонинг товар айланиши ҳажми, ассортиментлари бўйича товар айланиши, товар захиралари кўрсаткичлари, товарларни келиши (манбаалари бўйича), асосий, айланма ва молиявий маблағлари (фондлари), меҳнат ресурслари ва иш ҳақи, даромадлари, харажатлари, фойдаси кабилар.

Бу бўлимларнинг ҳар бири бўйича аниқ чора-тадбирлар, конкрет жавобгарлик белгилаб қўйилади. Алоҳида бўлимлар бўйича тақвим режалар ишлаб чиқилиб, ким нима қилади, қандай бажаради каби масалаларни ҳал қилиш йўллари аниқланади.

Режалаштириш жараёнига қўйиладиган талабларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

- савдо корхоналарининг ривожланиш ғоясини, мақсадини аниқлаш;
- асосий мақсадга эришишни таъминлайдиган тижорат ғояларини намоён қилиш;
- режалаштириш – ўзлуксиз жараён бўлиб, барча жамоанинг ижодий ёндошишини, рағбатлантиришни тақозо қилади (жамоа аъзолари

режалаштириш жараёнида фаол қатнашиши, пировард натижаларда уларнинг иш ҳақи ундан боғлиқлигидадир);

- режа барча функционал бўлимларни, мутахассисларни, бошлиқ билан унинг қаромидаги хизматчиларни ўзаро таъсири ва чамбарчас боғланишда, биргаликда оптимал аниқлашга эришиш асосида тўзилиши керак;

- бозор конъюктураси ўзгариш эҳтимолларига мўлжалланган альтернатив вариантлар мавжуд бўлиши шарт;

- бозор иқтисоди шароитида барча ресурслардан (улар чегараланган) оқилона, рационал фойдаланиш, харажатларнинг тежамлилигини, натижаларнинг оптималлигини таъминлаш;

- савдо фаолиятини чуқур, ҳар томонлама баҳолаш мақсадида унинг самарадорлиги меъзонини, кўрсаткичларини аниқлаш;

- савдо фаолиятига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш, унинг таъсир қилиш даражаларини чуқур таҳлил қилиш, асослаш имкониятларни, янги резервларини аниқлаш;

ва ниҳоят ишлаб чиқарилган ҳамда қабул қилинган дастурнинг бажарилишини таъминлаш ва назорат қилиш кабилардир.

5.3. Савдода хўжалик фаолиятини таҳлилининг мазмуни, вазифалари ва усуллари

Иқтисодий таҳлил – биринчидан, иқтисодий ҳодисалар ва жараёнларни ўрганиш тўғрисидаги усул;

иккинчидан, иқтисодий жараён ва ҳодисаларни ўрганишни усул ва услублари тўғрисидаги фан, билимлар йиғиндиси, таълимот;

учинчидан, иқтисодий жараёнлар, ҳодисаларни статистик, техник-иқтисодий, математик усуллар орқали тадқиқот қилиш, ўрганиш услубидир.

Биз учинчи нуқтаи назардан иқтисодий таҳлилни ўрганамиз ва

ишлатамиз.

Иқтисодий таҳлил бу хўжалик субъектлари фаолиятини натижасига комплекс ўрганиш орқали объектив баҳо бериш жараёнидир.

Таҳлил натижасида хўжалик фаолияти натижалари хўжалик субъектлари мақсадига эришиши ва вазифаларини бажариши нуқтаи назаридан ўрганилади, тадқиқот қилинади ва баҳоланади.

Иқтисодий таҳлилни асосий вазифалари:

1. Иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларни тенденциялари ва қонуниятларини тадқиқот қилиш ва аниқлаш.
2. Иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларда руй бераётган ўзгаришларни сабабларини аниқлаш.
3. 1 ва 2 жараёнларни асослаш.
4. Иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларни келажакда ўзгаришлари тўғрисида чора-тадбирлар ишлаб чиқиш.

Иқтисодий таҳлил бошқариш жараёнини бир босқичи ҳисобланади. Унинг мақсади:

- объектнинг ҳолати талаб даражасига қай даражада жавоб бераётганлигини баҳолаш;
- объект ҳолатини талабга жавоб бериши учун қандай имкониятлар мавжудлигини аниқлаш, чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;
- оптимал бошқарув қарорларини қабул қилиш учун зарур бўлган хулосалар тайёрлаш кабилардан иборатдир.

Ушбу мақсадларга эришиш учун иқтисодий таҳлил олдида бир қанча вазифалар туради.

Иқтисодий таҳлилни тавсифлашда кўп белгилар (аломатлар) ишлатилади. Уларни асосийларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- тадқиқотни мақсади ва мазмуни бўйича;

- ўрганиладиган объект бўйича;
- замон, ўрганиладиган давр бўйича;
- таҳлил қилувчи субъектлар бўйича;
- иқтисодий ўрганиш даражаси бўйича;
- таҳлил жараёнида қўлланиладиган методологик услубиётларига қараб.

Тадқиқотни мақсади ва мазмуни бўйича глобал, локал ва мавзулик турларига бўлиш мумкин ва улар хўжалик фаолиятини прогнозлаш мақсадида ёки оптимал бошқарув қарорлари қабул қилиш нуқтаи назардан ишлатилади.

Глобал таҳлилда хўжалик фаолияти тўла, атрофлича, комплекс ҳолда ўрганилади.

Локал таҳлил деганда хўжалик субъектларини бир таркибий қисми ўрганилиши назарда тутилади. Масалан, савдо корхонасини бирон шахобчаси фаолиятини бирон бир тури ўрганилади.

Мавзулик деганда таҳлил хўжалик субъектини қандайдир мавзусига бағишланади, яъни ресурсларни алоҳида турини самарасини ўрганиш, фаолият турини самарасини ўрганиш ва ҳоказолар.

Таҳлил ўрганиладиган объект бўйича корхона, корхонани шахобчаси, цех, ташкилот, бирлашмалар, функционал бўлимлар бўйича таҳлилни ўз ичига олади.

Ўрганиладиган давр бўйича таҳлил тезкор (кундалик, ҳафталик, 15 кунлик, жорий (ойлик, чораклик, 6 ойлик, 9 ойлик, 1 йиллик) ва истиқбол таҳлилларга турланади. Тезкор ва жорий таҳлил ҳисобот давр натижаси бўйича ўтказилади, истиқбол таҳлил келажакда содир бўлиши мумкин жараёнлар ва ҳодисаларга тааллуқли кўрсаткичлар асосида амалга оширилади.

Иқтисодий таҳлил уни ўтказувчи субъектлар нуқтаи назаридан бошқарув, статистик, банк, молия ва солиқ органлари, аудиторлик таҳлили,

корхонани функционал бўлимлари кабилар орқали ўтказиладиган таҳлилларга таснифланади.

Иқтисодиётни ўрганиш даражаси бўйича таҳлил макроиқтисодий таҳлил ва микроиқтисодий таҳлилларга бўлинади.

Таҳлилда ишлатиладиган методологик услубиётларга қараб таҳлилни комплекс таҳлил, солиштириш таҳлили, омилли таҳлил, функционал қиймат таҳлили кабиларга турлаш мумкин.

Иқтисодий таҳлил усуллари методологик нуқтаи назардан билиш назариясида ишлатиладиган усулларга асосланиб (1 боб 1.4-параграфга қаралсин) ўзига хос услублардан фойдаланади.

Ушбу усулларни умумлаштириб қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- умумметодологик усуллар (диалектика, индукция ва дедукция, анализ ва синтез);
- статистик усуллар (солиштириш, гуруҳлар, индекслар, занжирли боғлаш, ўртача сонлар, графиклар);
- баланс усули;
- иқтисодий математик усуллар (корреляция, регрессия, дастурлаш, ўйин назарияси, матрицалаш ва ҳоказолар);
- эксперт баҳолаш усули.

5.4. Иқтисодий ахборотлар тушунчаси, турлари, ва унда статистиканинг аҳамияти

Ахборот қабул қилувчига уч хил тушуниш фильтери орқали етказилади, яъни қабул қилиш, тушуниш ва баҳолаш. Шу нуқтаи назардан ахборот, қарор қабул қилиш ёки бирон бир вазифани бажариш учун фойдали бўлган, қабул қилинган, тушунилган ва баҳоланган янги билимлар қаторига киради.

Ахборотлар деганда бошқарувчи ва бошқарувчилар, хўжалик субъектлари орасида циркуляция қилиб турадиган, табиат, жамиат ва ижтимоий

хаётда рўй бераётган жараёнлар, ҳодисалар, муносабатлар хусусиятлари тўғрисида бошқарув қарорлари қабул қилиш, техник-иқтисодий ҳисоботларни асослаш учун зарур бўлган хабарлар мажмуасини тушунамиз.

Ахборотлар доираси жуда кенгдир ва унинг ҳар хил турлари мавжуд. Табиат тўғрисида, тарих тўғрисида, ижтимоий ҳаёт тўғрисида, сиёсат тўғрисида, техникавий, иқтисодий ва ҳоказолар.

Ахборотлар деганда бошқарувчи ва бошқарилувчилар, хўжалик субъектлари орасида циркуляция қилиб турадиган, табиат, жамият ва ижтимоий ҳаётда рўй бераётган жараёнлар, ҳодисалар, муносабатлар хусусиятлари тўғрисида бошқарув қарорлари қабул қилиш, техник-иқтисодий ҳисоботларни асослаш учун зарур бўлган хабарлар мажмуасини тушунамиз.

Иқтисодий ахборотларга тушунча бериб ўтамиз. қисқача қилиб айтганда иқтисодий ахборотларда иқтисодий жараён ва ҳодисаларнинг сон ва сифат томонлари ўз ифодасини топади. Иқтисодий ахборотларга кенг маънода қаралса қуйидагилардан таркиб топади:

- бошқарувчи ва бошқарилувчи объектлар ўртасида алоқа воситаси сифатида ишлатилади;
- барча алоқадор объектлар, субъектлар орасида бир-бирига юбориладиган хабарнома сифатида кўринади;
- бошқарув қарорларини асослаш ва қабул қилиш учун зарур бўлган ҳодисалар, жараёнлар, муносабатлар ва нарсаларнинг хусусияти тўғрисидаги янги билимлар мажмуаси сифатида намоён бўлади;
- ҳодисалар ва жараёнларни ўзига хос хусусиятларидан дарак берувчи хабарнома сифатида тасаввур қилинади;
- иқтисодий усул ва услубларни ишга солиш, фан предметини ўрганиш ва тадқиқ қилиш ҳамда хулосаларини намоён қилиш учун дастак бўлиб хизмат қилади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, иқтисодий маълумотлар

иқтисодиётда аҳамияти катта, кенг маънода ишлатилади, ишлатилиш доираси ҳам кенг.

Конкрет қилиб таъриф берилса, иқтисодий ахборотларда жамиятда содир бўлаётган барча иқтисодий ишларнинг сон ва сифат жиҳатлари (ҳажми, мазмуни) ўз ифодасини топади.

Иқтисодий ахборотларни таснифи 5.4.1-чизмада ифодаланган.

Иқтисодий ахборотлар тўғрисида хабарлар кўрсаткичлар орқали ифодаланади.

Ўрганиладиган ҳодиса, жараён, объект ёки предметларни сон ва сифат жиҳатларини, ҳажмини, мазмунини намоён қилувчи воситалар кўрсаткичлардир.

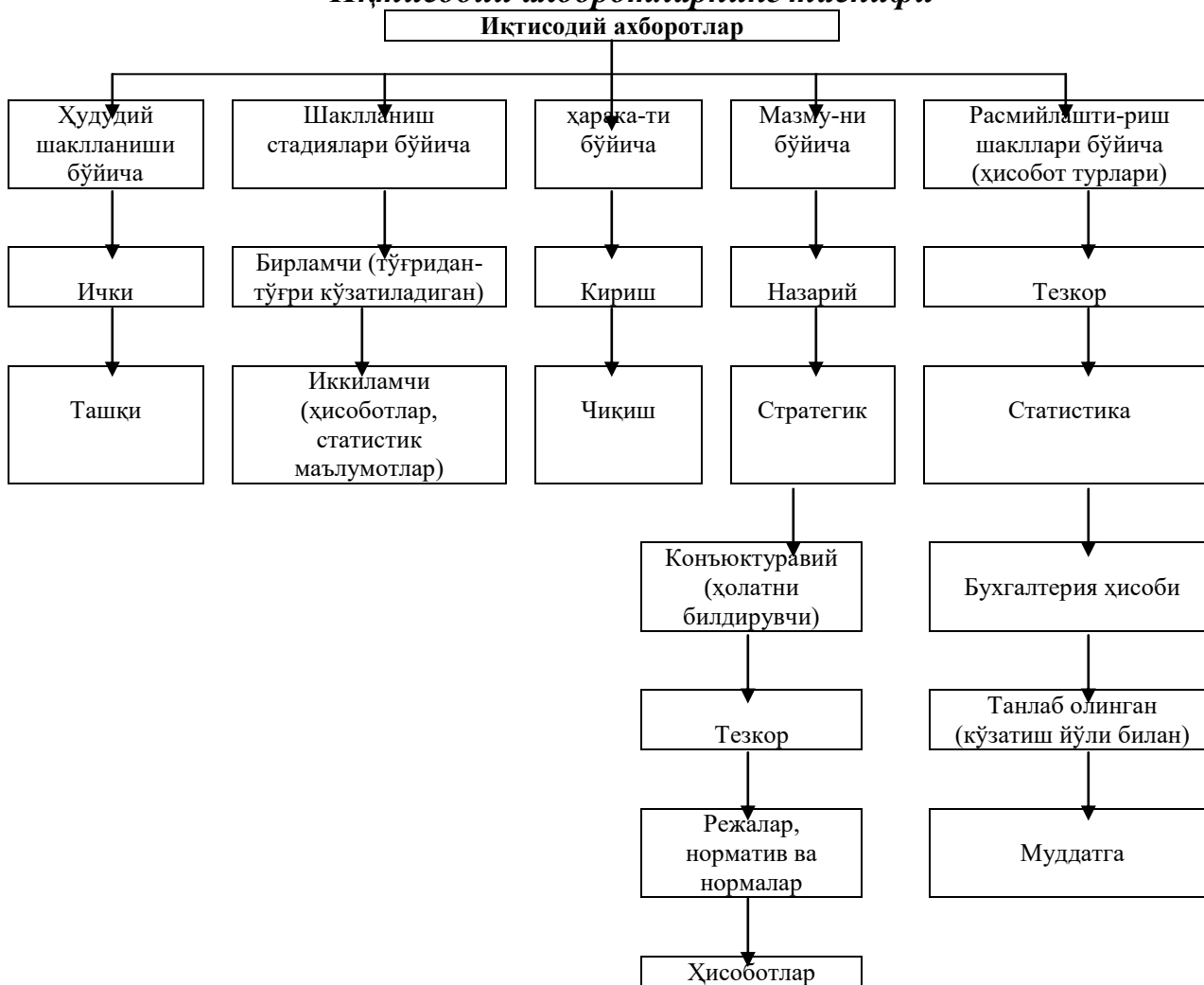
Кўрсаткичлар натурал, қиймат, абсолют ва нисбий ўлчов бирликларда намоён бўлади. Кўрсаткичлар тўғрисида тегишли бобларда сўз юритилади.

Иқтисодий ахборотларни намоён бўлиши белгиланган ёки қабул қилинган ҳужжатлар орқали амалга оширилади.

Иқтисодий ахборотларни расмийлаштириш белгиланган шаклдаги ҳужжат ва бланкалар орқали амалга оширилади.

Жамиятда ҳодисалар ва жараёнларни сон кўрсаткичлари тўғрисидаги ахборотни аҳамияти ниҳоятда юқори эканлигини ҳамма ҳам тушуниб, унга эътибор бера олмайди.

Ҳаётда намаълум нарсалар кўп. Бизни қамраб олган атроф-муҳитни ўрганиш учун статистик фикрлашни аҳамияти катта. Статистик саводхонлик бозор иқтисодиёти шароитида нафақат бошқарув аппарати ходимлари учун, ваҳоланки у ҳар бир жамият аъзоси учун ҳам заруриятдир. Масалан: оила бюджетини ҳисоб-китобини олинг, даромади ва харажаталрини ҳар бир оила ҳар куни ҳисоб-китобини олиб боради. Бунда оддий арифметика эмас, статистик ҳисоб-китоб ишлатилади.

Иқтисодий ахборотларнинг таснифи

Статистика тарихи инсоният тараққиёти билан боғлиқ. Эрамиздан олдин 2238 йилда ҳитойда аҳоли рўйхатга олинганлиги тўғрисида тарихий маълумотлар бизгача етиб келган.

Библияни Моисей тўғрисидаги 4-китобида «Число», яъни «Сон» бўлимида қурол-яроқ ишлата биладиган эркакларни ҳисоблаганлиги тўғрисида маълумот берилади.

Умуман «Статистика» қадимда италиянча “Stato” ёки “Stati” сўзидан олинган бўлиб «давлат» мазмунини билдирган. Шу сабабли давлат сиёсатини, умуман сиёсатчиларни “Statista” деб аташган.

Кейинчалик XVII асрларга келиб Статистика фани вужудга келган.

Статистикани иқтисодиётни бошқаришдаги аҳамияти жуда катта, айниқса ҳозирги кунда, бозор иқтисодиёти шаклланиб бораётган даврда.

Бежиз эмаски, республикамизда мустақилликни бошланғич даврида бозор иқтисодиётини шакллантиришни ҳуқуқий асосларини яратиш даврида, Республика Конституцияси (1991 й.), «Мулк тўғрисида»ги қонун (1990 й.), «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонунлар (1991 й.) қаторида Ўзбекистон Республкаси Олий Кенгашининг 28 сентябр 1993 йил XIII сессиясида «Давлат статистикаси тўғрисида»ги қонун қабул қилинди.

Ушбу «Давлат статистикаси тўғрисида»ги қонунда мамлакатимизда ривожланишнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини белгиловчи ягона статистика тизимини вужудга келтириш, уни фаолиятини таъминлаш билан боғлиқ бўлган ҳуқуқлари, вазифалари ва масъулиятлари белгилаб қўйилган.

1993 йилгача республикада Собиқ Совет иттифоқини «Халқ хўжалиги баланси» (ХХБ) ҳисобот ва статистика кўрсаткичлар тизими амалиётда қўлланиб келинган. У бозор муносабатларини тўлалигича белгилаб бера олмайди. Чунки мулк шакллари, халқ хўжалиги таркиби ўзгарди.

Эски маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган, ишлаб чиқариш марказлашган режалаштириш, ресурсларни марказлашган тақсимооти уни ядросини ташкил қилади.

Бу тизимда фақат моддий ишлаб чиқариш ва шу билан боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш соҳалари ҳисобга олинган.

Аҳолига хизмат кўрсатиш, банк, молиявий хизмат кўрсатиш, медицина хизмати, маърифат-фан, маданият ва шу кабилар иккиламчи, ялпи миллий даромад яратишда қатнашишмайди, деб ҳисобланган. Натижада уларни даромади макроиқтисодий кўрсаткичларда ўз аксини топмаган.

Бу эса иқтисодий кўрсаткичларни чет эл билан солиштириш имконини бермайди. Унда давлатнинг молиявий аҳволини, пул муомаласи ва кредит

ҳолатини, ишбилармонлик, воситачилик сингари бозор таркибини белгиловчи иқтисодий кўрсаткичларини йўқлиги, статистик методларда юз бераётган ўзгаришларни етарли даражада кўзатилмаслиги натижасида, иқтисодий ва сиёсий ислохот жараённининг боришини ва натижаларини тизимли таҳлил қилиш имкониятини оғирлаштиради, ижтимоий ва иқтисодий бошқарувнинг самарадорлигини пасайтиради.

ХХБ – ялпи статистик кўзатишга асослангани учун янги (барча майда хўжаликларни) вужудга келган хўжаликларни бу услуб орқали амалий жиҳатдан ҳисобга олиб бўлмайди. Чунки, у катта маблағ талаб қилади.

ХХБ асосан давлат бошқарув органлари, тармоқ, вазирликларни ва идораларни бошқарув вазифасини бажаришга қаратилган фаолиятларини ахборот билан таъминлаган.

Энди ишбилармонларни, олимларни, ассоциацияларни ва фондларни, аҳолини ва чет эллик истеъмолчиларни (инвесторлари ва ҳ.к.) статистик ахборот билан таъминлаш зарур.

Жаҳоннинг 150 дан ортиқ мамлакатларида «Миллий ҳисоблар тизими» (МҲТ) амалиётда қўлланиб келинаёпти.

МҲТ – яхлит жамлама иқтисодий-статистик кўрсаткичлар тўплами бўлиб, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш, ялпи МД-ни яратиш, тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва истеъмол жараёнларини ўзида мужассамлаштирган ҳисобот ва статистика тизимидир. Бунда ишлаб чиқариш билан бир хил услубда хизмат ҳам МД яратишда ҳисобга олинади ва ўрганади.

1993 йили БМТ-нинг статистика комиссияси томонидан МҲТ ишлаб чиқилган.

Статистика инсоният жамияти тарихида доимо жамиятдаги тармоқлар ва соҳалардаги, региондаги, корхонадаги ҳодисалар ва жараёнларни кўзатиш (сон ва сифат жиҳатидан) ва таҳлил қилиш вазифасини бажариб келган.

Ҳозирги замонда статистика давлатни, бизнесни ва аҳолини ахборот

билан таъминловчи тизимга айланган.

Статистик маълумотлар ҳар хил даражадаги ташкилотлар, фаолият соҳалари учун зарурдир. Улар давлатга, хусусий корхоналарга, нотижорат, нодавлат ташкилотларга, ўқув юртларига, илмий тадқиқот муассасаларига ва бошқаларга фаолият юритиш учун энг муҳим воситадир. Масалан: Давлат, статистик маълумотлар асосида зарурий сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳаларга таълуқли қарорлар қабул қилади, дастурлар ишлаб чиқади ва ҳ.к.

Бундан ташқари қонунда хўжалик субъектлари (корхоналар, ташкилотлар, юридик шахслар)нинг давлат статистика органларига хўжалик фаолиятларини белгиловчи хўжалик ҳисобот кўрсаткичларни аниқ, мукамал ва ўз вақтида етказишлари, ҳисобот кўрсаткичларининг тўғри ва тўлалигини таъмин этишга масъул эканликлари, ҳисобот кўрсаткичларини ўз вақтида бермаганликлари ва ноаниқ берганликлари учун қонун олдида жавобгарликлари белгилаб қўйилган. Ушбу қонунда давлат статистика органларининг хўжалик бирликлари олдидаги масъулиятлари ҳам белгилаб қўйилган. Чунончи, олинган ахборотларни якка ҳолда чоп этмаслик ва бошқа хўжалик бирликларига бермаслик, бу ахборотларни фақат жамлама ахборотларни тайёрлашда ишлатиш, хўжалик бирликларининг ишлаб чиқариш қувватларини белгиловчи ва тижорат сири ҳисобланган ахборотларни тарқатмаслик давлат томонидан кафолатланади.

Шуни таъкидлаш керакки, статистика ахборотларининг ҳаётимизда бўлаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни тўла акс эттиришдан давлат билан бир қаторда товар ишлаб чиқарувчилар ва хизмат кўрсатувчилар (ишлаб чиқарувчилар) манфаатдордирлар. Чунки, ишлаб чиқарувчилар ўз фаолиятларини иқтисодиётнинг қайси соҳада ривожлантиришларини, қандай товар ишлаб чиқариш ва хизмат турлари кўрсатиш бўйича иқтисодий жиҳатдан манфаатлироқ эканлигини, ички ва ташқи бозор конъюктурасини ўрганишга оид ахборотларни статистика орқали билиб оладилар. Статистика

ахборотларининг тўлалиги ва мукамаллиги ишлаб чиқарувчиларга ва аҳолига мамлакатда юритилаётган иқтисодий сиёсатнинг йўналишлари, молия, пул, кредит бозорида муҳим ахборотлар, мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқалари, унинг куч қудрати тўғрисидаги маълумотларни беради.

Юқорида келтирилган қонунга мувофиқ бозор иқтисодиётига мос янги макроиқтисодий миллий счетлар тизими (Миллий счетлар тизими – МСТ) амалиётга жорий қилинди. Истеъмол баҳолари индекси (олдинги улгуржи баҳолар индекси ўрнига) ва ишлаб чиқарувчилар баҳоси индекси методологияси жорий қилинди. Баҳолар статистикаси ташкил қилинди. Меҳнат, иш ҳақи, ишчи кучи кўрсаткичлари бўйича статистика методологияси Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) таклифлари асосида ташкил қилинди. Уй хўжалиги бюджетини кўзатиш дастури ишлаб чиқилди. Унда аҳолининг даромади ва харажатлари Жаҳон банки концепцияси асосида табақалаштирилади. Статистика амалиётига ташқи савдо ва божхона статистикаси, ноформал иқтисодиётни ҳажмини ҳисобга олиш ва бошқалар жорий қилинди.

Ўзбекистон Республикасида статистикани ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш заруриятидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 2002 йил сентябрда «Давлат статистикаси тўғрисида»ги янги қонунини қабул қилди.

Таянч иборалар: Иқтисодий иш, иқтисодий хизмат, ахборот, таҳлил, бозор конъюктураси, статистика, кўрсаткич.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Иқтисодий ишни мазмунини ёритинг?
2. Иқтисодий хизмат нима ва қандай вазифалар бажаради?
3. Иқтисодий таҳлил мазмунини ёритинг?
4. Иқтисодий таҳлил қандай вазифалар бажаради?
5. Иқтисодий таҳлил усулларига тушунча беринг?
6. Ахборот нима?

7. қандай ахборотлар турлари мавжуд?
8. Ахборотлар қандай аломатлар бўйича таснифланади?
9. Кўрсаткичлар деганда нимани тушунаси?
10. Қандай кўрсаткичларни биласиз?
11. Ўзбекистон Республикасида ахборотлари тўғрисида қандай тизим ишлатилади? Уни мазмунини ёритиб беринг?
12. Статистикани иқтисодиётдаги аҳамиятини ёритиб беринг?
13. Статистика тўғрисида қабул қилинган қонунда қандай вазифалар қўйилган?
14. Статистикани такомиллаштириш борасида қандай ишлар амалга оширилган?

6-Маъруза. САВДО КОРХОНАЛАРИ ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИ, УНИНГ ТАРКИБИ, САМАРАДОРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА УЛАРНИ БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

6.1. Иқтисодий салоҳият тушунчаси ва унинг назарий масалалари

6.2. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлиги, унинг мазмуни, умумий ҳажми ва баҳолаш йўллари

6.3. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ва унинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларнинг таснифи ва аниқланиш йўллари

6.1. Иқтисодий салоҳият тушунчаси ва унинг назарий масалалари

Иқтисодий салоҳият тушунчаси ва унинг назарий масалаларини ёритишдан мақсад савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятининг ижтимоий-иқтисодий мазмунини, уларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини, ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш орқали иқтисодий салоҳият самарадорликни ошириш йўлларини ишлаб чиқишдан ва самарадорликни ошириш имкониятларини очиб беришдан иборатдир.

Ушбу масадга эришиш учун бир қанча вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилмоқда. Булар қуйидагиларда ўз аксини топганлар.

- савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятининг ижтимоий-иқтисодий мазмунини очиб бериш ва уларнинг таърифини ишлаб чиқиш;

- савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш, уларни таснифлаш ва аниқланиш йўлларини кўрсатиб бериш;

- савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятини таҳлил қилиш орқали уларнинг самарадорликни ошириш йўлларини ишлаб чиқиш;

- савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятини самарадорлигига таъсир этувчи омилларни аниқлаш орқали савдо корхоналари активиятини яхшилаш имкониятларини очиб бериш.

Юқорида таъкидланганидек, мазкур масалани ёритишда унинг предмети сифатида савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти, унинг таркиби, улардан самарали фойдаланиш билан боғлиқ бўлган иқтисодий жараёнлар, самарадорликни ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш йўллари олинган. Уни етарли даражада ёритиш учун унинг объекти сифатида иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш шароитида активият кўрсатётган турли мулк шаклидаги савдо корхоналари ҳисобланади. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятига оид айрим назарий хулосаларни исботлаш учун савдо билан шуғулланадиган савдо корхоналари маълумотларидан фойдаланилади.

Салоҳият тушунчаси кенг қамровли тушунча бўлиб, уни ҳаётимизнинг барча соҳаларига қўллаш мумкин. Ушбу сўзнинг маъносига аниқлик киритиш учун унинг луғовий маъносига аҳамиятни қаратамиз. Беш жилдлик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да салоҳият сўзи араб тилидан олинган бўлиб “яроқлилик, ваколат, ҳукумдорлик, тўлиқ ҳокимият”³⁴ маъноларини англатиши кўрсатилган. Ушбу сўзни инсон қобилияти нуқтаи назаридан “Қобилият, иқтидор”³⁵, деб кўрсатган. Агар ушбу сўзга иқтисодиёт нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, салоҳият деганда бирорта соҳа, савдо корхонаси, бошқа хўжалик юритувчи субъект ёки инсоннинг бирор нарсани амалга ошириш борасидаги мавжуд имкониятлари, қобилияти ва уларда қўлланиладиган воситалари мажмуи тушунилади. Кўриниб турибдики, барча ҳаракатдаги нарсаларнинг, инсонлар, соҳа, савдо корхонаси, бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ҳатто ҳайвонларнинг ҳам бирорта ишни бажаришда ўзининг имкониятлари, салоҳияти мавжуд экан. Ҳозирги пайтда ушбу салоҳиятдан самарали фойдаланиш мақсадида турли техника ва технологиялардан, бошқа ашёвий неъматлардан ҳам фойдаланилади. Агар иқтисодиёт соҳасини оладиган

³⁴ “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. III. Н-тартибли. – Т.:

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” ДИН, 2006. – 432 бет.

³⁵ Ўша жойда. – 432 бет.

бўлсак, иқтисодиёт субъектларининг иқтисодий салоҳиятини тушунмоқ лозим бўлади.

Иқтисодий салоҳият умумий салоҳиятнинг бир йўналиши бўлиб, бу бевосита иқтисодиётга оид салоҳиятни белгилайди. Иқтисодий салоҳият ҳам жуда кўп гуруҳларга бўлиниши мумкин. Масалан, мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти, ҳудуднинг (вилоят, туман, иқтисодий районлар) иқтисодий салоҳияти, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий салоҳияти кабилар.

Кўриниб турибдики, иқтисодий салоҳиятнинг ҳам турлари ва йўналишлари жуда кўп экан. Мазкур ишда барча иқтисодий салоҳиятлардан бири бўлган савдо корхоналарининг иқтисодий салоҳияти тўғрисида гап юритилади. Чунки савдо корхоналарининг иқтисодий салоҳияти том маънада, тўлиқ яхлит бир иқтисодий категория сифатида бутун иқтисодиётнинг ҳаракатга келтирувчи кучи ҳисобланади. Аммо ушбу тушунча иқтисодий адабиётларда кам ўрганилган, унинг назарий ва методологик жиҳатлари тўлиқ очиб берилмаган. Ушбу ҳолат бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида ушбу категорияни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганишни объектив заруратга айлантирди. Чунки, бугунги ҳаёт, шаклланган тадбиркорлик ва рақобат муҳити мулкдорга ўз мулкнинг бир қисмидангина эмас, балки ҳаммасидан тўлиқ самарали фойдаланиш лозимлигини тақозо қилмоқда.

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти унинг иқтисодий-ижтимоий активиятини тўлиқ таъминлашга хизмат қиладиган, иқтисодий жараёнларни амалга оширишни таъминлайдиган меҳнат ва моддий ресурслардан иборат бўлади. Бунга савдо корхонаси нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, унга асосий воситалар, айланма маблағлар, номоддий активлар ва меҳнат ресурсларини киритиш мумкин. Ушбу тушунчалар иқтисодий адабиётларда алоҳида-алоҳида жуда кўп ўрганилган. Аммо яхлит ҳолда иқтисодий салоҳият сифатида жамланган тарзда кам ўрганилган. Шу туфайли, ушбу ишда иқтисодий

салоҳият тушунчасининг назарий жиҳатлари билан бирга, ундан самарали фойдаланиш йўлларига, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш усулларига тўлиқ тўхталишни мақсадга мвофиқ деб топдик.

Иқтисодиётни эркинлаштириш, диверсификациялаш, жамиятни модернизациялаш, иқтисодиётга инновацияларни изчиллик билан жорий қилиш, бозор муносабатларини босқичма-босқич чуқурлаштириб бориш, ислоҳотларни янада такомиллаштириш жараёнида ўтаётган ҳар бир кун жамиятимизнинг мазмун жиҳатидан янгиланаётганлигидан далолат бериб келмоқда. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида янги иқтисодий категориялар, тушунчалар ҳаётимизга шу даражада тезлик билан кириб келмоқдаки, уларни идрок қилиш, назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ қилиш, методологик муаммоларини ҳал қилишга улгуриш қийин бўлмоқда. Бундай янги иқтисодий тушунчалардан бири савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти тушунчасидир.

Ўзбекистонда ва бошқа ҳамдўстлик мамлакатларида чоп этилаётган иқтисодий адабиётларда савдо корхонасининг тасарруфидаги активлари, меҳнат ва молиявий ресурсларини ўрганиш билан чекланиб қолинмоқда. Бу бизнинг фикримизча, савдо корхонасининг иқтисодий активиятини тўлиқ ўрганиш учун назарий ва методологик жиҳатдан етарли эмас. Чунки, савдо корхонасининг иқтисодий активияти бевосита унда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ.

Иқтисодий жараёнларнинг содир бўлишида фақат савдо корхонасининг активлари эмас, балки бошқа элементлари ҳам иштирок этади. Масалан, ишлаб-чиқариш жараёнини олайлик. Унинг содир бўлиши учун албатта модий-техник таъминоти, яъни ускуналар, жиҳозлар, бино, хом-ашё кабилар зарур. Аммо ҳар қандай илғор техника, юқори сифатли хом-ашё ўз-ўзидан иқтисодий жараённи содир қилиб, моддий неъмат ишлаб чиқармайди. Унга албатта одамнинг аралашуви, яъни жонли меҳнатнинг муштараклиги ва иштироки зарур. Агар жонли меҳнат иштирок этмаса ҳар қандай илғор техника ҳам «ўлик», ҳаракатсиз

ускуна бўлиб қолаверади.

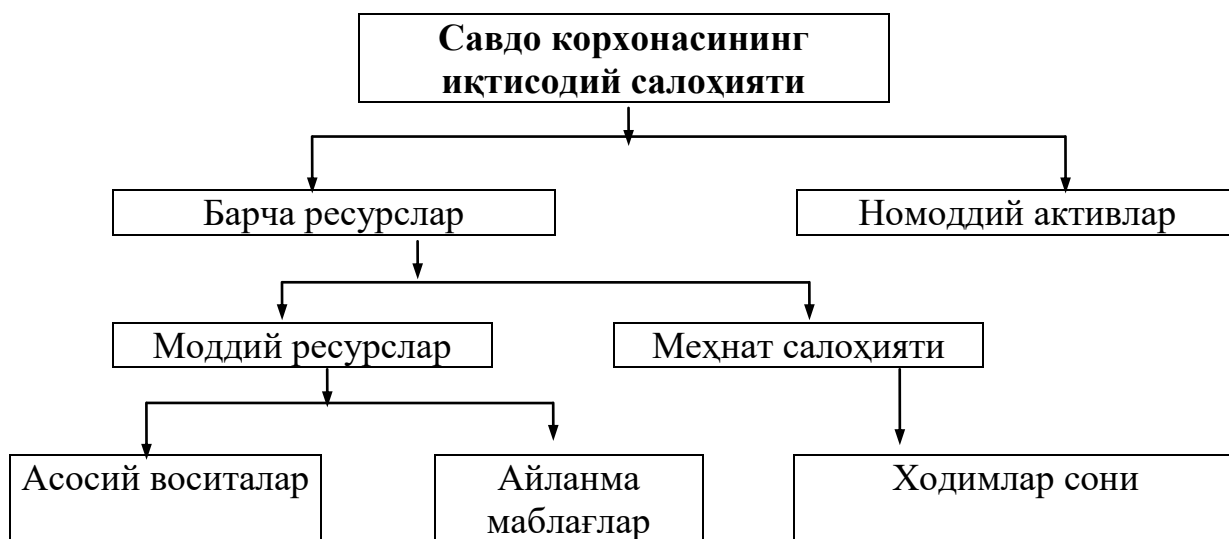
Бундан кўриниб турибдики, иқтисодий жараёнларни содир этиш учун моддий бойликлар билан биргаликда жонли меҳнатнинг ҳам иштирокини таъминлаш лозим бўлади. Шундагина ишлаб чиқариш жараёни содир бўлиб янги маҳсулот яратилишига эришиш мумкин. Шу маҳсулотнинг сотилиши эса савдо корхонасининг барча харажатларини қоплаб фойда олишини таъминлайди. Шундагина ишлаб чиқаришнинг провард мақсади – аҳолининг фаровонлиги амалга ошади, савдо корхоналарининг аҳвол кундан-кунга яхшиланиб боради.

Демак, бундан кўриниб турибдики, савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятини таҳлил қилганда савдо корхонаси тасарруфидаги унинг фақатгина активлари билан чегараланиб қолиш, унинг иқтисодий активияти тўғрисида тўлиқ хулоса қилиш учун етарли бўлмайди. Бу эса ўз навбатида, савдо корхонасининг иқтисодий аҳволига тўлиқ ва батафсил баҳо бериш учун унинг активлари билан биргаликда меҳнат ресурсларини ҳам қўшган ҳолда тизимли ёндошиб комплекс ўрганишни тақозо қилади.

Режали иқтисодиёт шароитида иқтисодиётга оид адабиётларда савдо корхонасининг моддий бойлигини (ресурсларини) ва меҳнат ресурсларини барча ресурслар мажмуаси сифатида қаралиши кўзда тутилган эди. Уларнинг таҳлили барча бойликлар (ресурслар) таҳлили деб юритилар эди. Аммо иқтисодиётни эркинлаштириш тамойилига асосланган бозор муносабатлари ҳукм сураётган шароитда иқтисодий жараёнлар таркибида моддий ва меҳнат ресурслари билан биргаликда номоддий активлар ҳам иштирок этади. Буларнинг таркибига муаллифлик ҳуқуқи, патентлар, “Нау-хау”, савдо маркаси, рухсатномалар (лицензиялар) каби тушунчалар қиймати киради. Булар моддий бўлмасада савдо корхонасига худди моддий бойликлар сингари маълум даражада фойда келтиради. Савдо корхонасининг нуфузи ва ишончилигини белгилайди. Аммо уларни савдо корхонасининг моддий бойлигига (ресурсига)

киритиш мумкин эмас, чунки улар шакли, мазмуни ва моҳияти жиҳатидан номоддийдир.

Бозор муносабатлари шароитида савдо корхонасида иқтисодий жараёнларнинг содир бўлиши ва унга маълум даражада фойда келтириши учун моддий (асосий воситалар, айланма маблағлар) ва меҳнат ресурслари билан биргаликда номоддий активлар ҳам иштирок этади. Уларнинг жамланмасини олдингидек моддий ва меҳнат ресурслари деб атаб бўлмайди. Агар шундай қилинса уларнинг таркибига номоддий активлар кирмай қолади. Шу туфайли, уларни савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти деб аташни мақсадга мувофиқ. Чунки бунда моддий ресурслар билан биргаликда номоддий активлар ва меҳнат ресурслари тўлиқ ўз ифодасини топади. Буларнинг таркибий тузилишини қуйидаги чизмада кўриш мумкин (6.1-расм).

6.1-расм. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятининг тузилиш таркиби

Шундай қилиб, савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти деганда унда содир бўладиган молиявий-хўжалик активиятини (иқтисодий жараённи) тўлиқ таъминлашда бевосита иштирок этадиган барча моддий ва меҳнат ресурслари (бойликлари) ҳамда номоддий активлар мажмуи тушунилади.

Иқтисодиёт фани аниқ ва амалий фан бўлганлиги туфайли ундаги қўлланадиган барча тушунчалар ва кўрсаткичларнинг номи, мазмуни ва қиймати мавҳум бўлмасдан аниқ, ҳисобланадиган, маълум бир соҳани ўзида ифода этадиган бўлиши лозим. Ушбу назарий мулоҳаза бевосита савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятига ҳам тегишли. Шу туфайли уни баҳолашнинг баъзи назарий ва методологик жиҳатларига эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Зеро, савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш, унда иқтисодий ўсишни таъминлаш учун муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

6.2. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлиги, унинг мазмуни, умумий ҳажми ва баҳолаш йўллари

Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти билан боғлиқ масалалар таркибида унинг самарадорлиги билан боғлиқ тушунчалар муҳим ўрин тутди. Чунки савдо корхонасининг самарадорлиги бевосита унинг иқтисодий салоҳиятига боғлиқ ва мос равишда, иқтисодий салоҳият самарадорлигини ошириш савдо корхонаси самарадорлигининг ошишига ҳам олиб келади. Шу туфайли савдо корхоналари иқтисодий самарадорлиги, унинг мазмуни, таркиби ва уларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини кетма-кет ёритишни тақозо қилади.

Мазкур масалани ёритишнинг нафақат назарий аҳамияти, балки муҳим амалий аҳамияти ҳам катта. Ушбу масаланинг назарий аҳамияти савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти тушунчасининг янги тарифи ишлаб чиқилганлиги, унинг самарадорлигини оширишнинг концептуал йўналишларининг ишлаб чиқилганлиги ва ўқувчига тушунарли тазда кўрсатиб берилганлиги билан белгиланади. Ушбу ишнинг амалий аҳамияти савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини яхлит ҳолда ўрганиб, уларни оширишга таъсир этувчи омиллар ва ушбу омилларни ҳисоблаш

йўллари ишлаб чиқилганлиги билан белгиланади.

Ҳозирги шароитида ҳар бир жараёндан ёки салоҳиятдан, шу жумладан савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятидан ҳам самарали фойдаланиш ҳаёт тақозоси. Бунга эришиш учун унинг назарий ва услубий асосларини, амалий тадқиқи масалаларини ҳал қилиш лозим. Шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, биринчи навбатда савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигининг таърифини бериш лозимдир. Бизнинг фикримизча савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятига қуйидагича таъриф бериш мумкин. **Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлиги деганда унинг натижавийлиги, яъни маълум бир даврда кўпроқ маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариши, даромад ва фойда келтириши тушинилади.** Бу савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятига берилган умумий таърифдир. Иқтисодиётга оид фанларда уларни баҳолашнинг аниқ йўллари кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодиётда ҳар қандай категория, шу жумладан биз тадқиқ қилаётган категория, яъни савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ҳам маълум ўлчамга эга бўлиши лозим. Худди шундай савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятини (Кис) баҳолашда, энг аввало, иқтисодиёт фанининг мақсади ва вазифасидан келиб чиқиб, уни қиймати ва харажати нуқтаи назаридан аниқлаш лозим, деб ўйлаймиз. Ушбу кўрсаткичнинг тўлиқ қийматини баҳолашда асосан бухгалтерия баланси маълумотларидан фойдаланилади. Бу учун бухгалтерия балансидаги асосий восита (Ав), айланма маблағлар, яъни жорий активлар (Айм) ва номоддий активларнинг (На) умумий сўммаларини ҳамда ҳисоб-китоб орқали аниқланган ишчи ва хизматчиларнинг пулда ифодаланган қийматини (Хк) биргаликда олиш мумкин бўлади.

Шундай қилиб, савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятини таҳлил қилишда хўжалик активиятида содир бўладиган иқтисодий жараёнида иштирок этадиган барча моддий ресурслар (асосий ва айланма маблағлар), номоддий

активлар ва меҳнат ресурслари биргаликда муштарак этишини инобатга олган ҳолда ўрганилади. Моддий ресурслар ва номоддий активлар тўғрисидаги маълумотлар бухгалтерия балансида ифодаланади, аммо меҳнат ресурслари эса мазкур ҳисоботлар таркибида кўрсатилмайди.

Бухгалтерия балансида, айниқса, савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини баҳолашда моддий ресурслар ва номоддий активлар билан биргаликда меҳнат ресурслари қийматини ҳам инобатга олиш лозим, деб таъкидладик. Аммо бу кўрсаткич бухгалтерия балансида кўрсатилмайди. Шу туфайли меҳнат ресурсининг пулдаги ифодасини топишни тақозо қилади.

Ҳозирги пайтда меҳнат ресурсининг баҳосини бемалол аниқлаш учун қонуний асос яратилган. Чунки Республикамизда оддий ишчидан тортиб то етук мутахассисгача уларни тайёрлаш харажати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Бу харажатлар ходимлар иш кучининг биринчи бошланғич «шартли баҳоси» бўлиб ҳисобланади. Сўнгра унинг малакасини ошириш, қайта ўқитиш учун харажат қилинса булар ҳам унинг ушбу бошланғич баҳосига қўшилади. Бундай йўлни тутиш зарурлигининг иккинчи томони шундаки, ҳозир кўпчилик мутахассисларни тайёрлаш савдо корхонаси ёки ота-оналар ҳисобидан пул тўлаш эвазига амалга оширилмоқда. Демак, савдо корхонаси ўқишни битирган талабани ишга қабул қилса унинг шу савдо корхонаси учун «шартли қиймати» аниқ. Масалан, ходим савдо корхонаси ҳисобидан 4 йил ўқиган. Биринчи йилда унинг ўқиши учун 5000, минг сўм, иккинчи йилда 5500,0 минг сўм, учинчи йилда 6000,0 минг сўм ва ниҳоят тўртинчи йилда 6500,0 минг сўм пул тулаган деб фараз қилсак унинг «шартли баҳоси» 23000,0 минг сўмни ташкил қилади. Агар ходимнинг ўқиши давлат ёки шахсий маблағи ҳисобдан амалга оширилса у ҳолда савдо корхонаси мазкур ходимни ишга қабул қилиш билан ушбу харажатга тенглаштирган миқдорда унинг шартли қийматини белгилаши мумкин. Бундан ташқари, ҳар йили давлат томонидан диплом берилган бакалавр, мутахассис ёки магистрнинг «нархини»

хам марказлашган тарзда аниқлаб эълон қилиб туришлари мумкин.

Ходимлар иш кучининг умумий қийматини пулда ифодалаш учун қўйидаги амални бажариш лозим. Биринчидан, барча ходимларни категорияларга бўлиб чиқади. Ҳар бир категориядаги ходимларни тайёрлашга кетган қиймати аниқланиб шу категория бўйича уларнинг умумий сўммаси топилади. Иккинчидан, ҳар бир категория бўйича аниқланган сўммаларни қўшиб ходимларнинг «шартли баҳосини» ифодаладиган жами сўммасини топиши мумкин. Бу учун қўйидаги математик аддитив моделни қўллашни тавсия қиламиз:

$$X_k = \sum_{i=1}^n a_i + v_i$$

Бунда X_k - ходимларни тайёрлашга кетган харажатларнинг жами сўммаси (иш кучининг умумий қиймати);

i - ходимлар категориясининг тартиб сони ($i=1, n$);

n - ходимлар категориясининг умумий сони;

a_i - i - категория ходимларни тайёрлашга кетган харажатлар;

v_i - i - категория ходимларнинг малакасини оширишга кетган харажатлар.

Энди савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятининг умумий қийматини аниқлаш мумкин. Бу учун қўйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$K_{ис} = A_v + A_{им} + H_{ф} + X_k$$

Бунда A_v - асосий воситаларнинг (капиталнинг) ўртача қиймати;

$A_{им}$ - айланма маблағларнинг (капиталнинг) ўртача қиймати;

$H_{ф}$ - номоддий активларнинг ўртача қиймати;

X_k - ходимларнинг ўртача «шартли қиймати».

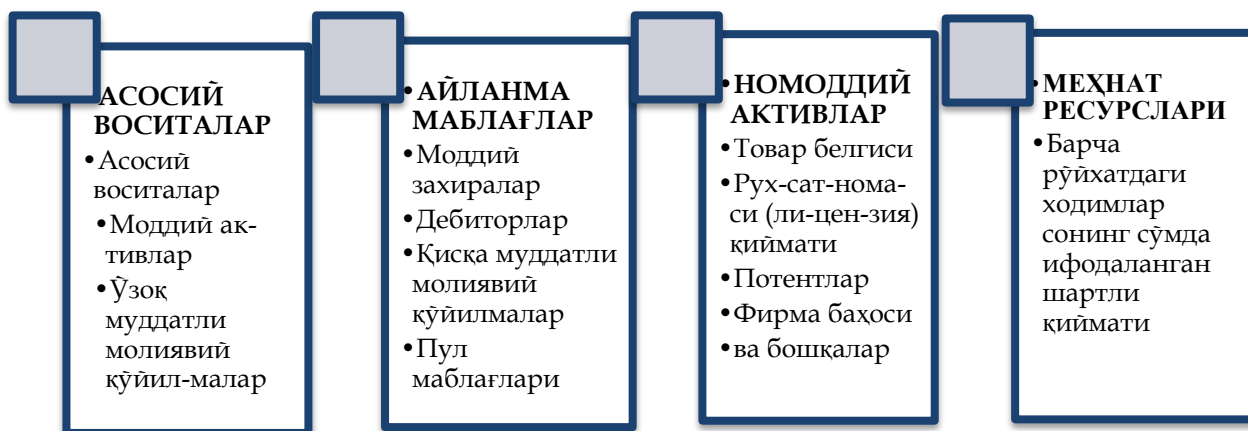
Агар ушбу формуладаги натижани “У” деб, омилларни $X_i \rightarrow n$ деб белгиласак юқоридаги формуланинг математик кўринишини қўйидагича ифодалаш мумкин:

$$Y = \sum_{i=1}^n x_i = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \dots \cdot X_n$$

Ушбу математик моделга таҳлилнинг анъанавий усуллари қўллаб амалий маълумотлардан фойдаланган ҳолда натижанинг ўзгаришини

таъминловчи барча омиллар таъсирини ҳисоблаб чиқса бўлади. Буни амалга ошириш учун бухгалтерия баланси ва бошқа ҳисоботлар асосида савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятига кирувчи категорияларни алоҳида элементлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин. Бунинг таркибий тузилиши қуйидаги чизмада келтирилган (6.2.1-расм).

Савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятининг таркибий қисмлари алоҳида моддалари бўйича

6.2.1-расм. Савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятининг таркибий қисмлари

Шундай қилиб, ушбу чизмадаги кўрсаткичлар йиғиндиси савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти сўммасининг умумий ҳажмини ифодалайди. Аммо жорий йилда уларнинг қанча қисми ишлатилганлигини, қай даражада самарадорликка эришганлигини билиш учун шу таҳлил қилинаётган даврга тўғри келадиган қисмини ҳам аниқлаш лозим. Бу фақат назарий жиҳатидан эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятини таҳлил қилиш уларнинг умумий ҳажмидаги ўзгаришларни аниқлашдан бошланади. Чунки савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти умумий ҳажми тўғрисида, унинг ўзгариш тенденцияси ҳақида тегишли хулоса қилмасдан туриб, улардан самарали фойдаланаётганлиги тўғрисида хулоса қилиш қийин. Шу туфайли савдо

корхоналари иқтисодий салоҳияти умумий ҳажмининг ўзгариш тенденциясига алоҳида аҳамият бериш лозим, деб ўйлаймиз. Бунинг учун қийдаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (6.2.1-жадвал).

6.2.1-жадвал

“Турон” савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти умумий ҳажмининг 2000-2014 йиллардаги динамикаси³⁶

Йиллар	Иқтисодий салоҳият умумий ҳажми, млн. сўм	Иқтисодий салоҳият умумий ҳажмининг ўзгариш суръати, %	Иқтисодий салоҳият умумий ҳажмининг 1% ўсишининг мутлақ миқдори, млн. сўм
2000	83,8	100,0	-
2005	109,6	130,8	0,8
2010	435,6	519,8	1,1
2011	486,7	580,8	4,4
2012	499,6	596,2	4,9
2013	524,7	626,1	5,0
2014	549,0	655,1	5,2

Мазкур жадвал маълумотлари кўрсатишича “Турон” савдо корхонасида иқтисодий салоҳият 2000-2014 йиллар давомида 655,1 %га ўсган. Ўсиш тенденцияси 2000 йилдан 2005 йилгача унчалик тез суръатда бўлмаган. 2005 йилдан бошлаб унинг ўсиш суръати жуда тез бўлганлигини кузатиш мумкин. Энг муҳими, мазкур савдо корхонасида иқтисодий салоҳиятнинг 1% ўсганлигининг солмоғи ортиб бормоқда. Жумладан, 2005 йилда 2000 йилга нисбатан 1 % ўсишнинг мутлақ миқдори 0,8 млн. сўмга тнг бўлган бўлса, 2014 йилга келиб ушбу кўрсаткичнинг миқдори 5,2 млн. сўмгача кўтарилган. Бу ҳолатдан кўриниб турибдики, савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти умумий ҳажми ва таркибида туб ўзгаришлар рўй бермоқда. Чунки савдо корхоналарини модернизациялаш, уларнинг активиятига янги илғор технологияларни жорий қилиш, номоддий активларнинг иқтисодиётдаги ўрнининг ошиши бу масалалардаги туб ўзгаришларга сабаб бўлмоқда. Буларни, таҳлил қилинаётган “Турон” савдо корхонасиси мисолида кўриб чиқамиз (6.2.2-жадвал).

³⁶ “Турон” кўптормоқли хусусий корхонасининг 2000-2014 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси

6.2.2-жадвал

“Турон” савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти таркибининг 2000-2014 йиллардаги ўзгаришлари динамикаси³⁷ (сўммаси, минг сўм, улуши, %)

Йиллар	Иқтисодий салоҳият умумий ҳажми	Шу жумладан							
		Асосий воситалар		Номоддий активлар		Айланма маблағлар		Меҳнат ресурслари	
		Сум-маси	Улуши	Сум-маси	Улуши	Сум-маси	Улуши	Сум-маси	Улуши
2000	83,8	14,4	17,23	0,02	0,25	20,4	24,37	49,0	58,15
2005	109,6	19,5	17,82	0,51	0,46	27,3	24,88	62,3	56,84
2010	435,6	80,2	18,42	2,7	0,62	102,6	23,56	250,1	57,40
2011	486,7	91,7	18,84	3,5	0,71	112,7	23,15	278,8	57,30
2012	499,6	95,7	19,15	4,0	0,81	114,0	22,82	285,9	57,22
2013	524,7	103,3	19,68	4,6	0,88	117,7	22,43	299,1	57,01
2014	549,0	108,3	19,73	4,7	0,85	122,7	22,35	313,3	57,07

Мазкур жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, шу ўрганилаётган савдо корхонасида 2000-2014 йилларда иқтисодий салоҳият таркибида кескин ўзгаришлар рўй бермаган. Бироқ, уларнинг ўзгаришида бир мунча топовутлар мавжуд. Асосий воситаларнинг иқтисодий салоҳиятдаги улуши 2000 йилдаги 17,23 % ўрнига 2014 йилда 19,73 %ни ташкил қилганлигини кузатиш мумкин. Бу бевосита соҳада олиб борилаётган модернизация жараёнларининг натижасидир. Чунки ушбу соҳани ҳам модернизация қилиш натижасида кўплаб техника ва мос равишда илғор савдо технологиялари жорий қилинмоқда. Худди шундай ҳолат номоддий активларда ҳам кузатилмоқда, унинг ўзгариши мос равишда 0,25 %дан 0,85 %гача кўпайган. Аммо айланма маблағларнинг улуши 2000 йилда 24,37 % бўлган бўлса, 2014 йилга келиб 22,35 %гача камайди. Бундай ҳолат меҳнат ресурсларида ҳам кузатилмоқда. Бунинг ўзгаришида, мос равишда, 58,15 %дан 56,07 %гача камайганлигини кўрамыз. Ушбу кўрсаткичлар улушининг камайиши унинг сўммасининг камайиши ёки динамикасида камайиши рўй берганлигидан далолат бермайди. Уларнинг ҳам пулдаги миқдори кўпайган, аммао асосий воситалар ва номоддий активларнинг

³⁷ “Турон” савдо корхонасининг 2000-2014 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси.

кўпайишига нисбатан камроқ суръатда амалга оширилган.

Бундай ҳолатга янада аниқлик киритиш учун уларнинг таркибий ўзгаришлари бўйича динамикасини ҳам таҳлил қилиш лозимдир. Бунинг учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қилмоқдамиз (6.2.3-жадвал).

6.2.3-жадвал

“Турон” савдо корхонасида иқтисодий салоҳиятнинг 2000-2014 йиллардаги ўзгаришлари динамикаси³⁸
(сўммаси, млн. сўм, ўсиш суъати, %)

Йиллар	Иқтисодий салоҳият умумий ҳажми	Шу жумладан							
		Асосий воситалар		Номоддий активлар		Айланма маблағлар		Меҳнат ресурслари	
		Суммаси	Ўсиш суъати	Суммаси	Ўсиш суъати	Суммаси	Ўсиш суъати	Суммаси	Ўсиш суъати
2000	83,8	14,4	100,0	0,02	100,0	20,4	100,0	49,0	100,0
2005	109,6	19,5	135,4	0,51	2550	27,3	133,8	62,3	305,4
2010	435,6	80,2	556,9	2,7	13500	102,6	502,9	250,1	510,4
2011	486,7	91,7	636,8	3,5	17500	112,7	552,5	278,8	569,0
2012	499,6	95,7	664,6	4,0	20000	114,0	558,8	285,9	583,5
2013	524,7	103,3	717,4	4,6	23000	117,7	577,0	299,1	610,4
2014	549,0	108,3	752,1	4,7	23500	122,7	601,5	313,3	639,4

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2000 йилга нисбатан 2014 йилда савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти умумий ҳажми 655,1 %га ($549,0 \cdot 100 : 83,8$) ўсган. Шу даврда энг кўп ўсгани номоддий активлар бўлган. Унинг ҳажми 235 мартага кўпайган. Иккинчи ўринда асосий воситалар бўлиб, унинг ўзгариш суъати 752,1 %ни ташкил қилади. Бундай тенденцияга сабаб, ҳозирги бозор муносабатлари шароитида номоддий активларнинг аҳамияти ошиб бормоқда. Бундан ташқари, асосий воситалар ҳам савдо корхонаси активиятини модернизация қилиш эвазига янги технологияларни жорий қилиниши сабабли тез ўсмоқда. савдо корхонасида айланма маблағлар ва меҳнат ресурсларининг ўзгариш суъатлари бирмунча суст. Мос равишда 601,5 ва 639,4 %ни ташкил қилади. Бундай ҳолат кўрсатадики, савдо корхоналари ўз

³⁸“Турон” савдо корхонасининг 2000-2014 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси.

активиятига янги одамларни жалб қилмасдан илғор технологияларни жорий қилиш ва ишлатилаётганларини таъмирлаш орқали такомиллаштириш эвазига ривожланмоқда. Айланма маблағлар ҳам савдо корхонасининг хўжалик активиятини таъминлаши учун барқарор миқдорда сақланиб турмоқда. Чунки, жорий қилинган янги технология хомашё ва материалларни кўп талаб қилиши билан бирга, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдорини ҳам оширган. Натижада шу йиллар давомида барқарор ўсиш рўй берган.

Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятида рўй берган ўзгаришлар умуман олганда ижобий, аммо эндиги вазифа, уларнинг нечоғлик самарали фойдаланилаётганлигини кўриб чиқишдан иборатдир. Бунинг учун эса уларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаб олишни, уларни таснифлаш ва баҳолаш йўллари ишлаб чиқишни тақозо қилади.

6.3. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ва унинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларнинг таснифи ва аниқланиш йўллари

Иқтисодий таҳлилнинг мақсади ва асосий вазифаларидан бири таҳлил қилинаётган объект ёки категорияни тўғри ва батафсил баҳолаш учун уни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқишдан ҳамда уларни назарий ва методологик жиҳатдан асослашдан иборатдир.

Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти бу кенг қамровли ва теран тушунча. Унинг ҳолати ва ундан фойдаланиш даражаси тўғрисида тўлиқ хулоса чиқариш учун албатта кўрсаткичлар тизимидан (системасидан) фойдаланиш лозим. Аммо кўрсаткичлар сонининг кўплиги ёки озлигига қараб ўрганилаётган объект ёки категорияни баҳолаш учун етарли ёки кам деган хулоса чиқариб бўлмайди. Шу туфайли кўрсаткичлардан тўғри фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш лозим.

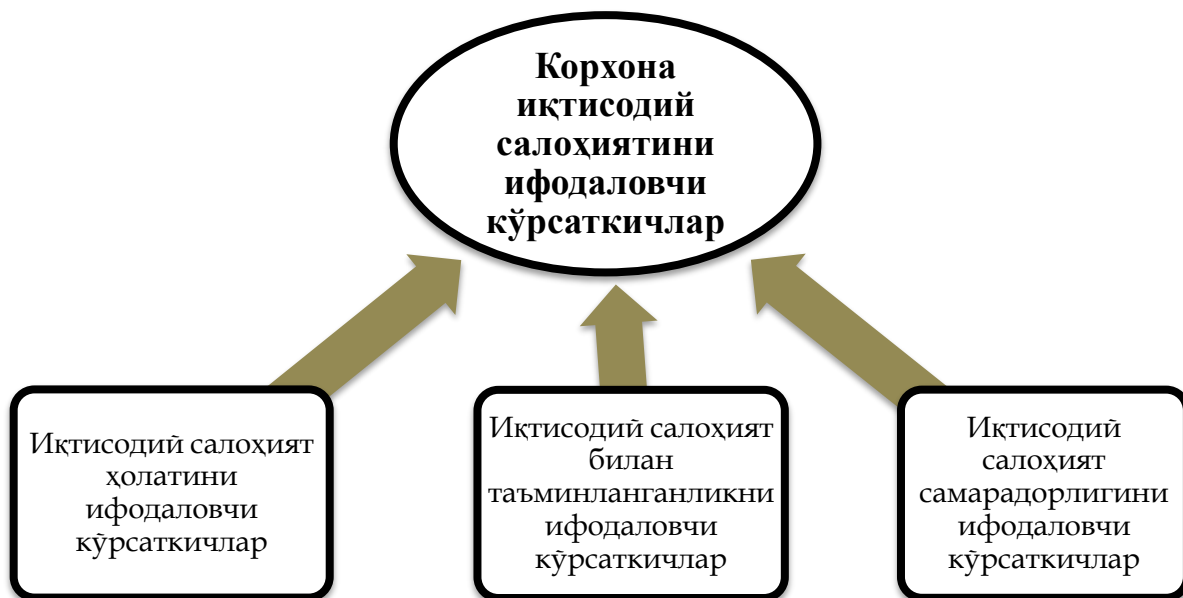
Кўрсаткичлар ҳақида тўғри хулоса чиқариш учун, энг аввало, уларни

илмий асосланган ҳолда таснифлаш лозим. Иқтисодий ишлардаги анъаналарга кўра кўрсаткичлар жуда кўп белгилари билан таснифланади. Биз ушбу ҳолатда савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичларни фақат иқтисодий мазмуни бўйича таснифини кўриб чиқамиз. Чунки кўрсаткичларни ушбу белгиси билан таснифлаш, иқтисодий хулоса чиқариш учун етарли бўлади.

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичларни иқтисодий мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин, деган хулосага келдик:

- иқтисодий салоҳият ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- иқтисодий салоҳият билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- иқтисодий салоҳият самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Ушбу кўрсаткичлар таснифи қуйидаги 6.3.1-расмда келтирилган.

6.3.1-расм. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ифодаловчи кўрсаткичлар таснифи

Расмдан кўриниб турибдики, савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлил қилинаётган категориянинг у ёки бу жиҳатини

ифодаламоғи лозим. Бу учун эса албатта аниқ ахборот маълумотларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумотларни шакллантиришда, тўплашда ва улардан фойдаланишда иқтисодий таҳлилнинг САҲТХОБ тамойилига таяниш мақсадга мувофиқдир. Ушбу тамойилнинг мазмуни тегишли адабиётларда³⁹ ўз аксини топган. Ушбу ишларда САҲТХОБ тамойилининг зарурлиги, унинг назарий ва амалий аҳамияти тегишли далиллар билан асосланган.

Таҳлилнинг энг муҳим вазифаларидан бири кўрсаткичларни аниқлаш усуллари ишлаб чиқишдан иборатдир. Ҳозирги пайтда бу борада анча такомиллашган тавсиялар мавжуд. Хусусан, Э.А.Акрамов, И.Т.Абдукаримов⁴⁰, Г.В.Савицкая, И.О.Волжин, В.В.Эргашбоевлар⁴¹ ҳар бир кўрсаткични аниқлашнинг назарий жиҳатдан формулаларини келтириш билан бирга уларнинг маълумотларини қайси ахборот манбаларидан олиш лозимлиги ҳам кўрсатиб берилган. Ушбу усулдан иқтисодий салоҳиятга оид адабиётларда, амалий ва услубий қўлланмаларда фойдаланилган. Бир қача илмий конференция тавсияларида ҳам ўз ифодасини топганлиги мазкур ишнинг нафақат назарий, балки амалий аҳамиятини ҳам янада оширади.

Ушбу ишда ҳам юқоридаги такомиллашган тавсияларга амал қилган ҳолда таклиф қилинган барча кўрсаткичларни аниқ маълумотларга асосланиб баҳолаш йўллари кўрсатиб беришга ҳаракат қилинган. Чунки, иқтисодиётда қўлланиладиган бирорта кўрсаткич мавҳум, ноаниқ, ҳисобланиши қийин бўлмаслиги лозим. Мазкур хулосалардан келиб чиқиб, Савдо корхонаси

³⁹ Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2001 й. 84 бет. Ахматов И., Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлилда «САҲТХОБ» тамойили. - Иқтидорли ёшлар-салоҳиятимиз асоси. Самарқанд. 1999 й. - 67 бет.

⁴⁰ Акрамов Э.А. Анализ финансового состояния предприятия. Т.: ТГЭУ, 2000.; Абдукаримов И.Т. Как читать и анализировать финансовую отчетность. - Т.: Из. дом «Мир экономики и право», 1998. Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳил қилиш йўллари. - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1999.

⁴¹ Волжин О.И., Эргашбоев В.В. Молиявий таҳлил. - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1998., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятий.-Мн.: ИП «Экоперспектива», 1997. ва ҳ.к.

иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичларнинг нимани ифодалаши, аниқланиш йўллари ва ахборот манбаларини гуруҳлар бўйича қараб чиқамиз (6.3.1-жадвал).

6.3.1-жадвал

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини (Ис) ифодаловчи кўрсаткичларнинг мазмуни ва аниқланиш йўллари⁴²

Кўрсаткичлар-нинг номи	Ниманинг ифодаланиши (мазмуни)	Аниқланиш формуласи	Ахборот манбаларида ифодаланиши
1	2	3	4
1. Ис. ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар			
1.1. Ис. умумий ва ўртача қиймати	Таҳлил даврида Ис. сўм-масининг ўртача неча сўм эканлигини ифода-лайди	$\frac{\text{Ис.йб} + \text{Ис.йо}}{2}$	$[(310_{\text{йб}} + \text{Мс}) + (310_{\text{йо}} + \text{Мс})] / 2$ Ме- меҳнат салоҳияти
1.2. Ис.нинг таркибий тузилиши	Ис. ҳар бир моддасининг (Исi) умумий сўммадаги улушини ифодалайди	$\frac{\text{Исi}}{\text{Ис}} \times 100$	$110 / (310 + \text{Мс})$ ва ҳ.к.
1.2.1. Ав.нинг Ис. умумий сўм-масидаги улуши	Ав.нинг Ис. умумий сўм-масида неча фоиз таш-кил қилишини кўрсатади	$\frac{\text{Ав}}{\text{Ис}} \times 100$	$012 / [(310 + \text{Мс}) \times 100]$
1.2.2. Айм.нинг Ис. умумий сўм-масидаги улуши	Айм.нинг Ис. умумий ҳажмида неча фоиз таш-кил қилишини ифода-лайди	$\frac{\text{Айм}}{\text{Ис}} \times 100$	$300 / [(310 + \text{Мс}) \times 100]$
1.2.3. На.нинг Ис. умумий сўм-масидаги улуши	На.нинг Ис. умумий сўм-масида неча фоиз таш-кил қилишини кўрсатади	$\frac{\text{На}}{\text{Ис}} \times 100$	$022 / [(310 + \text{Мс}) \times 100]$
1.2.4. Мс.нинг Ис. умумий сўм-масидаги улуши	Меҳнат салоҳиятининг Ис. умумий сўммасида неча фоиз ташкил қилишини ифодалайди	$\frac{\text{Мс}}{\text{Ис}} \times 100$	$\text{Мс} / [(310 + \text{Мс}) \times 100]$
1.3. Ис. тарки-бига кирувчи моддалар ҳола-тини ифодалов-чи кўрсаткичлар	Ис. таркибига кирувчи ҳар бир моддаси (Ав. Айм. На. Мс.) бўйича уларнинг ҳола-тини ифодаловчи кўрсаткич-лар тизими тегишли мод-далар таҳлил қилинганда алоҳида тасвирланади	Ушбу кўрсат-кичлар тегишли моддаларни таҳлил қилган-да аниқланади.	Бирқанча гуруҳлари бўйича
2. Ис. билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар			
2.1. Савдо	1 сўм Савдо корхонаси		

⁴² Тадқиқотлар натижасида муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

корхонаси активларининг Ис. билан таъминланганлиги	активлари сўммасига қанча Ис. сўммаси тўғри келган-лигини кўрсатади	$\frac{\text{Ис}}{\text{Б}}$	$(310 + \text{Мс}) / 310$
2.2. Ис.нинг Ис. билан таъминланганлиги	1 сўм меҳнат салоҳияти қийматига қанча Ис. сўммаси тўғри келган-лигини ифодалайди	$\frac{\text{Ис}}{\text{Мс}}$	$(310 + \text{Мс}) / \text{Мс}$
2.3. Ис. таркиби га кирувчи мод-далар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар	Ис.нинг таркибига кирувчи ҳар бир моддаси билан таъминланганликни ифода этадиган кўрсаткичлар тизими Ав. Айм. На. Мс. кўрсаткичлар ўрганилганда ало-ҳида тасвирланади	Ушбу кўрсаткичлар Ис.нинг тегишли моддаларини таҳлил қилганда аниқланади.	Бирқанча гуруҳлар бўйича
3. Савдо корхонаси Ис. самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар			
3.1. Ис. рентабеллиги	100 сўм иқтисодий салоҳият қийматига неча сўм фойда тўғри келишини ифодалайди	$\frac{\text{Ф}}{\text{Ис}} \times 100$	200 2-ш / $(310 + \text{Мс})$
3.2. Ис. даромадлиги	100 сўм Ис. қийматига неча сўм даромад тўғри келишини ифодалайди	$\frac{\text{Д}}{\text{Ис}} \times 100$	050 2 ш / $(310 + \text{Мс})$
3.3. Ис. натижавийлиги	1 сўм Ис. қийматига не-ча сўм сотилган маҳсу-лот, товар маҳсулоти ва ҳ.к. тўғри келишини кўрсатади	$\frac{\text{Q}}{\text{Ис.}}$	050 2ш / $(310 + \text{Мс})$
3.4. Ис. таркиби га кирувчи мод-далар самара-дорлигини ифо-даловчи кўрсат-кичлар	Ис. таркибига кирувчи моддалар (Ав. Айм. На. Мс.) самарадорлигини ўрганишда кўрсаткичлар тизими шаклида фойдаланилади.	Ушбу кўрсаткичлар Ис.нинг тегишли моддаларини таҳлил қилганда аниқланади	Бирқанча гуруҳлари бўйича

Келтирилган кўрсаткичлар учун ахборотлар асосан бухгалтерия баланси ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботлардан олинади.

Аммо шуни эътироф этиш керакки, савдо корхонаси иқтисодиёти, ҳатто, иқтисодий таҳлилга бағишланган адабиётларда ҳам савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятига ва уни ифодаловчи кўрсаткичларга, шулар асосида унинг самарадорлигини ошириш масаласига етарли даражада аҳамият берилмаган. Савдо корхонаси иқтисодиётига бағишланган адабиётларда ушбу

тушунча шунчаки эслатилган бўлса, таҳлилга бағишланган деярли барча адабиётларда савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятининг активлари (асосий воситалар, айланма маблағлар ва номоддий активлар) бухгалтерия баланси маълумотларига асосан алоҳида-алоҳида таҳлил қилинган ҳолос.

Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти тушунчасини, уни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўлларига бағишланган таклиф ва тавсиялар биз томонимиздан нашр қилинган бир қанча адабиётларда⁴³ баён қилинган. Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларнинг таҳлилини назарий ва амалий жиҳатдан асослаган ҳолда муаллиф раҳбарлигида номзодлик диссертацияси⁴⁴ ҳам ёқланган. Ушбу категорияни таҳлил қилиш усуллари иқтисодий таҳлил фани бўйича ўқув дастурига⁴⁵ ҳам киритилган.

Кўриниб турибдики, савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти ва уни ифодаловчи кўрсаткичлар хусусида анча тавсиялар айтилган ва улар маълум даражада эътироф этилмоқда. Бироқ, ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш усуллари ҳамон етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Бу ҳолат уни ифодаловчи кўрсаткичларни назарий жиҳатдан ҳар бирини асослашни ва сўнгра уларни таҳлил қилиш усуллари ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Шу жиҳатдан, савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини асослаш ва уларни таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқиш нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамиятга эга. Чунки хўжалик юритувчи субъектларга даромад (фойда) келтиришда, унинг активиятини

⁴³ Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2001 й. 73-113 бетлар; Пардаев М.К. Молиявий таҳлил муаммолари.// Иқтисод ва ҳисобот, № 1, 1997 -43-45 бетлар, Пардаев М.К. Молиявий таҳлил методологияси.-Самарқанд, СамКИ, 1997,-59-61 бетлар, Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Молиявий таҳлил. - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1999., Пардаев М.К. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий салоҳиятини таҳлил қилиш.-Самарқанд, СамКИ, 1998 ва ҳ.к.

⁴⁴ Исроилов Б.И. Акциядорлик жамиятларида бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилини такомиллаштириш. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. Т.: ЎзР Банк-Молия Академияси, 1999.- 18-20 бетлар.

⁴⁵ Пардаев М.К. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш асослари.- Самарқанд. СамКИ.-1996 (ўқув дастури), Пардаев М.К. Таҳлил ва хўжалик конъюктураси мониторинги.- Самарқанд, СамКИ, 1996. (ўқув дастури). Абдукаримов И.Т. ва бошқалар. Иқтисодий таҳлил. Самарқанд, СамКИ, 1999 (ўқув дастури).

таъминлашда савдо корхонасининг активлари билан бирга унда банд бўлган меҳнат салоҳиятлари ҳам иштирок этади.

Иқтисодий жараёнларнинг содир бўлиши учун, таъкидланганидек, асосий ва айланма маблағлар билан иш кучининг ҳам иштироки лозим. Ҳозирги пайтда ушбу кўрсаткичлар билан биргаликда номоддий активлар ҳам савдо корхонасига маълум даражада даромад (фойда) келтиришда иштирок этади. Шу туфайли таҳлил жараёнида ушбу ҳолатларни инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

Таянч иборалар: Кўрсаткичлар, кўрсаткичлар тизими, иқтисодий салоҳият, савдо корхонаси, иқтисодий салоҳияти самарадорлиги, савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти, иқтисодий салоҳияти самарадорлигининг умумий ҳажми, иқтисодий салоҳияти самарадорлигини баҳолаш, иқтисодий салоҳияти самарадорлигини таҳлил қилиш, иқтисодий салоҳияти самарадорлиги.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Иқтисодий салоҳият тушунчаси ва унга боғлиқ таърифларнинг назарий масалалари.
2. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигининг назарий масалалари.
3. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигининг мазмуни.
4. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигининг умумий ҳажми.
5. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини баҳолаш йўллари.
6. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими.
7. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг таснифи.
8. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқланиш йўллари.

7-маъруза. САВДО КОРХОНАЛАРИ ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ХАРАЖАТЛАР НУҚТАИ НАЗАРИДАН БАҲОЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

7.1. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини харажатлар нуқтаи назаридан баҳолаш усуллари

7.2. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳият умумий ҳажми ва самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили

7.3. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни таҳлил қилиш йўллари

7.4. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни таҳлил қилиш йўллари

7.1. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини харажатлар нуқтаи назаридан баҳолаш усуллари

Бозор муносабатлари шароитида даромадлар қанчалик аҳамиятга эга бўлса, харажатлар ҳам ундан кам бўлмайдиган аҳамиятга эга. Чунки, савдо корхоналари мулкидан харажат қилинади ва даромад ҳам савдо корхонаси мукига қўшилади. Шу жиҳатдан иқтисодий таҳлилнинг афзаллиги шундаки, битта иқтисодий категорияни бир қанча ўлчамларда (қийматда, натурал миқдорда, ҳажмда, даромадлар келтириш бўйича, харажатларнинг жамланиши бўйича ва ҳ.к.) ифодалаш имкониятига эга.

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини ҳам харажатлар нуқтаи назаридан баҳолайдиган бўлса, уларни жорий ва келтирилган харажатлари бўйича баҳолаш мумкин. Аммо бир қанча адабиётларда бу харажатларни фарқламасдан ишлатилади. Харажатлар масаласи қаралганда фақат жорий харажатлар ёки фақат келтирилган харажатлар билан чекланиб қоладилар. Харажатлар тўғрисида атрофлича хулоса қилиш учун уларнинг иккаласидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятини келтирилган харажатлар ($K_{п}^{кх}$) нуқтаи назаридан ҳисоблаш, унинг қанча қисми шу ҳисобот даврида янгидан яратилган маҳсулот (иш, хизмат) қийматига киришини

аниқлаш учун зарур бўлади. Бунда айланма маблағларнинг тўлиқ сўммаси, асосий воситалар ва номоддий активларнинг шу жорий йил давомида эскириш сўммасини ва ишчи ва хизматчиларга тўланадиган меҳнат ҳақи (Мх) сўммасини олиш мумкин. Буни аниқлаш учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$Кп^{кx} = (Ав . Ан) + (Айм . Кай) + (На . Эн) + Мх$$

Бунда: *Ан* - асосий воситаларнинг эскириши (амортизация) нормаси;

Кай - айланма маблағларнинг айланувчанлик коэффиценти;

Эн - номоддий активларнинг эскириш нормаси;

Мх - меҳнатга тўланадиган иш ҳақи сўммаси.

Ушбу кўрсаткич савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти нинг жорий даврдаги ишлатилиши мумкин бўлган қийматини ифодалайди. Уни савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятининг келтирилган харажатлари деб аташ лозимдир.

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини **жорий харажатда** ифодалаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу кўрсаткич, унинг жорий йилда ишлатилиши эвазига қанча харажат кетганлигини ифодалайди. Ушбу кўрсаткич умуман олганда, харажатлар таркибида ўз аксини топади. Масалан, биз таҳлил қилаётган “Турон” корхонасиси савдо билан ҳам шуғулланади. Савдо билан шуғулланадиган корхонани оладиган бўлсак, ушбу харажатлар шу соҳанинг давр (муомала) харажатларида ўз ифодасини топади. Бироқ, муомала харажатлари таркибида фақат иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш учун эмас, балки бутун хўжалик активиятини юргизиш учун кетган харажатлар йиғиндиси ифодаланган. Шу туфайли иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш учун сарф қилинган жорий харажатлар миқдорини аниқлаш ҳам уларнинг самарадорлигини баҳолаш, таҳлил қилиш ва бошқариш учун муҳим аҳамиятга эга.

Бироқ шуни эътироф этиш керакки, муомала харажатлари таркибида иқтисодий мазмуни жиҳатидан унга кирмайдиган жуда кўп харажатлар мавжуд. Муомала харажатлари бевосита товар муомаласи билан боғлиқ харажатлардир. Бунга товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ барча харажатлар кириши лозим. Аммо ҳозирги пайтда унинг таркибига “Фан ва техника тараққиёти фондига ажратмалар”, “Савдо таваккали (риск) фондига ажратмалар”, “Ер ва қурилиш солиғи” каби бирқанча муомала харажатларига даҳли йўқ ажратмалар киритилган.

Назарий жиҳатдан тўғри бўлиши учун ушбу харажат ва ажратмаларни алоҳида ифодалаш лозим. Бу эса савдо корхоналарида “Муомала (давр) харажатлари тўғрисидаги ҳисобот”ни ўзгартириб, уни “Харажатлар тўғрисидаги ҳисобот” деб аташ мақсадга мувофиқ. Бу ҳисоботни икки қисмга бўлиш мумкин: муомала харажатлари ва бошқа харажатлар. Иккинчиси ҳам алоҳида моддалари бўйича ифодаланса харажатлар иқтисодий мазмуни жиҳатидан тўғри ифодаланган бўлади. Харажатларнинг бундай гуруҳларга бўлиниши, ҳозирги савдо корхоналари асосан хусусий бўлган пайтида, нима учун керак деган саволнинг туғилиши табиий. Бунга жавобан, таъкидламоқчимизки, бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт ўзбошимчалик билан иш юритиш эмас. Ҳар бир иқтисодий категория ёки уни ифодаловчи кўрсаткич қачонки микроиқтисодиётда тўғри ҳисобга олиб борилсагина жамият миқёсидаги макроиқтисодиётнинг даражасида ҳам тўғри ифодаланган бўлади. Бу иқтисодий тараққиётни тўғри аниқлаш ва унинг устуворлигини таъминлаш имконини беради. Бу эса ҳар бир кўрсаткич ва ходисаларни тўғри баҳолаш йўл-йўриқларини ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Шу ўринда яна бир мулоҳаза. Ҳозирги пайтда давр харажатлари деб аталадиган харажатлар таркибида савдо билан боғлиқ муомала харажатлари ўз ифодасини топади. Аммо давр харажатлари деган ном бизнинг ҳужжатларимизга “Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари”дан таржима

сифатида кириб қолди. Ўйлаймизки, бу категориянинг ҳам ўз номи билан атаб уни сотиш билан боғлиқ харажатлар ёки муомала харажатлари ва бошқарув харажатлари деб номласа мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари сотиш билан боғлиқ харажатлар бошқарув билан боғлиқ харажатлар билан иқтисодий мазмуни жиҳатидан бири-биридан фарқ қилади. Уларни сунъий равишда қўшиб давр харажатлари, деб номлаш бизнинг фикримизча, назарий жиҳатдан, унчалик тўғри бўлмайди.

Асосий воситалар (капитал) учун сарф қилинган жорий харажатларга (Авх) асосий воситалар амортизацияси; бинолар, жиҳозлар ва енгил машиналарни таъмирлаш ва ижарага бериш харажатлари; таъмирлашга кетган харажатлар; моддий нематларни сўғурта қилишга кетган харажатлар киради.

Номоддий активлардан фойдаланганлик учун сарф қилинадиган харажатлар (Нах) таркибига номоддий активларнинг таҳлил қилинаётган даврда ажратилган эскириш қиймати ва бошқа шу категория билан боғлиқ харажатлар киради.

Айланма маблағлар учун сарф қилинган жорий харажатларга (Амх) маҳсулотлар, хомашё ва товарларни ташишга кетган харажатлар, банк муассасаларига тўланадиган фоиз сўммаси, товарларни саралаш, ўраш ва сақлаш ҳамда совутгичларни таъмирлаш харажатлари, кам баҳоли ва тез емирилувчи нарсалар, махсус кийимлар ва идиш-товоқларнинг эскириши, нобуд бўлиши, тара харажатлари кабилар киради.

Меҳнат салоҳиятидан фойдаланганлик учун сарф қилинган жорий харажатларга (Хмх) меҳнат ҳақи харажатлари, ижтимоий суғуртага ажратмалар, кадрлар тайёрлаш, пенсия фондларига ажратмалар киради.

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти жорий харажатлар миқдори билан баҳолаш учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$Ип^{жх} = Авх + Амх + Нах + Хмх$$

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини (салоҳиятини) баҳолашда қўлланиладиган келтирилган ва жорий харажатлар сўммаси уларнинг ишлатилиши ва қопланиш муддатларини аниқлаш учун фойдаланилади.

Иқтисодий салоҳиятнинг қопланиш муддатини ($Ип_{км}$) аниқлаш учун унинг сўммасини ($Ип^к$) келтирилган харажатлар ($Ип^{кх}$) сўммасига бўлиш мумкин:

$$Ип_{км} = Ип^к : Ип^{кх}$$

Мисол тариқасида “Турон” савдо корхонаси маълумотларини келтириш мумкин. Ундаги иқтисодий потенциалнинг жами сўммаси 474032,2 минг сўмни, келтирилган харажатлар сўммаси 38510,0 минг сўмни ташкил қилади. Бу ҳолда савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятнинг қопланиш муддати ҳақиқатда 12,3 йилга ($474032,2 : 38510,0$) тенг бўлади. Капитал қўйилмаларнинг самарадорлик коэффициенти меъёри Ўзбекистон Республикасида ўртача 0,12 ҳолича сақланиб қолади, деб фараз қиламиз. Уни иқтисодий салоҳиятга ҳам тадбиқ этиладиган бўлса, у ҳолда унинг қопланиш муддати 8,3 йилни ($1:0,12$) ташкил қилиши лозим. Демак, таҳлил қилинаётган объектда иқтисодий салоҳиятнинг ҳақиқатда қопланиш муддати меъёрга нисбатан 4 йилга ($12,3 - 8,3$) кўп эканлигини кўриш мумкин.

Иқтисодий салоҳиятнинг ишлатилиш муддатини ($Ип_{им}$) аниқлаш учун шартли равишда, унинг умумий сўммасини жорий харажатлари ($Ип^{жх}$) сўммасига бўламиз, яъни:

$$Ип_{им} = Ип^к : Ип^{жх}$$

Таҳлил қилинаётган савдо корхонасида иқтисодий салоҳиятдан фойдаланганликнинг жорий харажатлар сўммаси ҳақиқатда 34246,3 минг сўмни ташкил қилди. У ҳолда иқтисодий салоҳиятнинг ишлатилиш муддати 13,8 йилга ($474032,2 : 34246,3$) тенг бўлади. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, таҳлил

қилинаётган объект иқтисодий салоҳиятнинг қиймати 13,8 йил давомида янги яратилган маҳсулотга ўз қийматини тўлиқ ўтказиб бўлар экан.

Ушбу кўрсаткичлар том маънода харажатлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Булардан кўриниб турибдики, самарадорлик қанча юқори бўлса, уларнинг қайтими ҳам шунча тез бўлади. Демак, савдо корхоналарини, мулк шаклидан қатий назар, умумий самарадорлигини ошириш учун уларнинг харажатлари самарадорлигини ҳам ошириш мақсадга мувофиқ экан.

7.2. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳият умумий ҳажми ва самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили

Ҳар бир савдо корхонасида иқтисодий салоҳиятнинг ҳолатини, у билан таъминланганликни ва уларнинг самарадорлигини таҳлил қилиш муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга. Зеро, ҳар бир савдо корхонасининг бойлиги жамият бойлигининг бир қисми сифатида унга ҳеч кимнинг бефарқ бўлишига ҳаққи йўқ. Шу туфайли, мулк шаклидан қатий назар, савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичларнинг таҳлили иқтисодий таҳлилнинг асосий қисмини ташкил қилмоғи лозим.

Савдо корхонасининг фаолиятини таҳлил қилиш жараёнида барча кўрсаткичларнинг режадаги, ўтган даврдаги ва жорий йилдаги миқдорлари аниқланади. Бу учун асосий ахборот манбаи бўлиб бухгалтерия баланси, молиявий ҳисоботнинг бошқа шакллари ва статистик ҳисобот маълумотлари ҳисобланади. Меҳнат салоҳияти билан боғлиқ кўрсаткичларни эса, асосан статистик ҳисобот маълумотларидан ва айримларини ҳисоб-китоб йўли билан аниқлаш мумкин бўлади.

Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти самарадорлигини таҳлил қилиш ва уларнинг ўзгариши ҳақида тегишли хулоса чиқариб, бошқарув қарорларини қабул қилиш учун савдо корхонаси томонидан сотилган маҳсулот

ва иқтисодий салоҳият суммаси олинади. Бунинг учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (7.2.1-жадвал).

7.2.1-жадвал

“Турон” савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятни самарадорлигининг 2000-2014 йиллардаги динамикаси⁴⁶

Йиллар	Маҳсулот (товар, иш,хизмат)ларни сотишдан соф тушум, млн. сўм		Иқтисодий салоҳият умумий ҳажми, млн. сўм.		Иқтисодий салоҳият самарадорлиги, сўм	
	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Суммаси, сўм	Ўзгариш суръати, %
2000	241,4	100,0	83,8	100,0	2,88	100,0
2005	333,6	138,2	109,6	130,8	3,04	105,6
2010	1282,3	531,2	435,6	519,8	2,94	102,1
2011	1405,9	582,4	486,7	580,8	2,89	100,3
2012	1524,4	631,5	499,6	596,2	2,56	88,9
2013	1651,9	684,3	524,7	626,1	3,15	109,4
2014	1695,8	702,5	549,0	655,1	3,09	107,3

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, маҳсулот (товар, иш,хизмат)ларни сотишдан соф тушум таҳлил қилинаётган 2000-2014 йилларда 702,5 %га ўсган. Аммо савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти шу даврда 655,1 % кўпайган. Натижада уларнинг самарадорлиги бир мунча ошган. Шу даврда самарадорликнинг ўсиш суръати 107,3 %ни ташкил қилади. Бироқ, шуни таъкидлаш жоизки мазкур савдо корхонасида иқтисодий салоҳият самарадорлиги 2005 йилга қадар мунтаззам ўсиб келган. Унинг миқдори шу йилда 105,6 %ни ташкил қилади. Аммо 2010 йилга келиб унинг миқдори 2000 йилга нисбатан анча камайган ва 102,1 %ни ташкил қилган. 2011 йилдан бошлаб ушбу кўрсаткичнинг миқдори камайиш тенденциясига эга бўлган. 2012 йилда 2000 йилга нисбатан 88,9 %ни ташкил қилган. Бунинг сабаби шу йилларда савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти модернизациялаш эвазига янги техника ва технологияларни жорий қилинганлиги туфайли кескин ошган. Лекин

⁴⁶ “Турон” савдо корхонасининг 2000-2014 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси

у шу йилнинг ўзида самара бера олмаслиги туфайли унинг ўсиш суръатида камайиш рўй берган. Амоо 2013 йилда самарадорлик кўрсаткичи кескин ошган ва 2000 йилга нисбатан 109,4 %ни ташкил қилган. Бундай тенденция 2014 йилда ҳам сақланиб қолган.

Савдо корхонасида иқтисодий салоҳиятни таҳлил қилиш ва унинг ҳолати, самарадорлиги ҳамда улар билан таъминланганлик даражаси тўғрисида аниқ хулосаларга келиш учун уларнинг ҳар бир гуруҳини алоҳида ўрганишни ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Шу жиҳатдан, энг аввало, савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти таҳлилини, унинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлардан бошлаш лозим. Чунки, бу кўрсаткичлар орқали таҳлил қилинаётган савдо корхонасида иқтисодий салоҳият билан боғлиқ масалалар бўйича аҳвол қандай эканлиги тўғрисида хулоса қилинади.

7.3. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни таҳлил қилиш йўллари

Олдинги параграфларда савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими келтирилган эди. Ушбу кўрсаткичлар миқдорини амалий маълумотларни қўллаган ҳолда унинг иқтисодий салоҳияти қандай ҳолатда эканлигига баҳо бериш мумкин. Чунки, умумий аҳволни билмай туриб, у билан таъминланганлик ва ундан самарали фойдаланишнинг аҳволини таҳлил қилиб бўлмайди. Ушбу хулосадан келиб чиқиб, энг аввало, савдо корхонасида иқтисодий салоҳият ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш усуллари кўриб чиқиш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (7.3.1-жадвал).

7.3.1-жадвал

“Турон” савдо корхонасисига қарашли “Кўрғон” кичик корхонасисининг иқтисодий салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларнинг 2013-2014 йиллар бўйича ҳисоб-китоби⁴⁷

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+,-)	Ўзгариш суръати, %
1. Асосий воситаларнинг ўртача қиймати, минг сўм	4879,1	5147,5	+268,4	105,5
2. Айланма маблағларнинг ўртача қиймати, минг сўм	5562,0	5830,0	+268,0	104,8
3. Номоддий активларнинг ўртача қиймати, минг сўм	218,3	222,5	+4,2	101,9
4. Меҳнат салоҳиятининг ўртача қиймати, минг сўм	14135,7	14890,0	+754,3	105,3
5. Иқтисодий салоҳият (Ис) ўртача қиймати, минг сўм (1қ+2қ+3қ+4қ)	24795,1	25090,0	+1294,9	105,2
6. Асосий воситаларнинг Ис.даги улуши, % (1қ:5қ.100)	19,68	19,73	+0,05	X
7. Айланма маблағларнинг Ис.даги улуши, % (2қ:5қ.100)	22,43	22,35	-0,08	X
8. Номоддий активларнинг Ис.даги улуши, % (3қ:5қ.100)	0,88	0,85	-0,03	X
9. Меҳнат салоҳиятининг Ис.даги улуши, % (4қ:5қ.100)	57,01	57,07	+0,06	X

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мазкур савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти таҳлил қилинаётган даврда 105,2 % га ошган. Бу асосан асосий воситалар ва меҳнат салоҳияти қийматининг ошганлиги (мос равишда 105,5 ва 105,3 %) эвазига содир бўлган. Айланма маблағлар ва номоддий активлар қийматининг ўсиш суръати иқтисодий салоҳият қийматининг ўсиш суръатига нисбатан секирноқ, яъни мос равишда 104,8 ва 101,9 % ни ташкил қилади. Бу ҳолат уларнинг таркибий тузилишини таҳлил қилганда ҳам яққол номоён бўлмоқда. Чунки асосий воситалар ва меҳнат салоҳияти қийматининг таркиби мос равишда 0,05 ва 0,06 % бандга ошган бир пайтда, айланма маблағлар улуши 0,08 % бандга, номоддий активлар улуши эса 0,03 % бандга камайган.

⁴⁷ “Кўрғон” кичик корхонаси маълумотлари таҳлилга мослаштирилган ҳолда бироз ўзгартириб олинди.

Ушбу ҳолат кўрсатадики, ушбу савдо корхонасида фан-техника тараққиёти ва мос равишда модернизация жараёни суст кетмоқда, чунки унинг иқтисодий салоҳияти таркибида меҳнатнинг ҳиссаси юқориликча қолмоқда ва унинг улуши яна ўсишда давом этмоқда. Ўтган йилда ушбу кўрсаткичнинг миқдори 57,01 % ни ташкил қилган бўлса, ҳисобот йилида 57,07 % га, яъни 0,06 % бандга ўсди. Бу ҳолат иқтисодий ўсишни таъминлаш учун интенсив омиллардан фойдаланиш имкониятининг қисқарганлигини кўрсатади. Келажакда, мазкур савдо корхонаси раҳбарияти ўзининг иқтисодий салоҳияти таркибида жонли меҳнатнинг ҳиссасини қисқартириб, асосий воситалар улушининг ошиб боришини таъминлаши лозим.

7.4. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни таҳлил қилиш йўллари

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти тўғрисида айрим хулосаларни чиқариш учун иқтисодий салоҳият билан таъминланганлик даражасини ҳам таҳлил қилишни тақозо қилади. Мазкур гуруҳ кўрсаткичларга қуйидагилар киради:

- активларнинг ис. билан таъминланганлиги;
- меҳнат салоҳиятининг ис. билан таъминланганлиги;
- барча активларнинг ис.даги улуши;
- меҳнат салоҳиятининг активлар билан таъминланганлиги.

Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш йўллари олинги параграфларда қараб чиққан эдик. Мазкур ҳолатда уларни амалий маълумотларни қўллаган ҳолда тадқиқ қилиш йўллари қараб чиқамиз. Бунинг учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (7.4.1-жадвал).

7.4.1- жадвал

**“Турон” савдо корхонасисига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасисининг
иқтисодий салоҳият билан таъминланганликни ифодаловчи
кўрсаткичларнинг 2013-2014 йиллар бўйича ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+,-)	Ўзгариш суръати, %
1. Активларнинг умумий ўртача қиймати, минг сўм (1.2-жадвалдан 1,2 ва 3 қаторлар йиғиндиси)	10659,4	11200,0	+540,6	105,1
2. Меҳнат салоҳиятининг ўртача қиймати, минг сўм	14135,7	14890,0	+754,3	105,3
3. Иқтисодий салоҳият ўртача қиймати, минг сўм (1қ+2қ)	24795,1	26090,0	+1294,9	105,2
4. Активларнинг Ис. билан таъминланганлиги, сўм (3қ:1қ)	2,33	2,33	-	100,0
5. Меҳнат салоҳиятининг Ис. билан таъминланганлиги, сўм (3қ:2қ)	1,75	1,75	-	100,0
6. Барча активларнинг Ис.даги улуши, % (1қ:3қ.100)	43,0	42,9	-0,01	X
7. Меҳнат салоҳиятининг активлар билан таъминланганлиги, сўм (1қ:2қ)	0,75	0,75	-	100,0

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мазкур савдо корхонасининг активлари, меҳнат ва иқтисодий салоҳияти деярли бир хил даражада ўсган. Мос равишда 105,1, 105,3 ва 105,2 % ни ташкил қилади.

Шу жиҳатдан уларнинг иқтисодий салоҳият билан таъминланиш даражаси ҳам бир хил ҳолатда сақланиб қолган. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, активларнинг иқтисодий салоҳият билан таъминланиш даражаси меҳнатнинг шу кўрсаткичи билан таъминланишига нисбатан паст бўлиши лозим. Аммо ушбу савдо корхонасида унинг тескариси рўй берган. Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятида активларнинг улуши юқори бўлиши лозим. Лекин бизнинг мисолимизда активларнинг улуши ўтган йилда 43,0 % ни ташкил қилган бўлса, ҳисобот йилига келиб яна камайиш тенденциясига эга бўлмоқда. Унинг жорий йилдаги миқдори 42,9 % га тенг бўлган.

Савдо корхонасида меҳнат салоҳиятининг активлар билан таъминланиш

даражаси ҳамиша бирдан катта бўлиши лозим. Мазкур савдо корхонасида эса унинг ҳажми 0,75 сўм миқдорида сақланиб қолган. Бу ҳам кўрсатадики, ушбу савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятида ҳамон меҳнатнинг улуши юқорилигича қолмоқда. Жамиятнинг тараққий этиши билан савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятида меҳнатнинг ҳиссаси камайиб боради. Савдо корхонасида технологик жараёнлар тўлиқ автоматлашгандан сўнг, одам ўрнини роботлар бажаргач савдо корхонаси «одамсиз савдо корхонасига» айланиб боради. Бундай савдо корхоналари ҳозирги пайтда илмий-техник жиҳатдан юксак тараққий этган мамлакатларда, хусусан Япония, Жанубий Корея, АҚШ ва бир қанча Европа мамлакатларида жадаллик билан кўпаймоқда.

Таҳлилнинг энг муҳим вазифаларидан бири мавжуд иқтисодий салоҳиятдан самарали фойдаланиш йўллари кўрсатиб беришдан иборатдир. Бу учун уни таҳлил қилиш усуллари ишлаб чиқиши лозим. Шу жиҳатдан, савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлиliga алоҳида аҳамият бериш мақсадга мувофиқдир.

Таянч иборалар: Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлиги, самарадорликни харажатлар нуқтаи назаридан баҳолаш, савдо корхонасида иқтисодий салоҳият умумий ҳажми, иқтисодий салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар, иқтисодий салоҳияти билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлиги тушунчаси.
2. Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини харажатлар нуқтаи назаридан баҳолаш.
3. Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини таҳлил қилиш усуллари.
4. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳият умумий ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар.
5. Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар
6. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
7. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти ҳолатини таҳлил қилиш йўллари.
8. Савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.
9. Ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш йўллари.

8-Маъруза. САВДО КОРХОНАЛАРИ ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР, УЛАРНИ АНИҚЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

8.1.Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили

8.2.Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг самарадорлигини ошириш йўллари

8.3.Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш йўллари

8.1. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти (салоҳияти) самарадорлигини аниқлашда, самарадорликнинг мумтоз тарифдан келиб чиққан ҳолда, натижавий кўрсаткичларни иқтисодий салоҳиятининг ўртача йиллик қийматига нисбати олинади. Юқорида таъкидланганидек, савдо корхонасининг натижавий кўрсаткичлари бир қанча кўрсаткичлар тизимидан иборатдир. Уларга иш натижасини ифодаловчи кўрсаткичлар, яъни товар айланмасининг (оборотининг) ҳажми, даромадалар ва фойда суммаси каби кўрсаткичлар киради. Агар ушбу кўрсаткични саноатда оладиган бўлсак, унда – ишлаб чиқарилган ёки сотилган маҳсулот ҳажми, қурилишда – бажарилган қурилиш-монтаж ишларининг ҳажми, транспортда – ташилган юк ҳажми (тонна км.да) ёки ташилган йўловчилар сониди ифодаланади.

Иш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичларга савдо корхонасининг сотилган товарларинг ҳажми (товар оборот) каби иш натижасини ифодаловчи кўрсаткичлари кирса, даромадларни ифодаловчи кўрсаткичларга даромаднинг турли хиллари (яъни даромад, солиқга тортиладиган даромад, асосий фаолият даромади, тасоддифий даромад кабилар) киради. Улардан қайси кўрсаткични танлаб олиш бевосита савдо корхонасини қайси мақсадда ўрганилишига ва унинг мақсади ва вазифаларига боғлиқ.

Фойда хусусида ҳам худди шундай фикрларни айтиш мумкин. Чунки унинг ҳам турлари кўп. Масалан, булар таркибига ялпи фойда, маржинал фойда, соф фойда, тақсимланмаган фойда, молиявий фаолият фойдаси, умумхўжалик фойдаси, тасоддий фойда кабиларни киритиш мумкин.

Таҳлил жараёнида қайси кўрсаткичдан қай ҳолатда фойдаланиш ҳам унинг мақсад ва вазифаларига бевосита боғлиқ. Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятини таҳлил қилиш учун унинг самарадорлигини ифодоловчи кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Бу кўрсаткичлар тизими назарий ва методологик жиҳатдан биз томондан асосланган ҳамда у ўқув ва амалиётда тегишли синовдан ўтган. Бунга муаллифнинг қуйидаги ишлари⁴⁸ мисол бўлади.

Иқтисодий салоҳият тушунчаси, унинг самарадорлигини таҳлил қилиш йўллари муаллиф раҳбарлигида тадқиқотчи Б.И.Исроилов томонидан иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ҳимоя қилинди.⁴⁹ Кўриниб турибдики, савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти, иқтисодий таҳлил фанининг муҳим объекти сифатида олимлар ва амалиётчилар ўртасида тан олинмоқда ва мустақил таҳлилий кўрсаткич сифатида шу фаннинг таркибий қисмидан жой олмоқда. Зеро ушбу кўрсаткичлар ушбу фан бўйича ишлаб чиқилган ўқув дастурига⁵⁰ ва бир қанча ўқув қўлланмаси ва маъруза матинларига⁵¹ ҳам киритилган.

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ифодоловчи

⁴⁸ Пардаев М.К. Молиявий таҳлил муаммолари.// Иқтисод ва ҳисобот, № 1, 1997 -43-45 бетлар, Пардаев М.К. Молиявий таҳлил методологияси.-Самарқанд, СамКИ, 1997,-59-61 бетлар, Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Молиявий таҳлил. - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1999., Пардаев М.К. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий салоҳиятини таҳлил қилиш.-Самарқанд, СамКИ, 1998, Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. (1-қисм). - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2001. - 83-89 бетлар, ва ҳ.к.

⁴⁹ Исроилов Б.И. Акциядорлик жамиятларида бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилини такомиллаштириш. - Т., ЎзР Банк Молия Академияси, 1999.

⁵⁰ Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлил. Ўқув дастури. Самарқанд, СамКИ, 1998

⁵¹ Пардаев М.К. Корхонанинг меҳнат потенциали таҳлили. - Самарқанд, СамКИ, 1997. Пардаев М.К. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий салоҳиятини таҳлил қилиш. - Самарқанд, СамКИ, 1998. Пардаев М.К. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари. - Самарқанд, СамКИ, 1999. Пардаев М.К. Корхоналар молиявий салоҳияти (потенциали) таҳлили. - Самарқанд, СамКИ, 2000.

кўрсаткичлар тизимида, таъкидланганидек, қуйидагилар киради.

- иқтисодий салоҳиятнинг натижавийлиги (Исқ);
- иқтисодий салоҳиятнинг даромадлиги (Исд);
- иқтисодий салоҳиятнинг фойдалилиги (рентабеллиги); (Иср)

Ушбу кўрсаткичлар бир-бири билан узвий боғлиқликда. Шу туфайли таҳлил жараёнида уларни бир-бири билан боғлиқ равишда биргаликда ўрганиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун эса қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (8.1.1-жадвал).

8.1.1 - Жадвал

“Турон” савдо корхонасига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳисобот йилидаги ҳолати⁵²

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+,-)	Ўзгариш суръати %
1.Ҳажм кўрсаткичлари				
1. Фойда	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Даромад	511,0	711,7	+200,7	139,3
3.Сотилган маҳсулот ҳажми	4583,3	5694,5	+1111,2	124,2
4. Иқтисодий салоҳиятнинг ўртача қиймати.	24795,1	26090,0	+1294,9	105,2
2.Нисбий кўрсаткичлар				
5. Иқтисодий салоҳият рентабеллиги (Исф), % (1 қ:4 қ) . 100	1,48	1,90	+0,52	128,4
6. Иқтисодий салоҳият даромадлилиги (Исд) тийин (2қ:4қ).	2,06	2,73	+0,67	132,5
7. Иқтисодий салоҳият натижавийлиги (Исқ) тийин (3қ :4қ)	18,48	21,82	+3,34	118,1
8. Иқтисодий салоҳият самарадорлигининг комплекс кўрсаткичи [(5қ.10)+(6қ. 5)+(7қ.1)]	43,58	54,47	+10,89	125,0

⁵² “Турон” савдо корхонасига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг ҳисоботлари асосида муаллифнинг айрим ўзгартиришлар билан қилинган ҳисоб-китоблари. Ушбу ўзгартиришлар методологик асосни кўрсатиш учун амалга оирилган.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мазкур ўрганилаётган савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлиги ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан анча ошган. Буни унинг барча кўрсаткичларида кузатиш мумкин. Масалан, мазкур корхонада рентабеллик кўрсаткичи ўтган йилга нисбатан 128,4 %ни ташкил қилган бўлса, даромадлари 132,5 %ни, натижа кўрсаткичининг ўсиш суръати эса 118,1 %ни ташкил қилади. Кўриниб турибдики, иқтисодий салоҳият самарадорлигини ифодаловчи барча кўрсаткичлар бўйича ўсиш суръатига эга бўлган. Аммо бу умумий яхлит хулоса чиқариш имконини бермайди. Шу учун ушбу кўрсаткичлар тизимига асосан комплекс кўрсаткич ҳажмини аниқлашни лозим. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз.

$$\text{Искк} = (\text{Иср} \times \text{Кмр}) + (\text{Исд} \times \text{Кмд}) + (\text{Иса} \times \text{Кма});$$

Бунда: *Искк* - иқтисодий салоҳият комплекс кўрсаткичи;

Кмр - иқтисодий салоҳият рентабеллигининг моҳиятлилиқ коэффициентини ($\text{Кмр} = 10$)

Кма - иқтисодий салоҳият даромадлигининг моҳиятлилиқ коэффициентини ($\text{Кма} = 5$)

Кмд - иқтисодий салоҳият натижавийлигининг моҳиятлилиқ коэффициентини ($\text{Кмд} = 1$)

Ушбу формулани жадвал маълумотларига қўллаш учун ҳар бир кўрсаткичнинг мутлоқ миқдорини унинг моҳиятлилиқ коэффициентига кўпайтирилади ва чиққан натижа жамланади. У ҳолда мазкур савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигининг комплекси кўрсаткичи ўтган йилда 43,58 га ($1,48 \times 10 + 2,06 \times 5 + 18,48 \times 1$) ва ҳисобот йилида 57,47 га ($1,90 \times 10 + 2,73 + 21,82 \times 1$) тенг эканлигини кўрамыз. Комплекс кўрсаткичининг миқдори ўтган йилга нисбатан 10,89 га ёки 125,0 % га ўсган. Демак, барча кўрсаткич бўйича натижа ҳисобот йилида, ўтган йилга нисбатан ўрта ҳисобда 25,0 % га кўп ўсган.

8.2. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг самарадорлигини ошириш йўллари

Иқтисодий таҳлилнинг энг муҳим босқичи ва асосий мақсади натижа ўзгаришига алоҳида омиллар таъсирини ҳисоблашдан иборатдир. Бу ерда натижавий кўрсаткич сифатида иқтисодий салоҳият самарадорлигининг ҳар бир кўрсаткичини алоҳида таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқиш мумкин.

Методологик асос сифатида биз иқтисодий салоҳият рентабеллиги кўрсаткичининг омилли таҳлилга тўхталишни мақсадга мувофиқ деб топдик. Чунки бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида ҳар бир кўрсаткичнинг фойдалилиги кўрсаткичлар тизимида муҳим ўринни эгаллайди.

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти рентабеллиги ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

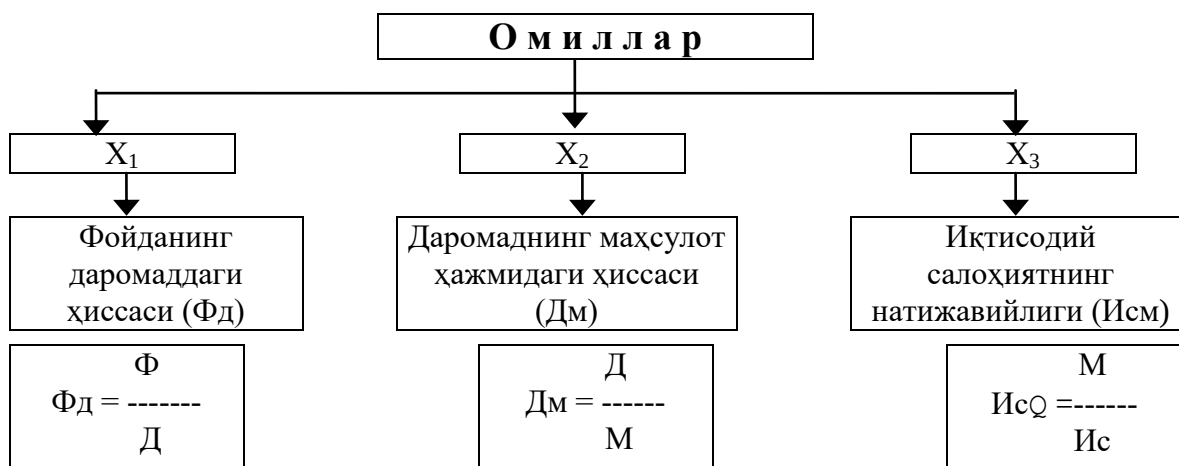
- фойданинг даромаддаги ҳиссаси (ФД) - x_1 ;
- даромаднинг маҳсулот ҳажмидаги ҳиссаси (ДМ) - x_2 ;
- иқтисодий салоҳиятнинг натижавийлиги (ИсQ) - x_3 ;

Ушбу омиллар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги формула билан ифодаланади :

3

$$\text{Иср} = \text{ФД} \cdot \text{ДМ} \cdot \text{ИсQ} = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 = \sum_{i=1} X_i;$$

Уларнинг бир-бири билан боғлиқлиги 8.2.1-чизмада тасвирланган

8.2.1-расм. Иқтисодий салоҳият самарадорлиги ўзгаришига таъсир қилувчи омилларнинг ўзаро боғлиқлиги

Ушбу расмда келтирилган омилларнинг таъсирини таҳлилнинг турли усуллари билан аниқлаш мумкин. Биз таҳлилнинг анъанавий усулларида бири бўлган занжирли алмаштириш усулини қўллаб ечиш йўлини ишлаб чиқдик. Энг аввало, ушбу кўрсаткичнинг фарқи олинади:

$$\Delta Y = Y^x - Y^p = (X_1^x \cdot X_2^x \cdot X_3^x) - (X_1^p \cdot X_2^p \cdot X_3^p);$$

Бунда: $Y^p = X_1^p \cdot X_2^p \cdot X_3^p$ – омилларнинг режадаги миқдори;

$Y^x = X_1^x \cdot X_2^x \cdot X_3^x$ – омилларнинг ҳақиқий миқдори.

Ушбу формулага асосан иқтисодий салоҳият рентабеллигининг ўзгаришига учта омил таъсир қилади. Уларнинг таъсири қуйидагича ҳисобланади.

1. Иқтисодий салоҳият рентабеллигининг ўзгаришига фойда сўммасининг даромаддаги ҳиссаси ўзгаришининг таъсири қуйидагича аниқланади:

$$\Delta Y_{x_1} = (X_1^x \cdot X_2^p \cdot X_3^p) - (X_1^p \cdot X_2^p \cdot X_3^p);$$

2. Таҳлил қилинаётган натижавий кўрсаткичга даромаднинг маҳсулот ҳажмидаги ҳиссасининг ўзгаришини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta Y_{x_2} = (X_1^x \cdot X_2^x \cdot X_3^p) - (X_1^x \cdot X_2^p \cdot X_3^p);$$

3. Иқтисодий салоҳият рентабеллиги ўзгаришига унинг натижавийлиги ҳам таъсир қилади. У қуйидагича аниқланади:

$$\Delta Y_{x_3} = (X_1^x \cdot X_2^x \cdot X_3^x) - (X_1^x \cdot X_2^x \cdot X_3^p);$$

Барча омиллар таъсири натижа кўрсаткичининг умумий ўзгаришига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta Y = \Delta Y_{x_1} \pm \Delta Y_{x_2} \pm \Delta Y_{x_3};$$

Ушбу омилларнинг натижага таъсирини аниқлаш учун олдин омилларнинг миқдори аниқланади. Бунинг учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (8.2.1-жадвал).

8.2.1-жадвал

**“Турон” савдо корхонасисига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг
иқтисодий салоҳият самарадорлигига таъсир этувчи омилларнинг
миқдорини аниқлаш ҳисоб-китоби⁵³**

(минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўсиш суръати, %
Ҳажм кўрсаткичлар					
1	Фойда	368,0	496,2	+ 128,2	134,8
2	Даромадлар	511,0	711,7	+ 200,7	139,3
3	Сотилган маҳсулот ҳажми	4583,3	5694,5	1111,2	124,3
4	Иқтисодий салоҳиятнинг ўртача қиймати*	11795,0	1259,0	+795,0	106,7
Нисбий кўрсаткичлар					
5	Фойданинг даромаддаги хиссаси, % (X_1) (1 : 2)	72,02	69,72	-2,30	96,8
6	Даромаднинг маҳсулот ҳажмидаги хиссаси, % (X_2) (2:3)	11,15	12,50	+1,35	112,1
7	Иқтисодий салоҳиятнинг натижавийлиги, % (X_3) (3:4)	18,48	21,82	+3,34	118,1
8	Иқтисодий салоҳият рен- табеллиги, % (Y) (1:4)	1,48	1,90	+0,42	128,4

* Ҳисоб-китоблар натижасида аниқланиши бўйича мазкур савдо корхонасининг меҳнат салоҳияти ўртача йиллик қиймати ўтган йилда 2199,7 минг сўмни, ҳисобот йилида 2767,5 минг сўмни ташкил қилган.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, иқтисодий салоҳият рентабеллиги таҳлил даврида 0,42 бандга ёки 128,4%га кўпайган. Бунга таъсир қилувчи барча омиллар ҳажми ўтган йилга нисбатан ошган. Жумладан, фойданинг даромаддаги хиссаси ўтган йилга нисбатан 2,30 бандга камайган ёки унинг ўзгариш суръати 96,8 %ни ташкил қилган. Даромаднинг маҳсулот ҳажмидаги хиссаси ўтган йилга нисбатан 1,35 бандга кўпайган ёки унинг ўзгариш суръати 112,1 %ни ташкил қилган. Иқтисодий салоҳиятнинг натижавийлиги ўтган йилга нисбатан 3,34 бандга кўпайган ёки унинг ўзгариш суръати 118,1 %ни ташкил қилган. Уларнинг натижага таъсири (фойданинг

⁵³ “Турон” савдо корхонасисига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг иқтисодий салоҳият самарадорлигига таъсир этувчи омилларнинг миқдорини аниқлаш ҳисоб-китоби муаллиф томонидан амалга оширилди. Айрим рақамлар методологик асосни таъминлаш мақсадида тақрибан олинди.

даромаддаги ҳиссасидан ташқари) албатта ижобий бўлган. Аммо қайси омил қай даражада таъсир қилганлигини аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (8.2.2-жадвал).

8.2.2-жадвал

“Турон” савдо корхонасисига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг иқтисодий салоҳият самарадорлигига таъсир этувчи омиллар таъсирини аниқлаш ҳисоб-китоби⁵⁴

№	Кўрсаткич-лар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+,-)	Занжирли алмаштиришлар		
					I	II	III
1	Фойданинг даромаддаги улуши	72,02	69,72	-2,30	69,72	69,72	69,72
2	Даромаднинг сотилган маҳсулотдаги ҳиссаси, коэффициент	0,1115	0,1250	+0,0135	0,1115	0,1250	0,1250
3	Иқтисодий салоҳиятнинг (салоҳияти-нинг) нати-жавийлиги, коэффициент	0,1848	0,2182	+0,0334	0,1848	0,1848	0,2182
4	Иқтисодий салоҳият (потенциал) рентабеллиги, %	1,48	1,90	+0,42	1,43	1,61	1,90

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики мазкур савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти рентабеллиги ошган. Бу ўзгариш қуйидаги омиллар таъсирида содир бўлган:

1.Фойданинг даромаддаги улушининг 2,30% камайганлиги савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти рентабеллик даражасини 0,05% (1,43-1,48) камайтирган.

2.Даромаднинг маҳсулотдаги ҳиссасининг 1,35% кўпайганлиги иқтисодий салоҳият рентабеллигини 0,18% (1,61-1,43) оширган.

⁵⁴ “Турон” савдо корхонасисига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг иқтисодий салоҳият самарадорлигига таъсир этувчи омилларнинг миқдорини аниқлаш ҳисоб-китоби муаллиф томонидан амалга оширилди. Айрим рақамлар методологик асосни таъминлаш мақсадида тақрибан олинди

3.Иқтисодий салоҳият натижавийлигининг 3,34 % ошганлиги унинг рентабеллик даражасини 0,29% (1,90-2,61) кўпайтирган.

Барча омиллар таъсири савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти рентабеллиги даражасининг умумий ўзгаришига тенг:

$$- 0,05 + 0,18 + 0,29 = + 0,42$$

Худди шундай усул билан иқтисодий салоҳият рентабеллиги ўзгаришига бошқа омиллар таъсирини ва ушбу омилларнинг таъсирини бошқа усулларни қўллаган ҳолда ҳам ҳисоблаш мумкин. Ушбу бобда методологик асос бўлиши учун фақат битта кўрсаткичга таъсир қилувчи учта омилни таҳлил қилиш билан чегараландик.

Омилли таҳлил мазкур савдо корхонасида мавжуд бўлган ички имкониятларни (резервларни) ахтариб топиш имконини ҳам беради. Бизнинг мисолимизда таҳлил қилинган натижавий кўрсаткич, яъни ушбу савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти рентабеллигининг миқдори 0,42%га ошган. Аммо унинг янада кўпайиш имконияти бўлган. Масалан, фойданинг даромаддаги улуши 2,30% камайганлиги натижа кўрсаткичини 0,05% камайтириб юборган. Агарда ушбу кўрсаткичнинг миқдори ҳеч бўлмаганда ўтган йилги ҳажмда сақланиб қолганда эди, иқтисодий салоҳият рентабеллиги яна 0,05% ошган бўлар эди. У ҳолда унинг ҳақиқий миқдори 1,90% эмас, балки 1,15 % бўлар эди ($1,90+0,05=1,95$). Унинг ўтган йилга нисбатан фарқи 0,42% эмас, балки 0,47 % га ($0,42+0,05$) тенг бўларди. У ҳолда мазкур кўрсаткичнинг ўсиш суръати 128,4% эмас балки 131,8%

$$\frac{1,95}{1,48} \times 100 = 131,8\%$$

(----- х 100 = 131,8%) ни ташкил қилган бўлар эди.

Кўриниб турибдики омилли таҳлилнинг амалиётда қўлланилиши ҳозирги иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида, нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамиятга эга экан. Чунки ушбу усулларни қўллаб ички имкониятларни ахтариб топиш ва улардан амалиётда фойдаланиш мумкин.

Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар бири билан узвий боғлиқ бўлганлиги туфайли, унинг самарадорлик даражаси ҳам ана шу кўрсаткичлар таъсирида шаклланди. Ҳозирги шароитда савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти самарадорлигини аниқлаш учун фойда сўммасини (Φ) унинг тўла қийматига ($Ип$) бўлинишини кўрган эдик. Агар унинг қийматини бошқа кўрсаткичлар билан боғлиқ ҳолда қаралса иқтисодий салоҳият рентабеллигига таъсир қилувчи омиллар сони кўпайиши мумкин.

Ушбу кўрсаткичга шу аниқланган омиллар таъсирини ҳисоблаш учун энг аввало унинг тўлиқ қийматини келтирилган ва жорий харажатлар сўммасининг ўзгариши билан боғлиқ омилларни олиш ҳам мумкин.

Иқтисодий салоҳиятнинг самарадорлигига юқорида қайд этилган омилларнинг таъсирини ҳисоблаш учун қуйидаги боғлиқликдан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$\frac{\Phi}{Ип^к} = \frac{\Phi}{Ип^{жх}} \times \frac{Ип^{жх}}{Ип^{кх}} \times \frac{Ип^{кх}}{Ип^к}$$

Бунда: Φ - фойда сўммаси

$Ип^{жх}$ - жорий харажатлар сўммаси:

$\Phi / Ип^{жх}$ - иқтисодий потенциал жорий харажатларининг самарадорлиги;

$Ип^{кх}$ - келтирилган харажатлар сўммаси;

$Ип^{жх} / Ип^{кх}$ - иқтисодий потенциал жорий харажатларининг келтирилган харажатлардаги ҳиссаси;

$Ип^к$ - иқтисодий потенциалнинг умумий қиймати;

$Ип^х / Ип^к$ - иқтисодий потенциал келтирилган харажатларнинг умумий қийматидаги ҳиссаси:

Ушбу формуладаги натижани “У” ва омилларни мос равишда X_1 , X_2 ва X_3 деб белгиласак у қуйидаги шаклга эга бўлади:

$$У = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 = \sum_{i=1}^3 X_i \quad (i=1,3)$$

Ушбу формулага таҳлилда қўлланиладиган анъанавий усулларни ва амалий маълумотларни қўллаб ечилса иқтисодий салоҳият самарадорлигининг ўзгаришига омиллар таъсирини ҳисоблаш мумкин. Иқтисодий салоҳият самарадорлигининг ўзгаришига омиллар таъсирини ҳисоблаш учун занжирли алмаштириш усулини тавсия қиламиз:

1. Иқтисодий салоҳият самарадорлигининг ўзгаришига жорий харажатлар самарадорлигининг таъсирини (ΔY_{x_1}) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\Delta Y_{x_1} = (X_1^x \cdot X_2^p \cdot X_3^p) - Y_p$$

Бунда: P индекси - кўрсаткичнинг режаси;

X индекси - кўрсаткичнинг ҳақиқий миқдори.

2. Иқтисодий потенциал самарадорлигининг ўзгаришига жорий харажатларнинг келтирилган харажатлардаги ҳиссаси ўзгаришнинг таъсирини (ΔY_{x_2}) аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади;

$$\Delta Y_{x_2} = (X_1^x \cdot X_2^x \cdot X_3^p) - (X_1^x \cdot X_2^p \cdot X_3^p)$$

3. Иқтисодий потенциал жорий харажатларининг келтирилган харажатлардаги ҳиссаси ўзгаришининг (ΔY_{x_3}) таъсирини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади;

$$\Delta Y_{x_3} = Y_1 - (X_1^x \cdot X_2^x \cdot X_3^p)$$

Барча омиллар таъсири иқтисодий салоҳият самарадорлигининг умумий ўзгаришига тенг бўлади:

$$Y = \Delta Y_{x_1} + \Delta Y_{x_2} + \Delta Y_{x_3}$$

Ушбу усулнинг амалий жиҳатидан қулайлигини ва амалиётда фойдаланиш мумкинлигини исботлаш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш тавсия қилинади. Биринчиси, иқтисодий салоҳият самарадорлигини аниқлаш усули (8.2.3 - жадвал).

8.2.3-жадвал

**“Турон” савдо корхонасисига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг
ҳисобот даврида иқтисодий салоҳият рентабеллиги ва у билан боғлиқ
кўрсаткичларни аниқлаш усули⁵⁵**

№	Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (-; +)	Ўсиш суръати
I Ҳажим кўрсаткичлари					
1	Фойда сўммаси, минг сўм	368,0	496,2	+128,2	134,8
2	Иқтисодий салоҳиятнинг умумий қиймати, минг сўм	24795,1	26090,0	+1294,9	105,2
3	Иқтисодий салоҳиятга тўғри кела-диган харажатлар минг сўм	1468,9	1429,5	+39,4	97,7
4	Иқтисодий салоҳиятнинг жорий харажатлари, минг сўм	356,2	377,4	+21,2	106,0
II Нисбий кўрсаткичлар					
5	Иқтисодий салоҳиятнинг рентабеллиги, % (1к : 2к) x 100	1,48	1,90	+0,42	128,4
6	Иқтисодий салоҳият жорий харажатлари самарадорлиги, % (1к : 4к x 100)	103,30	131,47	+28,17	127,3
7	Иқтисодий салоҳият жорий харажатлари-нинг келтирилган харажатлардаги хисса-си, коэфф. (4к: 3к)	0,2425	0,2640	+0,0215	108,9
8	Иқтисодий салоҳият келтирилган харажатларининг умумий қийматидаги хиссаси, коэфф. (3к:2к)	0,0592	0,0548	-0,0044	92,6

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики ҳисобот даврида фойда сўммаси 134,8 % ёки 128,2 минг сўмга ошган. Иқтисодий салоҳиятнинг умумий қиймати эса ўтган йилга нисбатан 1294,9 минг сўмга ёки 5,2 % га кўпайган. Аммо иқтисодий потенциалга тўғри келадиган келтирилган

⁵⁵ “Турон” савдо корхонасисига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг иқтисодий салоҳият самарадорлигига таъсир этувчи омилларнинг миқдорини аниқлаш ҳисоб-китоби муаллиф томонидан амалга оширилди. Айрим рақамлар методологик асосни таъминлаш мақсадида тақрибан олинди.

харажатлар сўммаси 39,4 минг сўмга ёки 2,7 % га камайган. Жорий харажатлар сўммаси эса 21,2 минг сўмга ёки 6,0 % га ошган. Оқибатда иқтисодий салоҳиятнинг рентабеллиги 0,42 % бандга ва бошқа шу билан боғлиқ бирқанча кўрсаткичларнинг ҳам ошганлиги кўриниб турибди. Фақат келтирилган харажатларнинг умумий қийматидаги хиссаси 7,4 % камайган. Бироқ ушбу жадвал маълумотлари иқтисодий салоҳият рентабеллигининг ўзгаришига қайси омиллар қай даражада таъсир қилганлигини тасвирлай олмайди. Шу туфайли омилли таҳлил учун қуйидаги иккинчи жадвалдан фойдаланишни тавсия қиламиз (8.2.4-жадвал).

8.2.4- жадвал

“Турон” савдо корхонасисига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг иқтисодий салоҳият самарадорлигига алоҳида омиллар таъсирининг ҳисоб-китоби⁵⁶

№	Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (-,+)	Занжирли алмаштириш		
					I	II	III
1	Иқтисодий салоҳият жорий харажатлари самарадорлиги,%	103,30	131,47	+28,17	131,47	131,47	131,47
2	Иқтисодий салоҳият жорий харажатларнинг келтирилган харажатлардаги хиссаси	0,2425	0,2640	+0,0215	0,2425	0,2640	0,2640
3	Иқтисодий салоҳият келтирилган харажатларнинг умумий қийматидаги хиссаси	0,0592	0,0548	-0,0044	0,0592	0,0592	0,0548
4	Иқтисодий салоҳият рентабеллиги,%	1,48	1,90	+0,52	1,89	2,05	1,90

⁵⁶ “Турон” савдо корхонасисига қарашли “Қўрғон” кичик корхонасининг иқтисодий салоҳият самарадорлигига таъсир этувчи омилларнинг миқдорини аниқлаш ҳисоб-китоби муаллиф томонидан амалга оширилди. Айрим рақамлар методологик асосни таъминлаш мақсадида тақрибан олинди.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, иқтисодий салоҳият рентабеллигининг ошишига қуйидаги омиллар таъсир қилган.

1. Иқтисодий салоҳият жорий харажатлари самарадорлигининг 28,17 бандга ошганлиги иқтисодий салоҳият умумий рентабеллигини 0,41 бандга (1,89 - 1,48) ошишига мувоффиқ бўлди.

2. Иқтисодий салоҳият жорий харажатларининг келтирилган харажатлардаги ҳиссаси ҳам 0,0215 бандга ошган. Бу эса иқтисодий салоҳият рентабеллигининг 0,16 % бандга (2,05 - 1,89) кўпайтирган.

3. Иқтисодий салоҳиятнинг келтирилган харажатларининг умумий қийматидаги ҳиссаси 0,0044 бандга камайган. Бу омил иқтисодий салоҳият рентабеллигини 0,15 бандга (1,90 - 2,05) камайтирган.

Барча омиллар таъсири эвазига иқтисодий салоҳият рентабеллиги 0,42 бандга ($0,41 + 0,16 - 0,15$) ошган.

Ушбу ҳисоб-китоб натижаси ҳам савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти рентабеллигини оширишнинг ички имкониятлари мавжудлигини кўрсатмоқда. Бу бевосита иқтисодий салоҳият келтирилган харажатлари умумий қийматнинг камайишида номоён бўлмоқда. Келтирилган харажатларнинг шундай юзаки қараганда, кўпайиши салбий оқибатларга олиб келиши мумкиндай кўринади. Аммо келтирилган харажатларнинг кўпайиши иқтисодий салоҳият қийматининг янги яратилаётган маҳсулотга (иш, хизматга) тезроқ кўчаётганлиги ва унинг қопланиш муддатини тезлаштираётганлигидан далолат беради.

Бизнинг мисолимизда иқтисодий салоҳияти келтирилган харажатларининг умумий қийматидаги ҳиссаси ўтган йилги даражада қолганда эди рентабеллик даражаси яна 0,15 банд ошган бўлур эди. У ҳолда рентабеллик даражасининг ҳақиқий миқдори 1,90 % эмас, балки, 2,05 % ни ($1,90 + 0,15$) ташкил қилган бўлур эди. Ўтган йилга нисбатан унинг фарқи 0,42 % эмас, балки, 0,57 % га ($2,05 - 1,48$) тенг бўларди.

Кўриниб турибдики, омилли таҳлил ҳозирги шароитда ички

имкониятларни ахтариб топиш учун муҳим иқтисодий дастаклардан бири экан. Шу туфайли унинг назарий ва методологик асосини яратиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Ҳозирги эркин иқтисодиёт шароитида савдо корхонасининг иқтисодий салоҳиятига кирувчи ҳар бир категориядан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Аммо бу муаммо иқтисодий адабиётларда етарли даражада тадқиқ қилинмаган. Буни инобатга олиб, иқтисодий салоҳиятнинг таркибий қисмига кирувчи ҳар бир кўрсаткичларни ҳам ўрганиш ва уларни таҳлил қилиш ҳам ҳозирги кунда ўта долзарбдир. Ушбу масалалар талабалар учун мустақил ўрганишга қолдирилади.

8.3. Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш йўллари

Ҳар қандай кўрсаткичнинг таҳлилили уни яхшилаш учун хизмат қилмоғи лозим. Бу бевосита савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигига ҳам тегишли. Юқорида қилинган таҳлил натижаси шуни кўрсатмоқдаки, савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим экан.

Биринчидан, савдо корхоналари иқтисодий самарадорлигини ошириб бориш учун унинг маҳсулоти (товари, иши, хизмати)ни сотишдан тушадиган **соф тушумни муттасил кўпайтириб бориш** лозим экан. Чунки ушбу кўрсаткичлар бир-бири билан узвий боғлиқ кўрсаткичлардир. Савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти кўпайган сари, унинг кўрсатадиган хизмат сифати ўзгариши билан сотиш ҳажми ҳам ошиб боради ва аксинча. Савдо корхонасининг маҳсулоти (товари, иши, хизмати)ни сотишдан тушадиган соф тушум қанча кўпайса унинг иқтисодий салоҳияти самарадорлиги ҳам шунча ошиб боради. Бунинг учун савдо хизмати сифатини ошириш, рекламани яхши йўлга қўйиш, товарлар ассортиментини истеъмолчилар талабига мос ҳолда

кўпайтириш, сотишнинг илғор усулларида, хусусан, уйга ва иш жойларига етказиб бериш каби хизматларни кенгайтириш сингари чоралардан фойдаланишни йўлга қўйишни тақозо қилади.

Иккинчидан, савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш учун унинг **даромадлилигини ҳам ошириш** лозимдир. Даромадлилик, албатта жуда кўп омилларга боғлиқ. Ижобий натижага эришишнинг ўзи бўлмайди. Шу туфайли бирор нарсага эришиш учун комплекс чораларни кўришни тақозо қилади. Бундай тадбирларга аҳолининг талаб қилган товарларини етказиб келишга еришиш, товарни имкон қадар биринчи қўлдан олиш ва арзонроққа сотишни ташкил қилиш эвазига унинг сотилишини кўпайтириш, харидорларни кўплаб жалб қилиш бўйича тегишли чораларни ишлаб чиқиш, тежамкорлик режимини жорий қилиш кабиларни киритиш мумкин. Шундай қилиб, савдо корхонасининг даромадлилигини ҳам турли омилларни ишга солган ҳолда ошириб бориш лозимлигини талаб этади.

Учинчидан, савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш учун унинг **фойдаси ва рентабеллигини ҳам ошириш** лозимдир. Бозор муносабатлари шароитида савдо корхонасининг фойдаси ошмас экан, унинг келажаги бўлмайди. Бунга эришиш учун эса биринчи галда қаттиқ тежамкорлик режимига аҳамият бериш лозим. Тежамкорлик – бу хасислик эмас. Харажат қилинмаса фойда бўлмайди. Аммо қилинадиган ҳар бир сўм харажатни мақсадга мувофиқ ҳолда сарфлашни тақозо қилади. Бу эса савдо корхонаси раҳбаридан нафақат иқтисодий механизмларни, балки бозор муносабатларининг бошқа сирларини ҳам яхши билишини тақозо қилади. Энг эътиборли жиҳатлардан бири, савдо корхонасининг ҳар бир ҳаракатидан фойда олишга эришиш механизми ишлаб туриши керак. Қандайдир фаолиятдан зарар қилиб, иккинчи фаолият ҳисобидан уни ёпиб фойдага эришиш самарали фаолият эмас. Шу туфайли ҳар бир савдо корхонасида тижорат ишлари билан бирга иқтисодий ишларга ҳам катта эътиборни қаратишга тўғри келади. Яна бир

жиҳат савдо соҳасининг меҳнат унумдорлигини ошириб бориш ҳам унинг соф фойдасининг кўпайиб боришини таъминлайди.

Тўртинчидан, савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш учун барча маблағлардан, уларнинг таркибий қисми бўлган, **асосий воситалар ва ресурсларнинг ҳам самарадорлигини ошириш** лозимдир. Улардан бири савдо корхонасининг асосий воситаларидир. Савдо корхонасига келтирилган асосий воситалар биринчи галда ўз вақтида ўрнатилиб, ўз вақтида ишга туширилишини таъминлаш лозим. Ҳозирги шароитда, барча соҳалар сингари савдо соҳасида ҳам модернизация жараёни кескин ривожланмоқда. Савдонинг илғор усуллари пайдо бўлмоқда. Булар янги техника ва технологияларнинг жорий қилинишини ҳам тақозо қилмоқда. Аммо алмаштирилган эски савдо жиҳозларининг кўпи ҳали яроқли бўлиши мумкин. Шу туфайли уларни имкон қадар сотиш ёки касаначилик йўли билан аҳолига бериб ишлатиш чораларини кўриш лозим. Ҳеч маҳал асосий воситаларнинг бекор туришига йўл қўймаслик керак. Савдо соҳасига хизмат қиладиган бошқа ресурс ва ашёларни ҳам самарали ишлатиш йўллари кўришга тўғри келади. Чунки улар ҳам пулга сотиб олинган бўлади. Сарф қилинган ҳар бир сўм маблағ қайси соҳа бўлишлигидан қатъи назар, маълум даражада самара келтириши керак.

Бешинчидан, савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш бевосита **айланма маблағлардан ҳам самарали фойдаланишни** тақозо қиладди. Айланма маблағларнинг таркибини яхшилаш муҳим аҳамиятга эга. Имкон қадар айланма маблағлар таркибида дебитор қарзларни кўпайтирмаслик лозим. Товар-моддий захиралар (ТМЗ)нинг айланувчанлик коэффицентини оширишга эришиш учун уларнинг таркибини ҳамиша инвентаризация қилиб туриш, муддати яқинлашган товарларни эртага нобд қилмасдан, бугун орзон нархга бўлса ҳам сотиш чораларини кўриш керак бўлади. Ликвид маблағларни кўпайтириш ҳам савдо корхоналари иқтисодий

самарадорлигини оширишнинг муҳим омилларидан биридир. Товарларни реклама қилишни йўлга қўйиш, уларнинг ассортименти доимий равишда кенгайтириб бориш, диверсификация жараёнларига ҳам ҳар томонлама эътиборни қаратиш, сотиш майдони ва кўламини кенгайтириш каби тадбирлар ҳам айланма маблағлар самарадорлигининг муттасил ошиб боришини таъминлайди.

Олтинчидан, савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш бевосита **номоддий активлардан ҳам самарали фойдаланишга** боғлиқ. Бозор муносабатлари шароитида номоддий активларнинг роли ва аҳамияти йилдан-йилга кескин ошиб бораётганлигининг гувоҳи бўлдик. Бу активлар ичида товар белгилари, рухсатнома (лицензия)нинг қиймати, фирманинг нуфузи каби кўрсаткичларнинг ошиши савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириши тайин. Шу туфайли савдо корхонаси раҳбари ва барча бўғин менежерлари ушбу масалага катта аҳамият беришлари лозим. Агар савдо корхонасининг нуфузи унинг ҳамкорлари олдида тушиб кетгудай бўлса, уни қайта тиклаш учун кетган харажат, шу нуфузни ушлаб туришга кетган харажатдан ўнлаб кўп бўлиши мумкин. Озгина фойда эвазига савдо корхонаси нуфузини тушурмаслик лозим. Ҳар қандай муносабатда, биринчи галда савдо корхонаси манфаати билан бирга, унинг нуфузини ҳам ўйлаб иш кўриш мақсадга мувофиқ. Яна бир эътиборли жиҳат, савдо корхонаси хизмат кўрсатиш соҳасига кирганлиги туфайли, биринчи галда харидорнинг манфаати билан ҳисоблашишга тўғри келади. Қачон уларнинг эҳтиёжи қондирилишига хизмат қилинсагина улар пулларини шу савдо корхонасига қўйиши мумкин. Ҳозир савдо корхоналари ўртасида кескин рақобат муҳити шаклланди ва ривожланмоқда. Бундай шароитда ҳар бир корхона сингари савдо корхоналари ҳам ўз нуфузини сақлаб қолиш чораларини кўришни тақозо қилади. Шундагини савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти самарадорлигининг муттасил ошиб бориши таъминланади.

Еттинчидан, савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш бевосита унда **банд бўлган ходимлар ёки меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни** ҳам тақозо қилади. Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир ходим ўз вазифасини юқори савияда бажаришлари лозим. Шундагина меҳнатнинг самарадорлигига эришилади ва бу орқали савдо корхонасининг иқтисодий салоҳияти самарадорлиги ҳам юқори бўлади. Бу бевосита кадрларни танлаш ва ўз жойига қўйишга боғлиқ. Ҳар бир кишининг малакаси ва ўз иши бўйича тажрибаси ва билими бўлиши керак. Бозор муносабатлари шароитидаги кадрларнинг фақат ишчанлиги камлик қилади. Улар узоқни ўйлайдиган, ишга ижодий ёндошадиган, самарали фаолият кўрсатиши учун нима қилишини биладиган, ўз ишни такомиллаштириш учун курашадиган ва шунга яраша меҳнат ҳақи оладиган ходимлар бўлишлари лозим. Бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт боқимандалик билан келиша олмайдиган иқтисодиётдир. Самарали иқтисодиёт деганда ходим қанча самарадор бўлса, шунча рағбатлантириладиган иқтисодиётдир. Шунга эришилсагина катта самарадорликка эришилади. Савдо ходимларининг ҳар бир самарали меҳнати, унинг савдо корхоналари самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган ташаббус ва таклифлари рағбатлантириладиган бўлиши керак. Ходимларни тўғри рағбатлантириш катта мувоффақиятлар калити. Чунки ҳар бир инсонда жуда катта куч ва имкониятлар яшириниб ётган, юзага чиқмаган бўлади. Уларни ишга солиш учун мотивация керак. Бунга уларнинг меҳнатини тўғри рағбатлантириш орқали эришилади.

Шундай қилиб мазкур ишда бир қанча илмий янгиликларга ҳам эришилди, деб ўйлаймиз. Булар қуйидагиларда ўз аксини топган. Хусусан мазкур ишнинг 7-9 маърузаларида:

- савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятининг тушунчасига изоҳ берилиб, унинг янги таърифи ишлаб чиқилди;

- бозор муносабатлари шароитидан келиб чиқиб, савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти яхлит ҳолда барча йўналишлари билан биргаликда ўрганилди;
- меҳнат ресурслари меҳнат салоҳияти тушунчаларига аниқлик киритилди, энг муҳими, уларни пулда ифодалашнинг иккита йўли кўрсатиб берилди;
- савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимига аниқлик киритилди, уларни аниқлаш йўллари ҳам кўрсатиб берилди;
- савдо корхоналари иқтисодий салоҳиятига таъсир қилувчи омиллар тизими ва уларни аниқлаш йўллари ишлаб чиқилди;
- омилли таҳлил асосида савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини оширишнинг ички ва ташқи имкониятлари очиб берилди.

Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини баҳолаш ва уни барқарор равишда ошириш бўйича мазкур ишда баён этилган тадқиқот натижалари нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамиятга ҳам эга. Чунки ушбу соҳа бўйича ишлаб чиқилган ва таклиф қилган тавсиялар ўқув адабиётларини мазмунан бойитишга, бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолда тўлдиришга, уларнинг ДТСга мослигини таъминлашга хизмат қилиш билан бирга, савдо корхоналарининг иқтисодий салоҳияти самарадорлигини оширишнинг ички ва ташқи имкониятларини топиш ва ишга солиш йўллари ҳам кўрсатиб беради.

Таянч иборалар: Самарадорлик, савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлиги, кўрсаткичлар, таҳлил, таҳлил қилиш йўллари, омиллар, савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ўзгаришига таъсир этувчи омиллар, омилларни аниқлаш йўллари, ички имкониятлар, бошқарув қарорлари.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлиги.
2. Ушбу категорияни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларнинг турлари.
3. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлиги таҳлил қилиш йўллари.
4. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ўзгаришига таъсир этувчи омиллар.
5. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш йўллари.
6. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш йўллари
7. Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини омилли таҳлил қилиш натижасида ички имкониятларни ахтариб топиш йўллари.
8. Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш.

9-Маъруза. ХАЛҚ ИСТЕЪМОЛИ ТОВАРЛАРИГА БАҲОНИ ШАКЛЛАНИШИ

9.1. Баҳо ва баҳолаштиришни моҳияти ва аҳамияти

9.2. Баҳонинг функциялари ва турлари

9.3. Баҳони аниқлашни методологик масалалари

9.4. Баҳони давлат томонидан тартибга солиш

9.1. Баҳо ва баҳолаштиришни моҳияти ва аҳамияти

Бозор иқтисодиётига ўтиш иқтисодий жараёнлардаги баҳони аҳамиятини тубдан ўзгартириб юборади.

Маъмурий-буйруқбозлик тизимида баҳо марказлашган ҳолда тасдиқланган.

Бозор иқтисодиёти шароитида баҳонинг охириги миқдори бозорда талаб ва таклиф ва бошқа омиллар таъсири остида шаклланади. Лекин бу дегани баҳо абсолют эркин шаклланади деган маънони билдирмайди. Унинг шаклланиши кўп босқичлардан ўтади.

Баҳо давлат томонидан тартибга солиш механизмлари орқали чегараланиши мумкин.

Баҳо иқтисодий категория бўлиб инсоният тараққиётида товар-пул муомаласини вужудга келиши билан пайдо бўлган.

Баҳо товар қийматининг пулдаги ифодасидир.

Баҳо бозорнинг элементи. Бозорнинг дахшатли рақобат шарт-шароитида корхоналарнинг самарали ишлаш учун баҳоларни белгилашни асосли усулларини, қўлланишини, маркетингда оқилона баҳо сиёсат ва уни кетма-кет амалга жорий қилиш асосий зарурият бўлиб ҳисобланади.

Товарнинг истеъмол қиймати ва қиймати бор ёки ушбу хусусиятларга эга бўлган нарса товар деб юритилади. Товарнинг қиймати унга сарфланган ижтимоий зарурий меҳнат миқдори билан белгиланади.

Ижтимоий зарурий меҳнат – мавжуд истеъмол қийматни яратиш учун,

нормал шароитда, жамиятдаги ўртача қобилият ва меҳнат интенсивлигида сарфланган умумий меҳнатнинг миқдоридир.

Сарфланган ижтимоий зарурий меҳнатнинг миқдорини аниқлаш жуда мураккаб ва оғир жараён ҳисобланади.

Баҳо иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи куч, восита ёки интрумент ролини ўйнайдиган иқтисодий, тарихий, ижтимоий категориядир. Баҳони иқтисодий тушунча сифатида, уни ҳаётийлигини, доимий инсоният тараққиётида ҳаракатда бўлиб келганлигини ва аҳамиятини ҳеч кимга асослаш ва тушунтириш зарурияти бўлмаса керак. Лекин, баҳо тушунчаси жуда мураккаб.

Оддий ҳаётда, ҳар бир киши ёшлигидан олди-сотди жараёнини кузатади ёки иштирок этади. Турмуш тарзида инсон баҳо тушунчаси билан тўқнашади ва уни ўзининг ва бошқаларни моддий фаровонлигига қандай таъсир қилишини англайди, таҳлил қилади ва хулосалар чиқаради. Масалан: инсон юқори баҳодаги товарни қимматли эканлигини англаса, паст баҳолиги унинг арзонлигини, қимматли товар унинг чўнтагига оғир ботиши, паст баҳолик товар кам юк бўлишини англайди. Шу билан бир қаторда нега товарнинг баҳоси юқори ёки паст даражада эканлиги, унинг сабаблари тўғрисида харидор хулоса қилиб ўтирмайди. Уни қизиқтирадиган масала, ўзига зарур бўлган товарни ўзининг сотиб олиш қобилияти миқдорида харид қилишдан иборат.

Иқтисодиётда, ҳаётда баҳо нафақат алоҳида товарларни олди-сотдисини англатади. У умуман иқтисодий муносабатларни яъни товарларни ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айрибошлаш ва ниҳоят истеъмол қилиш жараёнларини ҳам тартибга солади. Бундай жараён бутун баҳолар мажмуаси, уларни шаклланиши ва ўзгариш ҳаракати натижасида баҳолаштириш механизми орқали амалга оширилади. Шундай қилиб оддий харидорга баҳолаштириш механизми кам маълум ва уни бу масала камроқ қизиқтиради.

Иқтисодиётда миллионлаб баҳолар баҳо тушунчаси орқали ишлатилади,

лекин баҳони ҳар хил турлари мавжуд. Улар улгуржи, чакана, эркин, монопол, тартибга солинган, давлат, шартномали, жаҳон ва ҳоказолар каби (ушбу масалани алоҳида ёритамиз).

Баҳо тушунчаси, уни турлари, таркиби, миқдори, ўзгариш тенденциялари бир томондан, иккинчи томондан баҳолаштириш тушунчаси, баҳони аниқлаш усуллари, услуб ва тартиби билан бир-биридан фарқ қилади. Шундай қилиб баҳо истеъмолчилар учун аниқ кўриниб турадиган иқтисодий тушунча бўлса, баҳолаштириш эса яширин, харидорга кўринмайди.

Шундай қилиб баҳо тушунчаси ва баҳолаштириш бир-биридан фарқ қилади. Баҳо иқтисодий тушунча, категория сифатида намоён бўлади, баҳолаштириш эса, бу баҳони аниқлаш билан боғлиқ бўлган иқтисодий жараёндир.

Баҳо тушунчаси ҳам аллақанча мураккабдир. Баҳо тушунчаси оддий олди-сотди (Т-Т) жараёни, меҳнат тақсимотини чуқурлашиши натижасида айирбошлаш «Т-П-Т» ёки «Т-П» жараёнларига айрибошлаш жараёнини ажралиши натижасида вужудга келган. Оддий товар айрибошлашда товар-товарга тенглаштирилган, аста-секин бу жараён мураккаблашиб бориб, товарни товарга тенглаштириш учун бошқа бир эквивалентга эҳтиёж туғилган. Бундай нарсa универсал, барқарор, ижтимоий қийматга эга бўлиши керак бўлган. Пул шундай товар – воситачи ролини ўйнайдиган категория сифатида келган.

Пул инсониятни ўз тараққиётида яратган энг йирик кашфиётлардан биридир. Тарихдан маълумки (пул тарихи 3000 йилалрга тенг) товар айрибошлашда умумий эквивалентлик ролини дастлаб «Товар-пул» яъни қимматбаҳо металл қўйилмаси (слиткаси) (эрамиздан олдинги VII асргача) бажарган, кейинчалик «Танга – пул» - «Тангалар» (эрамиздан олдинги VII асрдан - XIX эрамиздаги асргача) ўйнаган, ундан сўнг «қоғоз пуллари» «банкнотлардан» (ҳозирги кунгача ва ниҳоят XX асрни ўртасидан) «Электрон пул», «Карточкалар» қоғоз пуллари билан параллел ҳаракат қилиб келмоқда.

Пулнинг тарихини келтиришимиздан мақсад баҳонинг тарихини аёнлаштиришдан иборат. Баҳо ва пул тушунчаси бир-бирига яқин бўлиб, умуман «баҳо» сўзи «пул» сўзининг ҳосили бўлиб ҳисобланади. Ушбу сабабли баҳога нафақат иқтисодий-ижтимоий категория сифатида, ҳамда тарихий категория сифатида ҳам қаралади.

Баҳони тушунчаси ва таърифига кўп томонлама қараш зарур.

Харидор нуктаи назаридан, баҳо – товар, нарса хизмат ўлчов бирлиги учун тўланадиган пул миқдорини билдиради.

Сотувчи нуктаи назаридан, баҳо – сотилаётган товар, нарса, хизмат ўлчов бирлиги учун олинадиган пул миқдорини билдиради. Лекин бу таърифлар оддий ва баҳони келиб чиқишини, асли мазмунини ёритмайди.

Жамиятдаги инсон эҳтиёжи учун зарур бўлган моддий бойликларни баҳоланиш ва сотиш нуктаи назаридан икки хил йирик гуруҳларга ажратиш мумкин, яъни инсониятга кераклилиги, фойдалилиги, зарурийлиги, инсоннинг юқори эҳтиёжларини қондириш нуктаи назаридан баҳоланадиган гуруҳга ва ишлаб чиқариш, сотиш харажаталиридан келиб чиқиб баҳоланадиган гуруҳга ажратиш зарур.

Биринчи гуруҳга ноёб, кам миқдорда, харидорларни юқори даромадга эга бўлган гуруҳларига мўлжалланган товарлар ва хизматлар киради.

Иккинчи гуруҳга жамики инсоният учун зарур бўлган, истеъмол товарлари ва хизматлари 80-90 % ташкил қиладиган қисми бўлиб, уларни баҳоси ишлаб чиқариш ва сотиш харажаталири, ушбу жараёнда иштирок этувчи субъектлар даромадлари, жамиятга зарур харажатлар йиғиндиси доирасида ва бошқа объектив ҳамда субъектив омиллар натижасида шаклланади.

Биринчи гуруҳга киритилган товарлар ва хизматлар баҳоси уларни ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа ижтимоий зарурий харажатлар қиймати билан эмас, балки зарурийлиги, фойдалилиги, уларга бўлган талаб миқдори билан белгиланиб, сотиш баҳоси асли қийматидан кескин фарқ қилади, уларни баҳоси

жуда юқорилиги билан фарқланади.

Булар учун баҳолаштиришни асосий омиллари сифатида бозор конъюктураси, талаб ва таклиф, даромадлар бўйича истеъмолчиларни табақаланиши, аҳоли даромадларининг миқдори кабилар киради.

Иккинчи гуруҳ товарларига баҳо юқорида келтирилган миқдорлан кам баҳоланса ишлаб чиқарувчилар инқирозга учраши муқаррар ва жамият ҳам фойда кўрмайди. Буларни баҳоси ишлаб чиқариш ва меҳнат омилларига кўпдан боғлиқдир. Ушбу келтирилган ижтимоий-иқтисодий ҳақиқат баҳо категориясини таърифлашда, назарий таҳлил қилишда, уни миқдорини аниқлаш (баҳолаштириш) жараёнларига методологик асос бўлиб ҳисобланиши зарур.

Баҳолаштиришни юқорида келтирилган методологик асосларидан келиб чиқиб, баҳога таъриф берадиган бўлсак, биринчи гуруҳ товарлар ва хизматларни баҳоси – уларни айрибошлаш жараёнида, яъни олди-сотди жараёнида аниқланган қийматнинг пулдаги ифодасидир.

Иккинчи гуруҳ товарлар ва хизматлар баҳоси – уларнинг қийматининг пулдаги ифодасидир.

Товарнинг қиймати унга сарфланган ижтимоий-зарурий меҳнат миқдори билан белгиланади.

Баҳога таърифларни умумлаштирадиган бўлсак бизнинг фикримизча баҳога қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Баҳо – товар ёки хизматни ижтимоий зарурлиги ҳамда унга сарф қилинган ижтимоий-зарурий меҳнат миқдоридан келиб чиққан (ёки аниқланган) қийматининг пулдаги ифодасидир.

Маъмурий бошқарув тизимида баҳоларнинг барча турлари, жумладан истеъмол товарларига чакана баҳолар давлат томонидан тасдиқланган ва назорат қилинган.

Бозор иқтисодиёти баҳолаштириш жараёнини эркинлаштиришни тақозо қилади. Лекин бу деган гап, «баҳолаштириш абсолют эркинлаштирилган» деган

фикрга асос бўла олмайди. (Бу масалани кейинги саволларда ёритамиз).

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ўзбекистон Республикасида баҳоларни босқичма-босқич эркинлаштириш қондаси аниқ мақсад қилиб олинади.

Баҳоларни эркинлаштириш шароитида биринчидан, Давлат баҳо қўмитаси умуман тугутилади;

- иккинчидан, Молия вазирлиги таркибида баҳоларни назорат қилиш бўйича махсус бошқарма тузилади. (ўша вақтда «Антимонополь ва нарх-наво сиёсатини ўтказиш бош бошқармаси));

- учинчидан, 1991-1994 йилларда амалда ҳамма турдаги ва тайёр маҳсулотлар эркин баҳоларга ўтказила бошланди. ҳукуматнинг «Нархларни эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ 1992 йил 10 январдан бошлаб кенг доирадаги ишлаб чиқариш – техника воситаси бўлган маҳсулотлари, айрим турдаги халқ истеъмоли моллари, бажарилган ишлар ва хизматларнинг асосан (эркин) баҳолари ва таърифларига ўтилди;

- тўртинчидан, баҳолар 1992 йил январдан бошлаб босқичма-босқич, оҳисталик билан, аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган кучли чораларни олдиндан қўриб қўйган ҳолда эркинлаштирила бошланди;

- бешинчидан, 1993 йилда қатъий белгиланган ва тартибга солиб туриладиган баҳоларда сотиладиган ва хизматлар рўйхати анча қисқартирилди. Шу йилда улгуржи баҳоларни давлат томонидан тартибга солиш батамом тўхтатилди, ёнилғи-энергетика комплекси маҳсулотлари белгиланган энг юқори рентабеллик даражаси нормативлари бекор қилинди;

- олтинчидан, 1994 йил октябр-ноябр ойларида истеъмол товарлари асосий турларининг баҳолари эркин қўйиб юборилди, транспорт ва коммунал хизматларининг таърифлари оширилди. Нон ва унинг баҳолари, уй-жой коммунал хўжалиги ҳамда шаҳар умумий транспорти хизматларининг

таърифларигагина қисман биринчи босқичдаёқ баҳоларнинг тўла эркинлаштириш масаласи ечилган.

Истеъмол товарлари баҳосига жуда кўп омиллар таъсир қилади. Унинг натижасида ишлаб чиқарувчилар, айрибошлаш (савдо) корхоналари ортиқча фойда олиши ёки зарар кўришлари мумкин.

Баҳога таъсир қилувчи омилларни умумлаштириб икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1.Объектив шарт-шароит, ҳодисалар, жараёнлар;

2.Субъектив омиллар. Улар инсон, тадбиркорлик омили билан боғлиқ бўлиб, уларни хулқ-атвори, виждони, умуминсонийлик фазилатларига боғлиқ. Масалан: кўзбўямачилик, қаллоблик, чайқовчилик ва ҳ.к.

Объектив омиллар:

- иқтисодий – давлатнинг иқтисодий ривожланиши, дефицит, инфляция, хом ашё ва материалларга тарифлар, солиқлар, банк фоизлари, божлар, миллий даромад ва уни тақсимланиши истеъмол ва жамғармага ва ҳ.к.;

- сиёсий – сиёсий барқарорлик, давлатнинг иқтисодий, молиявий, фиксал сиёсатини ўзгариши, ташқи иқтисодий сиёсат, протекционизм ва ҳ.к.;

- табиий – географик, давлатни географик жойлашиши, табиий шарт-шароити, мавсумий ишлаб чиқаришни давлатлар ичида жойлашиши, ихтисослашиши, табиий, ер ости бойликлари, ўрмон, транспорт йўлларини ривожланиш даражаси ва ҳ.к.;

- рақобат – баҳони шаклланишига бозор конъюктураси орқали таъсир қилувчи омиллар;

- талаб ва таклиф;

- монополия, уни вужудга келиши, монопол баҳоларни шакллантиради.

9.2. Баҳонинг функциялари ва турлари

Баҳонинг иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамиятини тўла тушуниб етиш, унинг функцияларини ўрганиш орқали янада чуқурлашади.

Баҳонинг бирламчи функцияси, уни «ўлчов бирлиги» функцияси бўлиб ҳисобланади. Баҳо орқали товар қийматини ҳисоб-китоб қилиш мумкин, яъни товар учун харидор қанча миқдорда пул тўлаш, сотувчи эса қанча товар (хизмат) учун пул олиши мумкинлиги аниқланади. Баҳо олди-сотди жараёнида, пулни тўлов воситаси функциясини амалга ошириш ва уни миқдорини белгиланишига имкон яратади. Баҳо орқали товарлар ва хизматларни умумий суммаси аниқланади (уларни сотилган сонини тегишли ўлчов birlikларда баҳосига кўпайтириш орқали). Ишчи кучини ва меҳнатни баҳолаш иш ҳақини аниқлашга имкон беради. Баҳо орқали кўп кўрсаткичларни таҳлил қилиш, прогнозлаш ва режалаштириш имконияти туғилади.

Баҳо орқали товарлар ва хизматлар қийматни солиштириш имконияти яратилади. Уларни қайсиси арзонроқ эканлиги, унга қараб ўзини сотиб олиш имкониятидан келиб чиқиб, талабига яраша харид қилиш мумкинлиги аниқланади.

Баҳонинг ўлчов бирлиги функциясидан унинг ҳисоб-китоб функцияси ҳосил бўлади. Ушбу функция орқали қиймат ўлчовларидан ҳисобот олиб бориш учун хизмат қилади.

ўлчов бирлиги ва ҳисоб-китоб функциялари ёрдамида баҳо иқтисодий жараёнларни тартибга солиш воситаси сифатида хизмат қилади.

Баҳонинг яна бир функциясини бу тақсимот бўлиб ҳисобланади. Бу функция бир товардан иккинчисига талабни кучишида ва етишмайдиган (дефетцитлиги) товарни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ортиқча ишлаб чиқарилаётганини қитсқартириш жараёнида намоён бўлади. Натижада инвестицияни ҳам тақсимланишига, яъни бир тармоқдан иккинчисига

йўналтирилишига олиб келади.

Ушбу функция даромадларни хўжалик субъектлари ўртасида тақсимланишига ҳам кўмаклашади.

Баҳо ижтимоий функцияни ҳам бажаради. Чунки баҳо истеъмолни ҳажми ва таркибини ҳам ўзгартиришга олиб келади. Баҳодан аҳолининг яшаш даражаси, харажатларининг миқдори, минимал эҳтиёж саватининг миқдори, оиланинг истеъмол бюджети даражаси кабилар тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Баҳонинг рағбатлантириш функцияси ишлаб чиқаришни ривожлантириш, товарлар ва хизматларни сифатини оширишда намоён бўлади. Бу функцияни таъсир қилиш механизми ишлаб чиқарувчиларни баҳо орқали ўз даромадлари ва фойдасини оширишга интилишдан келиб чиқади.

Жаҳон амалиётида баҳоларнинг бир неча турлари мавжуд ва ишлатилади. Баҳоларнинг бир неча хил аломатлар орқали турлаш мумкин. Баҳоларнинг турланиш аломатлари ва турларини қуйидаги жадвалда келтирамиз.

9.2.1 чизма

Баҳоларнинг турлари

Баҳоларнинг турланиш аломатлари	Баҳонинг турлари	Изоҳ
1	2	3
1. Савдонинг бўғинлари ёки соҳалари бўйича	1.1. Улгуржи баҳолар	1.1. Улгуржи баҳолар улгуржи савдода, ишлаб чиқарувчилар ўртасида, савдо корхоналари ва ишлаб чиқарувчилар ўртасида, савдо корхоналари ўртасида, савдо биржаларида ишлатилади.
	1.2. Чакана баҳолар	1.2. Чакана савдо ва оммавий овқатланиш шаҳобчалари орқали индивидуал, истеъмолчи оилаларга ва айрим ҳолларда корхоналар, ташкилотлар ва тадбиркорларга хўжалик юритиш эҳтиёжлари учун истеъмол товарлари сотилганда
	1.3. Харид баҳолари	1.3. Давлат томонидан аҳолидан, деҳқон ва фермер хўжаликларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олишда ишлатилади.

II. Хизмат соҳаси бўйича	2.1. Тариф (Хизматлар баҳоси)	2.1. Тарафлар коммунал маиший хизматларга тўлов миқдорини белгилайди. Масалан: телефон, газ, электроэнергия, сув ва оқова кабилар.
III. Тартибга солиниш тартиби ва даражаси бўйича	3.1. Эркин баҳолар	3.1. Эркин баҳоларга давлат органлари аралашмайди, улар бозор конъюктураси, талаб ва таклиф миқдоридан келиб чиқиб бозорда шаклланади. Бунда ишлаб чиқарувчини ёки товарни сотувчиларининг «калькуляцион баҳоси» билан аҳолининг, истеъмолчининг «сотиб олиш баҳоси» солиштирилиб товарнинг «бозор баҳоси» келишилади ва ишга тушади. Эркин баҳолар улгуржи, чакана ва харид баҳоларга тегишли.
	3.2. Келишилган (шартномавий) баҳолар	3.2. Бу баҳолар миқдори шартномаларда (олдидан сотди сотувчи ва сотиб олувчи ўртасида ҳужжат билан) белгиланади.
	3.3. Тартибга солинувчи баҳолар	3.3. Булар миқдори давлат органлари томонидан тартибга солинади. Талаб ва таклифни мувофиқлаштириш учун бундай баҳолар солиқлар миқдорини ўзгартириш орқали қимматлаштириш ёки арзонлаштиришга йўналтирилади. Тартибга солинадиган баҳолар белгилаш механизми билвосита бўлади. Айрим ҳолларда бундай товарларга баҳоларни юқори ёки пастки миқдори белгиланади. Айрим товарларга рентабеллик даражаси чегараланади.
	3.4. Тасдиқланадиган баҳолар (давлат баҳолари)	3.4. Тасдиқланадиган баҳолар давлат органлари томонидан белгиланади ва уларни сотувчи ёки сотиб олувчи ўзгартириш ҳуқуқига эга бўлмайди.
	3.5. Монопол баҳолар	3.5. Монопол баҳолар ишлаб чиқарувчи ёки сотувчи томонидан товарларни сотишда ҳамда сотиб олувчи (ишлаб чиқарувчи) томонидан хом ашёларни сотиб олишда ишлатилади.
IV. Иқтисодий анализда, режалаштиришда, статистикада,	4.1. Ҳақиқий баҳолар	4.1. Бозорда шаклланган баҳоларнинг ҳақиқий миқдори. Бу кўрсаткич юқорида келтирилган барча баҳо турларига тегишли.
	4.2. Солиштира баҳолар	4.2. Ўтган йилларга нисбатан баҳо индекслари орқали солиштира баҳолар аниқланади.

лойиҳалаш- тиришда ишлатилиши бўйича. Бу кўрсаткич баҳоларни ўзгариб туриши билан боғлиқ.	4.3. Лойиҳа ёки лимитланган баҳолар	4.3. Янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш лойиҳасини тузишда аниқланадиган баҳолар. Булар тахминан аниқланади.
V. Бозорларни турларига қараб	5.1. Биржа баҳолари	5.1. Биржа савдосида белгиланади.
	5.2. Аукцион баҳолар	5.2. Товарларни аукция орқали сотишда аниқланади.
	5.3. Комиссион баҳолар	5.3. Фойдаланилган товарларни комиссия савдо орқали сотишда белгиланади.
	5.4. Деҳқон бозори баҳолари	Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини деҳқон бозорларида сотишда белгиланади. Бундай баҳолар эркин баҳолар таркибига киради.
	5.5. Жаҳон баҳолари	5.6. Жаҳон бозорларига таалуқли бўлиб, улар эркин валюталарда белгиланади.

9.3. Баҳони аниқлашни методологик масалалари (баҳолаштириш)

Иқтисодиёт назарияси ва амалиётда баҳо категориясини таърифлари ва уни шаклланиш тўғрисидаги масалаларни ёритишда (баҳо назариясини такомиллаштириш ва амалиётга яқинлаштириш) бизнинг фикримизча, аллақанча тушунмовчиликлар мавжуд.

Баҳо бозор иқтисодиётидаги энг мураккаб тарихий-иқтисодий категориядир.

Шу сабабли баҳони шаклланиш методологиясини зарурий жиҳатдан асосланиши такрор ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг фаолияти самарадорлиги учун муҳимдир.

Иқтисодиётга оид адабиётларда баҳо категориясига, уни шаклланиш масалаларига юзаки қараш, баҳо таклиф ва талаб миқдорида қараб («Таклиф-баҳо-талаб» схемасида) эркин шаклланиш ғояси олға сурилиб келинмоқда.

Бунда баҳони шаклланиши ва уни тартибга солишда давлат органларининг роли эътиборга олинмаяпти.

Ваҳоланки, биринчидан баҳони шаклланишида ишлаб чиқариш, сотиш

харажатлари, давлат бюджети даромадини кўп қисми, корхоналар даромади каби элементар асосий қисмини эгаллайди.

Иккинчидан, давлат томонидан баҳолар маъмурий усуллар орқали тартибга солинади.

Албатта таклиф, баҳо ва талаб бозорнинг асосий элементлари бўлиб, уларни рақобат шароити, бозор омили ҳаракатга келтиради. Бозор иқтисодиётини ҳаракатлантирувчи барча қоидалар, тартибга солиш усуллари, шарт-шароитлар баҳонинг шаклланишига таъсир қилувчи омиллар ҳисобланади.

Жамиятдаги мавжуд моддий борлиқни икки хил турга бўлиб ўрганиш зарур, яъни инсониятга керакликлиги, фойдалилиги, зарурлиги билан баҳоланувчи ва ишлаб чиқариш, сотиш харажатлари билан баҳоланувчиларга.

Биринчи гуруҳга ноёб, кам миқдордаги товарлар кириб, улар инсониятга керакли, фойдалилиги, зарурликлиги белгилари билан баҳоланиши мумкин.

Уларни баҳоси хом ашё сотиб олиш, ишлаб чиқариш, сотиш учун харажатланган ижтимоий-зарурий меҳнат қиймати билан эмас, уларни истеъмолчиларга зарурийлиги билан аниқланиб, сотиш баҳоси ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларидан кескин фарқ қилади, баҳони юқорилиги билан фарқланади.

Моддий бойликнинг иккинчи қисми (энг кўп қисми), инсон меҳнати маҳсули бўлиб, улар инсон меҳнати натижасида яратилади ва уларнинг баҳоси ишлаб чиқариш, сотиш харажатлари ушбу жараёнда иштирок этувчи субъектларни даромадлари, жамиятга зарур харажатлар йиғиндиси доирасида бошқа объектив ва субъектив омиллар таъсири натижасида шаклланади.

Ушбу маҳсулотлар юқорида келтирилган миқдордан кам баҳоланса ишлаб чиқарувчи инқирозга учрайди, давлатга ҳам фойда келтирмайди.

Юқорида келтирилган ижтимоий-иқтисодий ҳақиқат баҳо категориясини назарий таҳлил қилиш, уни миқдорини аниқлаш каби масалаларни ҳал қилиш

методологияси асосини ташкил қилиш зарур.

Юқорида келтирилган ҳолат жамиятни ривожланишида, товар айрибошлаш жараёни пайдо бўлган муҳитдан тортиб, фармациялар, тизимлар (бозор иқтисодиётими, диктатурами, маъмурий-буйруқбозликми) шаклидан катъий назар барчасига таалукли бўлиб келган.

Товарнинг истеъмол қиймати ва қиймат бор ёки ушбу хусусиятларга эга бўлган нарса товар деб юритилади.

Товарнинг қиймати унга сарфланган ижтимоий-зарурий меҳнат миқдори билан белгиланади.

Бозорнинг дахшатли рақобат шарт-шароитида корхоналарнинг самарали ишлаш учун баҳоларни белгилашнинг усуллари аниқлаш, маркетингда оқилона баҳо сиёсати ва уни кетма-кет амалга жорий қилиш асосий зарурият бўлиб ҳисобланади.

Талаб ва таклиф, рақобат каби омиллар бозорда тўқнашадиган «сотувчи баҳоси» бир томондан ва иккинчи томондан «истеъмолчи (сотиб олувчи) баҳосини» танглаштиришга, мувофиқлаштиришга олиб келувчилардан ҳисобланиб, улар таъсири натижасида «бозор баҳоси» шаклланади, яъни: назарий ва амалий нуқтаи назаридан «бозор баҳоси» «эркин баҳо» сифатида намоён бўлади.

Истеъмолчилар мана шу баҳони кўрадилар. Лекин, ушбу «эркин баҳони» асосида баҳони шакллантириш механизми (истеъмолчилар бу жараённи сезмайди ҳам, кўрмайди ҳам) – сотувчини баҳоси – ишлаб чиқариш, сотиш харажати, даромади, давлат даромади асосида шаклланадиган ва истеъмолчи баҳоси асосида – уни сотиб олиш қобилияти ётибди.

Методологик нуқтаи назаридан, меъёрий ўлчов миқдorigа эга бўлган, статистика, бухгалтерия ҳисоблари орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин бўлган (корхоналар; фирмалар, уларнинг бирлашмалари, давлат органлари учун зарур бўлган) товар ишлаб чиқарувчининг баҳосини, яъни «товарларни улгуржи

колькуляцион баҳосини» ҳисоблаш усулини ўзбекистон Республикасида қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар асосида ишлаб чиқиш катта назарий ва амалий аҳамияти тутади.

Баҳони «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни тартиби тўғрисидаги» ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарор билан тасдиқланган Низомга биноан таннарх, давр харажатлари, молиявий фаолият бўйича харажатлар, фавқулотда зарарлар, фойда каби қиймат категорияларидан фойдаланиш мумкин.

Ишлаб чиқарувчи ва сотувчини баҳосини аниқлашда баҳони шакллантирувчи ишлаб чиқариш ва сотувчи харажатлари, уларни даромади, давлат даромадалри билан боғлиқ бўлган баҳони элементларидан келиб чиқиш зарур. Юқорида келтирилган низомдан келиб чиқиб, қуйидагилар баҳони элементларига киради:

- 1.Ишлаб чиқариш таннархи – ИТ
- 2.Ишлаб чиқариш корхоналарининг давр харажатлари – Дх
- 3.Молиявий фаолият бўйича харажатлар – Мфх
- 4.Фавқулотда зарарлар – ФЗ
- 5.Корхонанинг соф фойдаси – СФ
- 6.Савдо корхоналари устамалари – СКУ
- 7.Акциз солиғи – Аз
- 8.Божхона божи – ББ
- 9.Божхона тўловлари – БТ
10. қўшимча қиймат солиғи - ЄЄС

Агар ялпи фойда ҳисобидан Дх, Мфх ва ФЗ қопланишини ҳисобга олинса умумлаштирилган ҳолда баҳони элементларига қуйидагиларни киритиш билан чегараланиш мумкин:

- 1.Ишлаб чиқариш таннархи – ИТ

2.Ялпи фойда ЯФ

3.Савдо корхоналари устамалари – СКУ

4.Акциз солиғи – Аз

5.Божхона божи – ББ

6.Божхона тўловлари – БТ

7.Ўйимча қийматлар солиғи - ЁЁС

Ушбу элементлардан келиб чиқиб корхонани соф фойдасини ва товарни улгуржи ва чакана қолқуляцион (корхона учун ва чакана савдо шақобчалари учун) бақоларини ҳисоблаш мумкин.

1. Ялпи фойда $ЯФ = СОСТ - ИТ$;

Бу ерда: СОСТ – сотишдан олинган соф тушум;

2. Асосий фаолиятдан олинган фойда

$$АФФ = ЯФ = Дх + БД - БЗ;$$

Бу ерда: БД – асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ – Асосий фаолиятдан олинган бошқа зарарлар.

3. Умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда

$$УХФФ = АФФ + МфД - Мфх;$$

4. Солиқ тўлагунгача олинган фойда $СТОФ = УХФФ + ФД - ФЗ$;

Бу ерда: ФД – фавқулотда даромад;

5. Ёилнинг соф фойдаси

$$СФ = СТОФ - ДС - БС;$$

Бу ерда: ДС – даромаддан, фойдадан тўланадиган солиқ;

БС – бошқа солиқлар ва тўловлар.

I. Товарнинг корхона учун улгуржи қалқуляцион бақоси (ТКБу)

$$ТКБу = (ИТ + Дх + Мфх + Фз + СФ) : Q$$

II. Товарнинг чакана – қалқуляцион бақоси (ТКБч)

$$ТКБч = (ТКБу + СКУ + Аз + ББ + БТ + ЁЁС) : Q$$

Бу ерда: Q – сотиладиган ёки сотишга чиқариладиган маҳсулот миқдори,

натурал кўрсаткичларда.

Ушбу кўрсаткичлар товарнинг ўлчов бирлигига ҳисоб-китоб қилинади, яъни Q – сотиладиган ёки сотишга чиқариладиган маҳсулот миқдорида бўлиш орқали аниқланади.

«Бозор баҳоси» юқорида келтирилган баҳо атрофида, барча омиллар таъсири остида у ёки бу томонга тебраниб туради ва шаклланади.

Биз **юқорида** келтирганимиздек баҳонинг маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари билан боғлиқ бўлган таркиби ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га мувофиқ тавсифланади.

Низомга биноан маҳсулотни сотишдан олган ялпи фойда (ЯФ), бу сотишдан олинган соф тушум (ССТ) билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари (ИТ) ўртасидаги тафоввут сифатида аниқланади. Статистика нуқтаи назардан соф тушумни формулада математик қурилма сифатида қуйидигича ифодалаш мумкин:

$$\text{ССТ} = \text{ИТ} + \text{ЯФ}$$

Сотилган маҳсулотлар миқдори (q_i) ва баҳо (p_i) нуқтаи назаридан сотишдан олинган соф тушум

$$\text{ССТ} = \sum_{i=1}^n q_i \cdot p_i \text{ тенг бўлади.}$$

Бу ерда: i – маҳсулотлар тури;

n – маҳсулот турларининг сони.

Ушбу формуладан келиб чиқиб i маҳсулотнинг баҳоси (p_i) тенг бўлади:

$$p_i = \frac{\sum q_i p_i}{\sum q_i}$$

Баҳонинг асосий элементини маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархи ташкил қилади.

Маҳсулот таннархи деганда бевосита ва билвосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий, меҳнат харажатларининг асосий ва номоддий активлар амортизацияси ҳамда ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар қийматининг пулдаги ифодасига тушунилади.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннаrxини таркибидаги харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунидан келиб чиқиб қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатлар;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар.

Ушбу харажатлар алоҳида элементлардан ташкил топади. Уларни таркиби юқорида келтирилган низомда тўла изоҳланган.

Баҳонинг кейинги элементи корхонанинг ялпи фойдаси (ЯФ) бўлиб ҳисобланади. Ялпи фойда йўналтирилиши нуқтаи назардан корхонанинг давр харажатлари, молиявий фаолият бўйича харажатлар, фавқулотда зарарларни қоплаш, даромаддан тўланадиган солиқ ва бошқа солиқлар ва тўловлар ҳамда соф фойдани шакллантириш учун ишлатилади.

Ушбулардан келиб чиқиб баҳонинг маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари билан боғлиқ бўлган элементлари таркибига ишлаб чиқариш корхонасининг давр харажатлари, молиявий фаолият бўйича харажатлар ва фавқулотда зарарларни киритиш мумкин.

Давр харажатлари деганда бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушунилади.

Давр харажатлари қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

- сотиш харажатлари;
- маъмурий харажатлар;
- бошқа операция харажатлари;
- ҳисобот даврининг келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар.

Булардан ташқари баҳо элементига молиявий фаолият бўйича харажатлар ҳамда фавқулотда зарарлар киради.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар – бу корхонанинг молиявий фаолиятига таълуқли харажатлар, яъни:

- қарзлар ва кредитлар бўйича фоиз тўловлари;
- валюта операциялари бўйича салбий курс тафоввутлари ва зарарлар;
- қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар ва бошқа элементалрдан ташкил топади.
- Фавқулотда зарарлар – бу хўжалик юритувчи субъектларнинг одатдаги фаолиятдан четга чиқувчи ҳодисалар ёки операциялар натижасида вужудга келадиган ва рўй бериши кутилмаган одатдан ташқари харажатлар моддаларидир.

9.4. Баҳони давлат томонидан тартибга солиниши

Инсоният тараққиётида барча ижтимоий формацияларда давлат иқтисодиётни тартибга солишда катта аҳамиятга эга бўлиб келган. Бозор иқтисодиётининг ўзига хос камчиликлари, такомиллашмаган томонлари иқтисодиётни давлат томонидан ҳар томонлама тартибга солиб туришни тақозо қилади. Улар қаторига қуйидаги ҳолатларни келтириш мумкин.

Биринчидан, рақобатни такомиллашмаганлиги сабабли монополияларни вужудга келиш эҳтимоли ва улар ўзларини баҳолаштириш сиёсати орқали жамият фаравонлигига зиён келтириши мумкинлиги.

Иккинчидан, жамиятга ҳаётий зарур бўлган, кўп товарларни мавжудлиги, лекин бозор томонидан улар етарли даражада таклиф қилинмагслиги. Бундай товарлар асосан таълим соғлиқни сақлаш, фан, маданият ва бошқа соҳаларда кўплаб мавжуд.

Учинчидан, атроф муҳитни ҳимоя қилиш муаммолари.

Тўртинчидан, ишсизлик, инфляция, иқтисодий барқарорсизлик, даромадларни нотексиз тақсимланиши.

Бешинчидан, аҳолини бирламчи зарур бўлган товарлар билан таъминлаш муаммолари.

Олтинчидан, болалар, ёшлар, ногиронлар ва нафақахўрларни ижтимоий ҳимоя қилиш зарурияти каби ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш заруриятларидан давлат томонидан иқтисодий жараён ва ҳодисаларни, жумладан баҳоларни тартибга солишни объектив эҳтиёжи вужудга келади.

Давлат томонидан баҳони тартибга солиш деганда, давлатни жамият хўжалик фаолиятига, аҳолининг эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий аҳволни яхшилаш мақсадида, иқтисодий-ижтимоий сиёсати орқали, ҳуқуқий, маъмурий, иқтисодий ричаклар, усуллар билан ўз таъсирини ўтказишини тушуниш лозим.

Ушбу ричаглар ва усулларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

I. Баҳоларни чегаралаш орқали

- 1.1. Фиксировать қилинган (белгиланган) баҳолар орқали;
- 1.2. Баҳоларни ўзгариш коэффициенти чегарасини белгилаш;
- 1.3. Рентабеллик даражаси чегарасини белгилаш;
- 1.4. Баҳоларни декларация қилиш;
- 1.5.Гарантияланган харид баҳолар (қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига).

II. Ҳар хил норма ва нормативлар белгилаш.

III. Товарлар (хизматлар)ни стандартлаш ва сертификациялаш.

IV. Иқтисодий рычаглар (дастаклар ёки таянчлар) – солиқлар, бож божлари ва тўловлари, банк фоизлари, тарифлар ва ҳ.к.

Баҳоларни чегаралаш ривожланган давлатларда кенг тарқалган. Масалан: АҚШ, Австралия, Италия – 10% атрофидаги баҳолар, Япония, Грецияда – 20 %. Айрим истеъмол товарлари қайтида максимал чакана баҳоси ёзиб қўйилади. Ундан юқорисига сотиш ман этилади.

Улар асосан айрим истеъмол товарларига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига, энергоресурсларга, транспорт ташувларига ва ҳ.к. тарқатилади.

Россияда, табиий монополиялар маҳсулотлари ва хизматларига, қимматбаҳо металллар баҳолари, юк ташиш, уларни юклаш – тушириш тарифлари, почта ва электрон алоқа хизматлари тарифи, аҳолига ва хизмат баҳолари – газ, электроэнергия, ёқилғи, коммунал хизмат, пассажир транспорт, айрим истеъмол товарларига ва ҳ.к. тегишлидир.

Давлат баҳоларни тартибга солишни қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширади:

- бюджет, пул-кредит ва солиқ сиёсатлари орқали пул муомаласини тартибга солиш йўналиши бўйича;

- иқтисодиёт таркибини такомиллаштириш ва такрор ишлаб чиқариш жараёнини мутаносиблигини таъминлаш;

- ижтимоий, гуманитар, экологик нормаларни тасдиқлаш;

- антимонопол сиёсатни юргизиш;

- бевосита баҳолар, тарифларни нормалаштириш, алоҳида товарлар ва хизматларга баҳоларни белгилаш, коммунал хизматларга тарифлар белгилаш ва уларни чегараларини белгилаш;

- товарлар ва хизматларни стандартлаш ва сертификациялаш;

- ташқи иқтисодий алоқаларни тартибга солиш ва ҳоказолар.

Баҳоларни тартибга солишни қуйидаги усуллари ишлатиш мумкин:

- ҳуқуқий (қонунлар ва қонуний ҳужжатларни қабул қилиш);
- молиявий-иқтисодий (солиқлар, бож тўловлари, имтиёзлар, кредитлар фоизи, дотациялар, бюджет тақсимоти);
- ижтимоий (ижтимоий ҳимоя, ижтимоий гарантияни таъминлаш, минимал иш ҳақи, минимал эҳтиёж савати кабиларни таъминлаш, стипендия, пенсия, нафақалар белгилаш);
- маъмурий (айрим товарлар ва хизматларга тўғридан-тўғри баҳоларни белгилаш ёки чегаралаш – пастки ва юқори чегараларни тасдиқлаш).

Ушбу усуллар бевосита ва билвосита таъсир қилиш йўналишлари орқали амалга оширилади.

Баҳо, баҳолаштириш механизми тўғрисида сўз юритилганда баҳога таъсир қилувчи муҳим омил сифатида инфляция тўғрисида тўхталиб ўтиш жуда зарур бўлиб ҳисобланади.

Инфляция – латинча *infiatio* сўзидан келиб чиқиб бўртмоқ, бўрттирилиш ёки шишиш маъносини билдиради.

Иқтисодиётда инфляция пул бирлигини қадрсизланишини, унинг сотиб олиш қобилиятини камайишини, муомалага пул массасини реал тақлифига нисбатан кўп миқдорда ортиб кетганлигини англатади. Инфляция баҳоларни кўтарилишига, қимматчиликга олиб келади.

Инфляцияни келиб чиқиш табиати муомаладаги товарлар ва пул (нақд ва нақд бўлмаган) массасини ўртасидаги номутаносиблик бўлиб ҳисобланади. Пулнинг қиймати пасаяди, эквивалент товар таъминоти таъминланмай қолади.

Инфляция даражаси баҳоларни ойда ёки йилда неча фоизга ортиши миқдори билан белгиланади.

2013 йилда Ўзбекистонда инфляция даражаси 7,8 % ташкил қилди. Жаҳондаги иқтисодиёт амалиётида инфляцияни йиллик даражаси 2-3% бўлишлигига йўл қўйилиши мумкинлиги ва безарарлиги исботланган. Агар ҳар

ойда баҳоларни кўтарилиши бир неча фоизни ташкил қилса иқтисодий муҳит бузилади.

Баҳоларни ўсиш миқдори ойда 50,0 % дан ортиб кетса гиперинфляция вужудга келади.

Инфляцияни реал намоён бўлиши остида товарларни сифатини яхшиланиши билан боғлиқ бўлмаган ҳолда баҳони ўсиши ётади. Баҳони ўзгариши жамиятда ёки регион миқёсида чакана баҳоларни ўзгаришини ўртача миқдори орқали ҳисобланади.

Инфляция иқтисодиётдаги негатив ҳодиса бўлиб, агар жуда юқори бўлса иқтисодий фалокатга олиб келади.

Таянч иборалар: баҳо, баҳолаштириш, таннарх, ижтимоий зарурий меҳнат, ўлчов бирлиги, ҳисоб-китоб, рағбатлантириш, тақсимот, инфляция, рақобат.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Баҳо нима?
2. Баҳолаштириш деганда нима тушунилади?
3. Баҳолаштириш баҳодан нима билан фарқ қилади?
4. Пул нима?
5. Баҳо қандай функциялари бажаради?
6. Баҳони турларни айтинг ва тушунчасини ёритиб беринг?
7. Баҳолар қандай қилиб давлат томонидан тартибга солинади?
8. Баҳога қандай омиллар таъсир кўрсатади?
9. Товарнинг улгуржи калькуляцион баҳоси қандай элементлардан иборат бўлади?
10. Товарнинг чакана калькуляцион баҳоси қандай аниқланади?
11. Сотувчи баҳоси, сотиб олувчи баҳоси ва бозор баҳосини бир-бири билан боғлиқлигини айтинг ва улар қайси омиллар орқали тенглаштирилади?

10 маъруза. ТАЛАБ ИҚТИСОДИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА ВА ТОВАР ТАКЛИФИ

- 10.1. Эҳтиёж тушунчаси, таркиби ва турлари.**
- 10.2. Талаб тушунчаси, унга таъсир қилувчи омиллар.**
- 10.3. Талабни ўрганиш ва прогнозлаш усуллари.**
- 10.4. Аҳолининг минимал истеъмол саватчаси тушунчаси.**
- 10.5. Аҳолининг даромадлари ва харажатлари баланси.**
- 10.6. Таклиф тушунчаси, манбалари ва Ўзбекистонда уни шаклланиш тенденциялари**

10.1. Эҳтиёж тушунчаси, таркиби ва турлари

Эҳтиёж тушунчаси инсонни ташқи дунёга бўлган муносабатини билдиради. Эҳтиёж шахс, гуруҳ, умуман жамиятни ҳаёт фаолиятини таъминлайдиган моддий, ижтимоий, руҳий борлиққа бўлган ижтимоий дунёқараши.

Эҳтиёж – инсон онгида шаккланган моддий, маънавий, ижтимоий ва руҳий борлиққа бўлган зарурият.

Эҳтиёж икки хил табиатга эга:

- 1. Биологик
- 2. Ижтимоий

Чет эл олимлари (А. Абрахам Маслоу) фикрича инсон эҳтиёжи мураккаб иерархик таркибдан иборат бўлади. Инсон омилини ўрганишда эҳтиёж таркибидан келиб чиқиб, уни аниқлаб, унга мос бошқариш усуллари ишлатилиши керак.

Абрахам Маслоу (1908-1970) эҳтиёж назариясини, яъни «эҳтиёж пирамидаси» ни ишлаб чиққан. Унинг назариясига биноан инсон эҳтиёжи мураккаб иерархик таркибда тузилган бўлиб, уни менежерлар аниқлаб ва унга мос усуллар орқали ишлатиши зарур. Унинг фикрича эҳтиёж қуйидагича таснифланади.

- 1. Базисли – озиқ-овқат, хавф-хатарсизлик, ўзини ижобий баҳолаш ва ҳ.к.

2. Келиб чиққан мето-эҳтиёж – (ҳақиқатга, фаровонлик) ижтимоий ҳаётдаги тартиб ва бирлиги.

Базис, эҳтиёжлар – ўзгармас, доимий.

Келиб чиққан эҳтиёжлар, ўзгарувчан.

Мета – эҳтиёжлар бир хил баҳоланади ва иерархик таркибда тузилмайди.

Базис эҳтиёжлари иерархик қоида бўйича «пастдан» «юқорига» қараб яъни «моддий»- «маънавий» эҳтиёжларга қараб баҳоланиб борилади:

1. Физиологик ва сиксуал эҳтиёжлар;

2. Экзистинциаль (лот) сўзнинг мазмуни, маънавий қарашни бирламчи деб қараш, идеалистик дунёқарашни англатади.

Бу ерда-яшашни хавсизлиги; эртанги кунга ишонч; ҳаёт тарзини (шароитни) стабиллиги; атрофдаги ижтимоий аҳволни доимийлиги ва тартибга солиниши; меҳнатни, ишни таъминланишига кафилликлиги, тасодиқий ҳолатлардан сақланиши ва ҳ.к.

3. Ижтимоий эҳтиёжлар бирор нарсага, кишига яқинлиги, коллективга, гуруҳга, берилиши, бошқаларга ғамхўрлиги, ўзига қаратилган эътиборга муҳтожлик, жамоат ишларида қатнашиш.

4. Эътиборли (престиж) эҳтиёжлар – юқори «мансабдор» кишилар томонидан ҳурматланиши, фаолиятда юқори поғонага кўтарилиши, ишда статус (ҳуқуқи, ўрни, обрўйи, эътибори), юқори баҳоланиши, тан олиниш, шахсий хусусиятни тан олиниши.

5. Маънавий эҳтиёжлар – ижодиёт орқали ўз – ўзини танитиш.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёни инсон эҳтиёжи билан тигиз боғлиқ. Чунки ишлаб чиқариш ва истеъмол эҳтиёжни туғдиради, тақсимот билан айрибошлаш эса эҳтиёжни қондирилиш жараёнини тартибга солади.

Эҳтиёж бир томондан такрор ишлаб чиқариш фазаларини натижаси сифатида, иккинчи томондан уларни тебрантирувчи, ҳаракатлантирувчи омил бўлиб ҳисобланади.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнида эҳтиёж туғилади, қондирилади, йўқолади ва янгидан яралади. Шу сабабли эҳтиёж талаб категорияси талаб орқали ўрганилади ва прогноз қилинади. Талаб орқали инсонларнинг эҳтиёжи намоён бўлади.

Умуман жамият миқёсида биологик эҳтиёжлар ҳақиқатда иерархик тузилишдан иборат бўлиб, уларни сон ва сифат жиҳатдан ўлчаш мумкин.

Ушбу нуқтаи назардан эҳтиёжни қуйидагича тавсифлаш мумкин:

Абсолют эҳтиёж – иерархияда биринчи даражадаги эҳтиёж – озиқ – овқат, ноозиқ-овқат, уй – жой, маънавий, ахборотларга ва ҳ.к.

Ҳақиқий эҳтиёжлар – иккинчи даражада; нисбий характерга эга бўлиб, жамиятда мавжуд ёки ишлаб чиқариши мумкин бўлган нарсалар, реал истеъмол буюмлари.

Сотиб олиш қобилиятига эга бўлган эҳтиёж – учинчи даражада – булар бор моддий ва товар ресурслари ҳамда аҳолининг пул даромадлари билан чегараланган бўлади.

Бу эҳтиёж талабда ўз аксини топади.

10.2. Талаб тушунчаси унга талабга таъсир қилувчи омиллар

Талаб иқтисодий категория бўлиб икки томонлама характерга эга.

Биринчидан – сотиб олиш қобилиятига эгаллиги.

Иккинчидан – истеъмол характерига эгаллиги.

Талаб эҳтиёжни намоён бўлиш шакли сифатида конкрет маҳсулотни сони ва сифатига қаратилади, яъни конкрет истеъмол қиймат қаратилади.

Сотиб олиш қобилияти нуқтаи назардан талаб бозорининг элементи бўлиб, қандайдир миқдордаги пул ҳажмини билдиради.

Талаб – пул билан таъминланган эҳтиёжни шаклидир.

Талаб – пул билан таъминланган эҳтиёж шакли сифатида учта турга бўлинади:

1. Қондирилган – аҳолига зарур бўлган, унинг сотиб олиш қобилиятига яраша истеъмол товарлари ва хизмат билан таъминланиши:

2. Қондирилмаган – товарлар ва хизматларни етишмаслиги, дефицит.

3. Шаклланаётган – истеъмолчилар томонидан товарлар ва хизматларга қўйилаётган (хусусиятига, сифатига, ташқи кўринишига ва ҳ.к.) янги талаблар мажмуаси.

Талабга кўп омиллар таъсир қилади. Улар ҳар хил бўлиб, бутун бир тизимдан иборатдир. Улар қуйидаги 10.2.1 ва 10.2.2 - жадвалларда келтирилган.

10.2.1-жадвал

Талабга таъсир қилувчи омиллар

Таснифланиш аломатлари	Омилларнинг турлари
I. Келиб чиқиш табиати бўйича	1.1. Иқтисодий 1.2. Ижтимоий 1.3. Демографик 1.4. Табиий – иқлим шароити 1.5. Тарихий – миллий
II. Талабга таъсир қилиш характери бўйича	2.1. Умумий 2.2. Махсус (хусусий) характердаги
III. Талабга таъсир қилиш даражасини ўлчаш, миқдорлаш бўйича	3.1. Бевосита (тўғридан – тўғри) 3.2. Билвосита ўлчанувчи

10.2.2 - жадвал

Омилларнинг намоён бўлиш аломатлари

1.1. Иқтисодий -	Миллий даромадни миқдори, тақсимланиши; аҳолининг даромади ва аҳоли гуруҳларига тақсимланиши; баҳонинг миқдори; аҳолини айрим товарлар билан таъминланганлиги (автомобил, телевизор, холодильник, мебел).
1.2. Ижтимоий -	Давлатнинг тақсимот сиёсати; жамиятни социал таркиби; аҳолининг моддий фаровонлиги; мода, эстетик (дид), истеъмол маданияти.
1.3. Демографик -	Аҳолини сони, таркиби; оила сони таркиби; қишлоқ ва шаҳар аҳолиси; миграцион жараён.
1.4. Табиий – иқлимий -	Табиий- иқлимий шарт - шароит
1.5. Тарихий – миллий -	Миллий урф – одат; Менталитет; Яшаш тартиби ва ҳ.к.

2.1. Умумий -	Аҳолини даромади; Харажатлари; Аҳолини сони; Баҳо.
2.2. Махсус (хусусий) -	Айрим товарларга талабни шакллантирувчи омиллар. Масалан: уй – жой қурулиши; электрлаштириш; газлаштириш; сув таъминоти ва ҳ.к.
3.1. Бевосита -	Бунга юқорида келтирилган таъсир даражасини ўлчаш мумкин бўлган омиллар
3.2. Билвосита -	Мода, истеъмолчиларни ҳулки; ҳоббийси ва ҳ.к.

10.3. Талабни ўрганиш ва прогнозлаш усуллари

Талабни ўрганиш ва прогнозлаш учун ҳар хил усуллар тизимидан фойдаланилади. Уларга:

1. Оддий экстрополяция усули;
2. Иқтисодий – математик моделлаштириш усуллари;
3. Норматив усуллар;
4. Экспорт баҳолаш усули.

Оддий экстрополяция усули талабни товар гуруҳлари бўйича қўп йиллик динамикасини ўрганиш, тенденцияларини аниқлаб келажакка уларни ўтказиш. Уни амалга ошириш учун талабни ўзгариш коэффициенти аниқланади ($K_{итт}$)

$$K_{итт} = \Delta T_{pi} \Delta T_{ji} \Delta T_{yi}$$

ΔT_{pi} – режалаштирилган йилга талабни ўсиш суръати, i – товар гуруҳи бўйича;

ΔT_{ji} – жорий йилни ўтган йилга нисбатан ўсиш темпаси, i – товар гуруҳи бўйича;

ΔT_{yi} – ўтган йиллар (M : 3 -5 йил) ўртача ўсиш суръати, i – товар гуруҳи бўйича.

Оддий экстрополяция усулига эластиклик коэффицентини аниқлаш усули ҳам кирази. ($K_{э}$)

Эластиклик коэффиценти талабни бирон бир омил таъсир остида қанча фоизга ўзгариш миқдорини кўрсатади. М: аҳоли даромади, товар таклифи

$$KЭ = \frac{Y_1}{Y_6} : \frac{X_1}{X_6} = \frac{\Delta Y}{\Delta X}$$

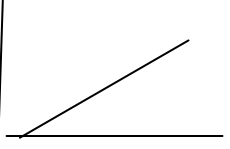
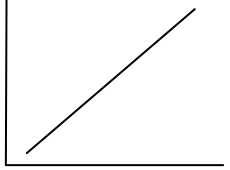
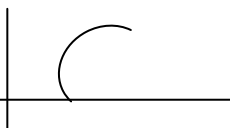
Бу ерда: Y_1 ; Y_6 – жон бошига тўғри келган товар айланиши, жорий ва базис йилига;

X_1 ; X_6 – жон бошига тўғри келган аҳолининг даромади, жорий ва базис йилига.

Талабни иқтисодий математик моделлаштириш усуллари 10.3.1-жадвалда келтирилган.

10.3.1 – жадвал

Иқтисодий математик моделлаштириш усуллари

Функциялар номи	Функцияларни математик тузилиши	Боғлиқликни график кўриниши
I. Тренд модели (жуфт регрессия)		
1.1. Тўғри чизикли модел	$Y = a + bt$	
1.2. Эгри чизикли модел	$E = \frac{R}{I + ac^{bt}}$	
II. Регрессион моделлар		
2.1. Тўғри чизикли кўп факторли модел	$Y = a_0 + a_1x + a_2x_2 + \dots + a_nx_n$	
2.2. Эгри чизикли кўп факторли моделлар:		
2.2.1. Параболлик	$Y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2^2 + \dots + a_nx_n^n$	
2.2.2. Даражалик	$Y = a_0x_0^{a_0} + a_1x_1^{a_1} + a_2x_2^{a_2} + \dots + a_nx_n^{a_n}$	

10.4. Аҳолининг минимал истеъмол саватчаси тушунчаси

Аҳолининг истеъмол товарларига ва хизматларига бўлган талабни ўрганишда «Истеъмол бюджети», «Прогнозлаштирилган истеъмол бюджети», «Ҳисобот истеъмол бюджети» каби кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Истеъмол бюджети деганда истеъмол товарлари ва хизматни хажми ва таркиби миқдорини тавсифловчи синтетик қиймат кўрсаткич тушунилади.

Ушбу кўрсаткич «Рационал», «Прогнозлаштирилган» ва «Ҳисоботли» турларга бўлинади.

Рационал истеъмол бюджети – аҳоли талабини тўла (иқтисодий, ижтимоий, маънавий эстетик нуқтаи назардан) ва ҳар томонлама қондирилиши даражасини белгилайди, тавсифлайди.

Прогнозлаштирилган истеъмол бюджети – прогнозлаштирилган даврга аҳолини ўртача даромадидан келиб чиқиб аниқланган истеъмол бюджетини миқдоридир.

Ҳисобот истеъмол бюджети – конкрет даврда (йил) эришилган товарлар ва хизматни истеъмол миқдорини англатади.

Ушбу кўрсаткичлардан аҳолини талабини прогнозлашда, аҳолини минимал эҳтиёж саватини ҳисоблашда, чакана товар айланиши ва хизматлар миқдорини прогнозлаш ва режалаштиришда фойдаланиш мумкин.

Истеъмол товарларини истеъмол қилишни илмий асосланган минимал чегараси мавжуд.

Инсонни нормал биологик борлиқлигини таъминлаш учун қандайдир миқдорда килокалорияда озиқ – овқат маҳсулотлари ва қандайдир миқдорда ноозиқ–овқат товарларини ҳамда хизмат турларини истеъмол қилиш керак. Аҳолининг истеъмол сифатидан келиб чиқиб уларни минимал яшаш даражаси қиймати ҳисоб–китоб қилинади ва жамият, давлат уни таъминлаш чора - тадбирларини кўриш зарур.

Буни ҳисоблашда озиқ – овқат маҳсулотлари истеъмолини физиологик нормалари, ноозиқ – овқат товарлари ва хизматнинг рационал нормалари. Уларнинг баҳоси ҳамда истеъмол товарлари ва хизматлари баҳосининг индекси эътиборга олинади.

Россия Федерациясида 1999 йил октябрда «Истеъмол савати тўғрисида» қонун қабул қилинган. Ушбу ҳужжатга 33 истеъмол товарлари ва хизматлари турлари киритилган. Бугунги кунда минимал яшаш қиймати 2588 рубл (≈ 90 доллар), а минимал иш ҳақи 600 рубл ($\approx 21,8$ доллар)ни ташкил қилади.

АҚШ минимал яшаш даражаси 250 хил турдаги истеъмол товарлари ва хизматларидан иборат. Истеъмол баҳолар индексини (ИБИ) ҳисоблашда АҚШ меҳнат вазирлиги, статистика бюроси нафақат истеъмол товарлари ва хизматлари ассортименти, балки уларни сотиб олиш тезлигини (частотасини) ҳам ҳисобга оладилар.

Уларда 41% харажатлар уй – жойга (уй–жойга тўлов – 28%), иситиш ва коммуналл харажатлар 7%, мебел олиш ва жорий таъмирлаш-6% ташкил қилади. Миқдори бўйича иккинчи даражада озиқ – овқат маҳсулотларини сотиб олиш харажатлари туради–17% жумладан, 9% - уйда қилинадиган истеъмолга 6%-уйдан ташқари, 2% алкагол ичимликларини ташкил қилади.

17% - транспорт харажатларига (хизматларига), шахсий транспортни ва жамоа транспортларига харажат.

7% - соғлиқни сақлашга.

6% - кийим – кечакка.

4% - дам олиш, майшатга

8% - бошқа товарлар ва хизматларга (китоб, мактаб учун ёзув заруриятлар).

Бизда яшаш минимал савати ва яшашни минимал даражаси ҳисоб – китоб қилинмайди.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида давлат ўртача ҳар йили 20–

30% минимал иш ҳақини ошириб келмоқда. 2013 йилда мамлакатимизда ўртача ойлик иш ҳақи, пенсия, ижтимоий нафақа ва стипендиялар 20,8% кўпайди⁵⁷. Шу билан бир қаторда товар ва хизматларга (жумладан табиий монополиялар маҳсулотларига) баҳо ва тарифлар ошиб келмоқда.

Айрим иқтисодчи олимларнинг ҳисоб–китобига кўра Ўзбекистон Республикасида энг зарурий товарлар ва хизматларни 21 та тури бўйича олинганда 2004 йилда озиқ – овқатларга – 19357,5 сўм.

Ноозиқ – овқатлар ва хизматга – 18462,5 сўм

Жами – 37820 сўмни ташкил қилган.

Минимал иш ҳақи

1996 – 550 сўм 100%

2000 – 1750 сўм 318,2%

2004 – 6530 сўм 1181,8%

Баҳолар индекси:

1996 – 1,000

2000 – 4,239

2004 – 14,383

Минимал яшаш қиймати-

1996 – 7888,4 – 100,0 %

2000 – 33436 сўм – 423,9%

2004 – 113460 сўм – 1438,3%

Аҳолини минимал эҳтиёж саватини ҳисоблашда илмий асосланган қуйидаги озиқ – овқатларни физиологик нормалари ишлатилиши мумкин. Бир йилга нон ва нон маҳсулотлари – 129,0 кг; картошка ва картошка уни – 120,0 кг полиз ва сабзавот ўсимликлари 130,0 кг; мева, узумлар – 49,0 кг; шакар – 36,5 кг; гўшт ва гўшт маҳсулотлари – 73,0 кг; сут ва сут маҳсулотлари – 413,0 литр: тухум – 274,0 дона, газ мол, мато – 58,0 м²; трикотаж – 8,25 дона; пайпоқ, чулки- 9,0 пар; пойафзал – 3,3 пар ва ҳоказо.

Қуйидаги жадвалда аҳолининг минимал эҳтиёж саватини ҳисоблаш усули шартли мисолда келтирилган.

⁵⁷ Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохатлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Халқ сўзи. 2014 йил 18 январь.

10.4.1-жадвал

Аҳолининг минимал эҳтиёж савати

I.Бир кишига бир ойда тўғри келадиган озиқ – овқатларни физиологик нормаси ва аҳолининг харажатлари миқдори

№	Товарлар	Ўлчов бирлиги	Кундалик норма		Ойлик норма	1996 йил		2000 йил		2004 йил	
			Сони	Килокалория		Баҳоси	Қиймати	Баҳоси	Қиймати	Баҳоси	Қиймати
1.	Гўшт	Кг	0,10	241	3,0	70	210	600	1800	2200	6600
2.	Нон	Дона	0,67	1064	20,1	18	361,875	60	1206	125	2512,5
3.	Тухум	Дона	0,50	80	15,0	5	75	30	450	70	1050
4.	Сут маҳсулотлари	Литр	0,15	87	4,5	10	45	50	225	200	900
5.	Ўсимлик мойи	Литр	0,10	75	3,0	40	120	300	900	1100	3300
6.	Шакар	Кг	0,03	125	0,9	25	22,5	250	225	550	495
7.	Картошка	Кг	0,20	166	6,0	20	120	70	420	100	600
8.	Сабзавотлар	Кг	0,20	66	6,0	6	36	40	240	150	900
9.	Мевалар	Кг	0,20	55	6,0	30	180	100	600	200	1200
10.	Гуруч	Кг	0,10	323	3,0	35	105	200	600	600	1800

II. Нооziқ – овқат товарлари ва хизматлар

№	Товарлар	Ишлатиш муддати		Сотиб олиш сони	1996 йил		2000 йил		2004 йил	
		Ўлчов бирлиги	Сони		Ўртача баҳоси	Бир ойлик суммаси	Ўртача баҳоси	Бир ойлик суммаси	Ўртача баҳоси	Бир ойлик суммаси
1.	Эркаklar кўйлаги	1 йил	1	1	300	25,00	1600	133,30	4500	375,0
2.	Костюм	1 йил	2	1	700	58,33	12600	525,0	30000	1250,0
3.	Жемпер	1 йил	2	1	300	25,00	3000	125,0	15000	625,0
4.	Туфли	1 йил	1	1	500	41,67	600	50,0	12000	1000,0
5.	Пальто	1 йил	4	1	1600	33,33	45000	937,5		
6.	Носки	1 ой	2	1	25	12,50	150	75,0	450	225,0
7.	Калош	1 йил	1	1	300	25,0	850	70,8	4000	333,3
8.	Уй техникаси	1 йил	10	1	40000	333,3	50000	416,7	86000	716,7
9.	Транспорт хизмати	1 ой	25 маротаба	50	6	300	35	1750	150	7500
10.	Соғлиқни сақлаш ва бошқа хизм	1 ой	1	1	200	200	600	600	1500	1500
11.	Коммунал хизматлар	1 ой	1	1	300	300	400	400	400	400
	Жами	-	-	-	-	1354,17	-	4479,2	-	18462,5
	Ҳаммаси	-	-	-	-	2629,47	-	11145		
	Минимал иш ҳақи	-	-	-	-	550	-	1750	-	6530
	Истеъмол баҳолар индекси,%	-	-	-	-	100,0	-	423,86	-	1438,31
	Оилани минимал савати	2 киши		-	-	5258,94		22290,0		75640,0
		3 киши				7888,4		33436,0		113460,0
		4 киши				10517,88		44580,0		151280,0
		5 киши				13147,35		55725,0		189100,0

10.5. Аҳолининг даромадлари ва харажатлари баланси

Савдо корхоналари фаолиятини ўрганишда, талаб ва таклифни мувофиқлаштиришда, уларни прогноз қилишда, аҳолининг даромадлари ва харажатларини ўрганиш катта аҳамият тутadi. Чунки талабнинг иқтисодий асосини аҳолининг даромадлари ва харажатлари ташкил қилади.

Шу сабабли аҳолининг даромадлар ва харажатлари баланси тузилади.

Қуйида аҳоли даромадлари ва харажатлари тўғрисида республикамиздаги ҳолат тўғрисида қисқача маълумот берамиз.

Мамлакатимизда аҳолини самарали муҳофаза қилишга йўналтирилган мақсадли чора-тадбирлар ҳамда юқори иқтисодий ўсиш ва бандлик суръатлари аҳоли фаровонлигини оширишни таъминламоқда.

Аҳоли реал даромадларининг ошишида асосий омил бўлиб, макроиқтисодий шароитнинг қулайлиги, иқтисодий ўсишнинг тез суръатларда ошиши, инфляциянинг сезиларли даражада пасайганлиги, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар ва аҳолини аниқ ижтимоий ҳимоя қилишнинг кучайганлиги ҳисобланади.

Аҳоли даромадлари – бу алоҳида шахс ёки оила (уй хўжалиги) томонидан турли манбалардан маълум давр мобайнида олинадиган ва истеъмол, жамғарма, турли йиғим ва солиқларга сарфланадиган пул ва натурал тушумлар мажмуидир.

Аҳоли даромадлари асосан пул даромадлари ва натурал шаклдаги даромадлардан ташкил топади. Бозор муносабатлари ривожланиб борган сари аҳоли пул даромадларининг салмоғи сезиларли даражада ошиб, унинг таркибий тузилиши ҳам такомиллашиб боради (10.5.1-расм).

10.5.1 -расм.

Аҳоли даромадлари даражасига баҳо бериш учун номинал ва реал даромад тушунчаларидан фойдаланилади.

Аҳоли пул даромадлари – иш ҳақи, тадбиркорлик фаолиятдан олинadиган даромад, нафақа, пенсия, стипендия шаклидаги барча пул тушумларини, мулкдан фоиз, дивиденд, рента шаклда олинadиган даромадларни, қимматли қоғозлар, кўчмас мулк, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмларини сотишдан ва ҳар хил хизматлар кўрсатишидан келиб тушадиган даромадлар.

Натурал даромад – меҳнат ҳақи ҳисобига олинadиган ва уй хўжаликларининг ўз истеъмоллари учун ишлаб чиқарган маҳсулотлари.

Номинал даромад – аҳоли томонидан маълум вақт оралиғида олинган даромадларининг пул кўринишидаги миқдори.

Реал даромад – нарх даражаси ўзгаришини ҳисобга олиб, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромадга сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори бўлиб, реал даромад аҳолининг ихтиёрида бўлган даромаднинг харид қувватини билдиради.

Иш ҳақи ва аҳоли реал даромадларининг аҳамиятли даражада ўсиши миллий иқтисодиётнинг барқарор суръатларда ривожланиши билан бир қаторда ташқи савдо ва экспорт соҳасидаги фаолиятнинг самарадорлигига ҳам боғлиқ.

Сўнгги йилларда иш ҳақи, пенсия, стипендия ва нафақалар миқдорини ошириш, жисмоний шахслар даромадидан олинadиган солиқ ставкаларини камайтириш, инфляция даражасини пасайтириш бўйича кўрилган чора-тадбирлар натижасида аҳолининг ялпи ва реал даромадлари сезиларли равишда ошди, унинг харид қобилияти барқарор суръатда ўсиб бормоқда. Жумладан, 2009 йилда 2000 йилга нисбатан ўртача иш ҳақи 28,5 баробар, пенсияларнинг ўртача миқдори қарийб 18 баробар, аҳоли жон бошига нисбатан пул даромадлари эса 12 баробар ошди. Мамлакатимиз аҳолисининг реал даромадлари 2013 йилда 16,0 фоизга ошган бўлса, 2014 йилда пенсия ва нафақалар миқдори иш ҳақининг 41,0 фоизга ошириш мўлжалланмоқда⁵⁸. мўлжалланган саноат товарларини харид қилиш бўйича харажатлари сезиларли даражада ўсди. Бундай шароитда аҳолининг ўсиб бораётган тўлов қобилияти билан мамлакатимиз корхоналарида ишлаб чиқарилаётган истеъмол товарлари ҳажми ўртасида ички бозорда мутаносибликни

⁵⁸ Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохатлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Халқ сўзи. 2014 йил 18 январь.

таъминлаш, бундай маҳсулотлар турини кенгайтириш, бозорларимизни улар билан ишончли тарзда тўлдириб бориш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, аҳолининг турмуш фаровонлиги кўп жиҳатдан унинг озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланганлик даражасига боғлиқ бўлади. Мазкур масалани ҳал этишда ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун кенг имкониятлар яратиш, деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятларидан янада самарали фойдаланиш зарур бўлади.

Аҳоли турмуш даражасига унинг пул сарф-харажатлари ва жамғармалари таркиби ҳамда улар ўртасидаги нисбат ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Умумий ҳолда аҳоли пул сарф-харажатлари ва жамғармалари таркиби товар сотиб олиш ва хизматларга тўловлар, мажбурий тўлов ва бадаллар, омонатлар, қимматли қоғозлар, қатъий валюта харид қилиш ва бошқа сарф-харажатлардан иборат бўлади (10.5.2-расм).

10.5.2-расм

Ижтимоий эҳтиёжларни қондириш жараёни аҳоли ҳаёт фаолияти учун шароитлар яратади. Бу шароитлар «турмуш сифати» тушунчаси билан тавсифланади.

Турмуш сифати – жамият фаровонлиги даражасини намоён этувчи ва моҳиятига кўра унинг ўлчови ҳисобланувчи тушунча.

Аҳоли турмуш даражасини яхшилаш ва уларга қулайликлар яратиш жараёнида хонадонларни газлаштириш ва аҳоли учун етказиб бериладиган табиий газ нархини белгилаш масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этади. Республикамизга етказиб берилётган табиий газ қўшни давлатларга нисбатан арзон нархларда етказиб берилади. Масалан, аҳолига 1 минг м³ ҳажмдаги табиий газни сотиш учун Қирғизистонда 309 доллар, Тожикистонда 303,5 доллар, Қозоғистонда 100-140 доллар, Ўзбекистонда эса

30 доллар нарх белгиланган.

Турмуш сифати кўплаб омиллар таъсирида шаклланади (10.5.3-расм).

10.5.3-расм.

Аҳолининг даромадлари ва харажатлари асосида унинг харид фонди аниқланади.

Аҳолининг харид фонди деб – аҳоли даромадларининг истеъмол товарлари сотиб олишга ажратилган қисми тушунилади.

10.6. Таклиф тушунчаси, манбалари ва Ўзбекистонда уни шаклланиш тенденциялари

Бизлар фақат истеъмол товарлари таклифи тўғрисида фикр юритамиз.

Жамиятда таклифни бошқа турлари ҳам мавжуд. Уларни инсон, жамият эҳтиёжларидан келиб чиқиб турлаш мумкин.

Масалан:

Ишлаб чиқариш воситалари таклифи: а) меҳнат куроллари

I. таклифи;

б) ишчи кучи таклифи.

II. Молиявий ресурслар таклифи;

- III. Маънавий эҳтиёжларни қондирувчи таклифлар;
- IV. Руҳий эҳтиёжларини қондирувчи таклифлар;
- V. Хавфсизликни, мудофани таъминловчи;
- VI. Дунё океани, космосни ўрганишни таъминловчи;
- VII. Экологик муҳитни сақловчи;
- VIII. Бошқа хизматлар таклифи.

Умуман олганда **таклиф** – *тарихий-иқтисодий категория*.

Истеъмол товарлари таклифи деганда сотишга мўлжалланган, бозорга келтирилган, у ерда тўрган ва келтирилиши мумкин бўлган товарлар массасини тушинамиз. Яъни унинг қиймати, миқдори ва ассортименттини кўз олдимизга келтиришимиз керак.

Истеъмол товарлари таклифи аҳолини истеъмол товарларига бўлган талабини қондиришни ашёвий (натурал) асосини ташкил қилади.

Истеъмол товарлари таклифи ўзининг хажми ва таркиби бўйича аҳолининг шахсий эҳтиёжини қондиришга қаратилади.

Истеъмол товарлари таклифи тушунчаси билан бозор сиғими деган кўрсаткич тиғиз боғлиқ.

Бозор сиғими деганда қандайдир даврда (кун, ой, йил) бозорда сотилиши мумкин бўлган товарлар қийматини пулдаги ифодаси тушинилади.

Шундай қилиб, бозор сиғими истеъмол товарлари таклифини қиймат миқдорини англатади. У фақат қиймат кўрсаткичида ифодаланади.

Истеъмол товарлари таклифи бирон бир вақт даврига қиймат (сўм), натурал ва нисбий (кунлар) кўрсаткичлар орқали ҳисобга олинади, таҳлил қилинади, режалаштирилади ва келажакка башорат қилинади. Истеъмол товарлари таклифини аҳолига сотиш учун мўлжалланган қисми бозор фонди деб аталади. Унинг ҳажми истеъмол бозорига ҳар хил манбалардан кирган товарларнинг миқдори ва товарлар захираси билан белгиланади.

Истеъмол товарлари таклифини шаклланиши ҳудуд, вилоят, давлат

миққиёси бўйича, уларни яратиш ва келиш манбалари нуқтаи назардан ўрганилади.

Истеъмол товарлари таклифини манбаларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

- I. Табиат томонидан яратилган (ер, сув, табиий бойликлар ёки табиий қазилмалар).
- II. Ишлаб чиқариш. Саноатнинг барча турлари. Бу ерда катта саноат корхоналари (оғир, енгил, озиқ-овқат саноати) эътиборга олинмоқда.
- III. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тайёрлаб берувчилар
- IV. Ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик корхоналари, фирмалари ва микрофирмалар.
- V. Қишлоқ ва шаҳар аҳолисини тарморқа, дача хўжалиги.
- VI. Чет эл, бошқа ҳудуд, вилоятлардаги (юқорида келтирилган) беш гуруҳда яратилган маҳсулотни етказувчилар.

Келтирилган манбалар умумлаштирилган тарзда берилмоқда.

Ушбу манбалар мулк шаклига, таркибий тузулмасига қараб (масалан, вазирлик, идоралар, уюшмалар каби), яна ҳар хил шаклдаги манбаларга тавсифланиши мумкин.

Истеъмол товарлари таклифи манбалари, ассортиментти, ишлатилиш йўналишлари бўйича турларга бўлинади (**10.6.1-чизма**).

Истеъмол товарлари таклифини жамиятда, регион ва ҳудудлар миқёсида режалаштириш, талаб билан мувофиқлаштириш иқтисодий усуллар орқали ҳисоб китоб қилиш, уни ҳаракатини, йўналишларини тартибга солиш давлатнинг ҳар хил органлари томонидан амалда қўлланилади.

Бунинг учун асосан саноат маҳсулотлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, талаб ва таклиф балансларидан кенг қўлланилади.

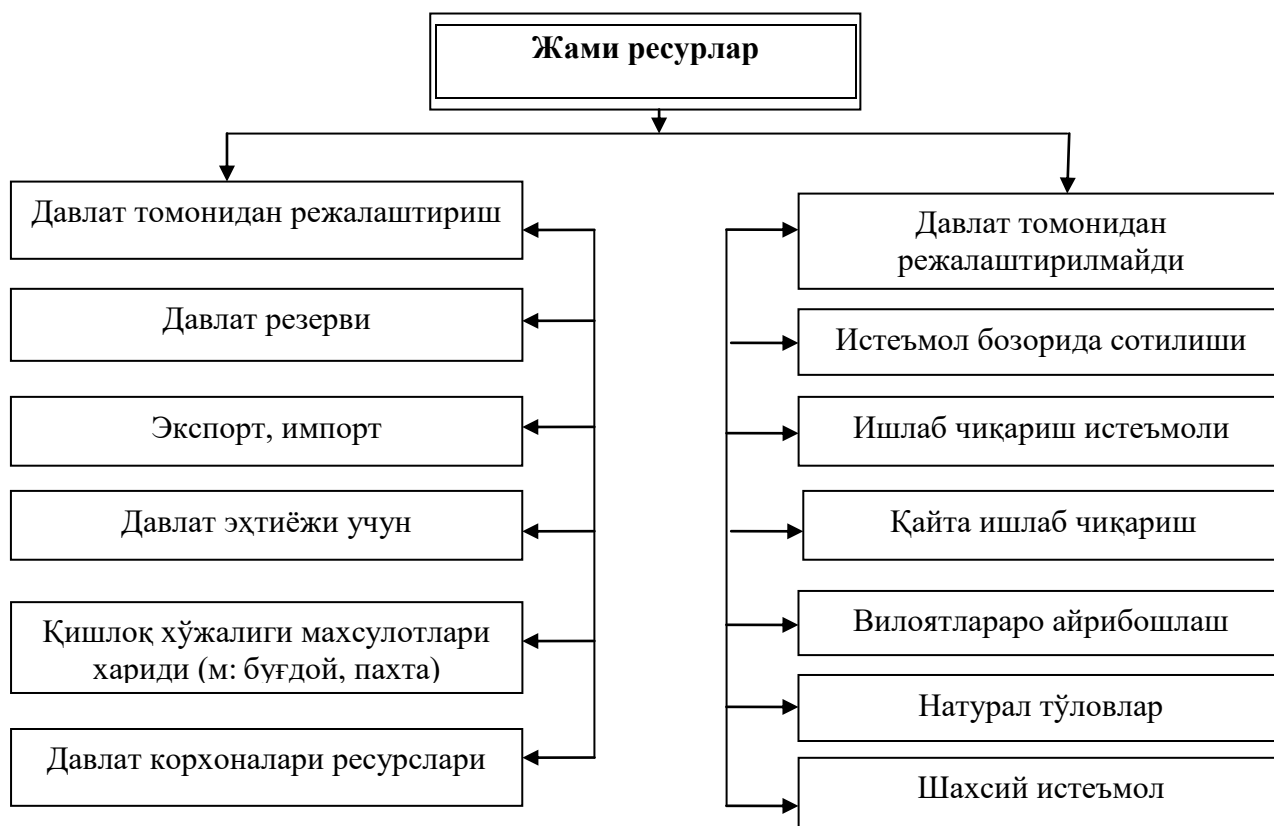
Истеъмол таклифни таснифланиши

Таснифланиш аломатлари	Истеъмол товарлари таклифи
I. Манбалари бўйича	1.1. Табiiй неъматлар 1.2. Ишлаб чиқариш 1.3. Қишлоқ хўжалиги 1.4. Кичик бизнес 1.5. Аҳолининг томорқа хўжалиги 1.6. Импорт
II. Ассортименти бўйича	2.1. Озиқ-овқат товарлари 2.2. Нооziқ-овқат товарлари
III. Ишлатилиш йўналишлари бўйича	3.1. Истеъмол товарлари бозорида қайта ишлаб чиқаришга 3.2. Ишлаб чиқариш истеъмолига 3.3. Натурал тўловларга (қишлоқ хўжалигида) 3.4. Давлат резевлари 3.5. Давлат бюджети ташкилотлари фондлари 3.6. Экспорт 3.7. Товар захиралари

Балансни тузишда техник-иқтисодий ҳисоблар, нормативлардан фойдаланилади. Баланслар махсулотлари ассортиментлари бўйича натурал ва қиймат кўрсаткичларда ишлаб чиқилади. Баланслар икки қисмдан иборат бўлиб, бир (чап) томонидан ресурслар, иккинчи (ўнг) томонида уларни ишлатилиши акс топади.

Вилоят ва республика миқёсида истеъмол товарлари ассортименти бўйича ҳамда алоҳида қишлоқ хўжалиги махсулотлари турлари бўйича баланслар тузилади. Ресурсларни давлат томонидан режалаштирилиши нуқтаи назаридан қуйидагича тавсифлаш мумкин (10.6.2 – чизма)

Ресурсларнинг тавсифи

Таянч иборалар: эҳтиёж, талаб, биологик эҳтиёж, ижтимоий эҳтиёж, бизнесли эҳтиёж, келиб чиққан эҳтиёж, мета эҳтиёж, сотиб олиш қобилияти, минимал саватча, аҳолининг даромадлари, аҳолининг харажатлари, истеъмол бюджети, товар таклифи, товар ресурслари, товар таъминоти, бозор фонди, бозор сиғими, баланс, захира, норма, нормативлар.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Эҳтиёж нима?
2. Эҳтиёжнинг турларини айтинг?
3. Талаб тушунчасини айтинг?
4. Талабни эҳтиёждан қандай фарқи бор?
5. Талабнинг қандай турлари бор?
6. Талабга қанақа омиллар таъсир қилади?
7. Талабни ўрганиш ва прогнозлашни қандай усуллари бор?

8. Аҳолининг минимал истеъмол саватчаси нимани билдиради?
9. Аҳолининг даромадлари ва харажатлари балансини тушунтиринг?
10. Таклиф деганда нимани тушинасиз?
11. Таклиф қандай турланади?
12. Таклифни манбаларини айтинг?
13. Таклифни қайси турлари режалаштирилмайди?
14. Таклифни қайси турлари режалаштирилади?
15. Таклифни режалаштиришда қандай усуллардан фойдаланилади?
16. Моддий баллансларни қандай турлари бор?
17. Истеъмол товарлари баланси қандай кўрсаткичларни ўз ичига олади?
18. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баланси қандай кўрсаткичлардан ташкил топади?
19. Талаб ва таклиф балланси схемасини чизинг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги Қонун. 1990 йил 31 октябр Ўзбекистон Олий Советининг Ведомостлари, 1990 йил №31-33.
2. Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисидаги Қонунга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 5-сон.
3. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 1-сон.
4. Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил, 2 июл Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 10-сон.
5. «Хусусий корхоналар тўғрисида» Қонуни. 2003 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш ахборотномаси 2004 йил 3-сон.
6. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1991 йил 15 феврал (7-май 1993 йил ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган). Ўзбекистон Республикаси тадбиркорлик тўғрисида Қонун ҳужжатлари. – Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1999 йил.
7. Ўзбекистон Республикаси «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида» Қонун. 1991 йил 21 декабр. 1998 йил 29 августда ўзгартиришлар киритилган.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 5 ноябрь 1999 йилги 54-сонли «Маҳсулот (иш, хизматлар) ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажат таркиби ва молиявий натижаларни аниқлаш тартиби тўғрисида низом» тасдиқлаш тўғрисидаги қарори.
9. Банкротлик тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрел Қонуни. Халқ сўзи 2004 йил 2-июл.
10. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси 1996 йил 5-6 сон.

11. Товар бозорларида монополистик рақобатни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 2-сон.

12. «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 24 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси 1999 йил, 1-сон.

13. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 2000 йил, 25 май. Ўзбекистон Республикаси молиявий Қонунлари. 8-сон 2000.

14. «Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида » Ўзбекистон республикаси Қонуни 2001 йил, 6 декабр.

15. Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил, 12 декабр Қонуни. Халқ сўзи 2003 йил 13 декабр.

16. Ўзбекистон республикаси «Оилавий тадбиркорлик тўғрисида» ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил, 27 апрель.

17. Ўзбекистон республикаси «Рақобат тўғрисида» ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил, 7 январь.

18. Ўзбекистон республикаси «Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларини кафолатлари тўғрисида» ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил, 25 сентябрь.

19. Улгуржи ва чакана савдони либераллаштириш ҳамда уни ривожлантириш учун қулай шарт шароит яратиш чора тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 февралдаги фармони.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдаги “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини

ривожлантириш бдастури тўғрисида”ги ПҚ-1754-сонли қарори.

21. «Ўзулгуржисавдоинвест уюшмаси тузилмасини ислоҳ қилиш ва фаолият самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 30 мартдаги ПҚ-1514 – сонли қарори.

22. Чакана савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида ҳисоб-китоблар механизмини янада тартибга солиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 24 январдаги ПҚ-1910 – сонли қарори.

23. Бозорлар ва савдо комплекслари фаолиятини тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 августдаги 253 – сонли қарори.

24. 2003-2006 йилларда чакана савдо, умумий овкатланиш ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари тармоқларини ривожлантиришга доир қўшимча чора – тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 феврал 2003 йилги Қарори.

25. Корхона ва ташкилотларнинг ягона давлат регистри тўғрисида Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 25 сентябрь 274 – сонли қарори).

26. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент., Ўзбекистон, 1995.

27. Каримов И.А Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т.: «Ўзбекистон». 2009.

28. Ўзбекистон савдо-саноат палатасини ташкил қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 7.07.2004 йил фармони.

29. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислоҳатлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2013 йил 22 январь.

30. Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохатлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. 2013 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2014 йил 18 январь.

31. Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик. I–қисм.-Т.: «Фан ва технология», 2007.

32. Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. (2-қайта ишланган ва тўлдирилган лотин алифбосидаги нашри). Дарслик I–қисм.-Т.: «Иқтисод-молия», 2010.

33. Абдукаримов Б.А ва бошқ. Савдо иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. I–қисм.-Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2013.

34. Абдукаримов Б.А ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. (2-қайта ишланган ва тўлдирилган лотин алифбосидаги нашри). Дарслик.-Т.: “Фан ва технология” 2013.

35. Акрамов Э.А. Анализ финансового состояния предприятия. Т.: ТГЭУ, 2000.

36. Жўраев И. Самарқанд газетаси муҳбири. «Кўча савдоси: унга барҳам бериш вақти келмадими?». Самарқанд газетаси, 2012 йил 26 июль.

37. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятий.- Мн.: ИП «Экоперспектива», 1997.

38. Йўлдошев Н.Қ. Савдо корхонаси иқтисоди. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2005.

39. Мухаммедов М.М., Абдукаримов Б.А., Алтинбаев Р.И., Кутбетдинов А.Т. Экономика торговли. Учебное пособие. Самарканд, 1998.

40. Пардаев М.К. Моливий таҳлил методологияси.-Самарқанд, СамКИ, 1997.

41. Пардаев М.Қ., Абдукаримов Б.А. Меҳнат иқтисоди ва социологияси. Маъруза мтани. Самарқанд, 2002.
42. Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2001 й.
43. Ўразов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш». Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004.
44. Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребительского общества. Учебник. М.: «Дашков и К°», 2008.
45. Ходиев Б.Ю ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» ҳамда «Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт. – 2010.
46. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор Қонуниятлари асослари. III том. Тошкент: «Бизнес каталог», 1996.
47. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор ва очик иқтисодиёт IV том. Тошкент. «Бизнес каталог». 1996.
48. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. III. Н-тартибли. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” ДИН, 2006.
49. «Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по нейму». Утверждена Постановлением Микмакроэкомстата Республики Ўзбекистан №33 от 26 октября 1998 г.
50. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Мундарижа:

	Кириш.....	3
1-Маъруза	САВДО ИҚТИСОДИЁТИ МУАММОЛАРИ КУРСИНING НАЗАРИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ.....	5
1.1.	Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий фанларнинг ўрни ва аҳамияти.....	5
1.2.	Савдо иқтисодиёти муаммолари курсининг предмети, мазмуни ва вазифалари.....	13
1.3.	Савдо иқтисодиёти муаммолари курсининг бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги.....	17
1.4.	Савдо иқтисодиёти муаммолари курсининг усуллари.....	23
2-Маъруза	САВДО БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ТИЗИМИДА.....	27
2.1.	Товар муомаласи соҳасининг моҳияти.....	27
2.2.	Бозор иқтисодиёти тушунчаси, қонунлари ва қоидалари.....	30
2.3.	Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	41
2.4.	Бозор муносабатлари шароитида савдонинг моҳияти, аҳамияти, функциялари, вазифалари ва ривожланиш босқичлари.....	45
3-Маъруза	САВДОДА ТАДБИРКОРЛИКНИ ҲУҚУҚИЙ, ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....	57
3.1.	Тадбиркорликни моҳияти ва аҳамияти.....	57
3.2.	Тадбиркорликнинг умумий қоидалари, субъектлари, шакллари ва турлари.....	69
3.3.	Тадбиркорликнинг ҳуқуқий-иқтисодий асослари.....	72
3.4.	Тадбиркорликни қўллаб қувватлаш йўналишлари.....	77
3.5.	Савдода тадбиркорлик, унинг самарадорлик мезони ва кўрсаткичлари.....	80
4-Маъруза	САВДОНИНГ ҲЎЖАЛИК МЕХАНИЗМЛАРИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ.....	83
4.1.	Ҳўжалик механизми тушунчаси ва унинг моҳияти.....	83
4.2.	Савдонинг ҳўжалик механизмининг элементлари, ўзига хос хусусиятлари ва муаммолари.....	87
4.3.	Бозор иқтисодиёти шароитида савдо ҳўжалик механизмини такомиллаштириш йўналишлари.....	91
5-Маъруза	САВДОДА ИҚТИСОДИЙ ИШ ВА УНИ ЯХШИЛАШНИНГ АСОСИЙ ЙЎЛЛАРИ.....	115
5.1.	Иқтисодий ишнинг моҳияти ва муаммолари.....	115
5.2.	Савдода ҳўжалик фаолиятини режалаштириш қоидалари ва усуллари.....	116
5.3.	Савдода ҳўжалик фаолиятини таҳлилининг мазмуни, вазифалари ва усуллари.....	119

5.4.	Иқтисодий ахборотлар тушунчаси, турлари ва унда статистикани аҳамияти.....	122
6-Маъруза	САВДО КОРХОНАЛАРИ ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИ, УНИНГ ТАРКИБИ, САМАРАДОРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА УЛАРНИ БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ.....	131
6.1.	Иқтисодий салоҳият тушунчаси ва унинг назарий масалалари.....	131
6.2.	Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлиги, унинг мазмуни, умумий ҳажми ва баҳолаш йўллари.....	137
6.3.	Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ва унинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларнинг таснифи ва аниқланиш йўллари.....	145
7-Маъруза	САВДО КОРХОНАЛАРИ ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ХАРАЖАТЛАР НУҚТАИ НАЗАРИДАН БАҲОЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ.....	152
7.1.	Савдо корхонаси иқтисодий салоҳиятини харажатлар нуқтаи назаридан баҳолаш усуллари.....	152
7.2.	Савдо корхонасида иқтисодий салоҳият умумий ҳажми ва самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили.....	157
7.3.	Савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни таҳлил қилиш йўллари.....	159
7.4.	Савдо корхонасида иқтисодий салоҳияти билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни таҳлил қилиш йўллари.....	161
8-Маъруза	САВДО КОРХОНАЛАРИ ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР, УЛАРНИ АНИҚЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	164
8.1.	Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили.....	164
8.2.	Савдо корхонаси иқтисодий салоҳияти ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг самарадорлигини ошириш йўллари.....	168
8.3.	Савдо корхоналари иқтисодий салоҳияти самарадорлигини ошириш йўллари.....	178
9-Маъруза	ХАЛҚ ИСТЕЪМОЛИ ТОВАРЛАРИГА БАҲОНИ ШАКЛЛАНИШИ.....	185
9.1.	Баҳо ва баҳолаштиришни моҳияти ва аҳамияти.....	185
9.2.	Баҳонинг функциялари ва турлари.....	192
9.3.	Баҳони аниқлашни методологик масалалари.....	195
9.4.	Баҳони давлат томонидан тартибга солиш.....	202
10- маъруза	ТАЛАБ ИҚТИСОДИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА ВА ТОВАР ТАКЛИФИ.....	207

10.1.	Эҳтиёж тушунчаси, таркиби ва турлари.....	207
10.2.	Талаб тушунчаси, унга таъсир қилувчи омиллар.....	209
10.3.	Талабни ўрганиш ва прогнозлаш усуллари.....	211
10.4.	Аҳолининг минимал истеъмол саватчаси тушунчаси.....	213
10.5.	Аҳолининг даромадлари ва харажатлари баланси.....	217
10.6.	Таклиф тушунчаси, манбалари ва Ўзбекистонда уни шаклланиш тенденциялари.....	220
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	226

СамИСИ ўқув-услугий кенгашининг 2014 йил 26 сентябрь 2-сонли баённомаси билан нашриётда чоп этишга тавсия қилинган.

5A230102 – Иқтисодиёт (хизматлар соҳаси) мутахассислиги магистратура талабаларига мўлжалланган

Савдо иқтисодиёти муаммолари

фанидан
маърузалар матни (1-қисм)